SCHÜTZ ISTVÁN

FEHÉR FOLTOK A BALKÁNON

Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába

BALASSI KIADÓ

Schütz István

Fehér foltok a Balkánon

Etnikai mozgások, kölcsönhatások, „nagy birodalmak”
(Albanológiai és balkanisztikai tankönyv)

© Schütz István
2006

TARTALOM

Előszó

1. Albán-román nyelvi párhuzamok

1.1. A Balkáni Nyelvi Unió
1.2. Az albán és a román szókincs közös elemei
1.3. Alaktani párhuzamok
1.4. Párhuzamos nyelvi vonások a névszó kategóriájában
1.5. Párhuzamos vonások a számnév kategóriájában
1.6. Párhuzamos vonások a névmás kategóriájában
1.7. Párhuzamos vonások az igeragozásban
1.8. Párhuzamos vonások a szóösszetételben
1.9. Párhuzamos vonások a balkáni nyelvek frazeológiájában
1.10. Párhuzamok a népköltészetben, a népi hiedelmekben
Bibliográfia

2. A Balkán vázlatos etnikai képe a csiszolt kőkorszaktól a török hódoltság kezdetéig

2.1. Az indoeurópai vándorlások
2.2. Trákok, géták, dákok
2.3. Az illírek
2.4. A meghódított területek romanizálása
2.5. Dacia Traiana romanizálása
2.6. Dácia a népvándorlás évszázadaiban
2.7. Világbirodalom és honkeresők
2.8. Új ellenfelek, utolsó erőfeszítések, a hanyatlás útján
Bibliográfia

3. Eredetelméletek

Bibliográfia

Térképek

Blank Spots in the Balkans

Des taches blanches dans les Balkans

Weiße Flecken auf dem Balkan

Előszó

Ha valaki az albanológia labirintusába téved, azt előbb-utóbb egész életére rabul ejti a téma megszámlálhatatlan kérdőjele, a türelmes (sőt olykor inkább gyötrelmes) kutatómunka sok meglepő, gyakran már-már hihetetlennek tűnő eredménye, a szálak bonyolult szövevénye, ami a balkáni térség népeinek múltját, viszontagságos történelmét, tragédiáktól szabdalt jelenét át- meg átszövi, szétbonthatatlanul összefűzi. S ha valaki egyszer már betévedt az albanológia csábító útvesztőjébe, hamarosan akaratlanul is szembetalálja magát a humán tudományok valószínűleg legbonyolultabb gordiuszi csomójával. Ez a mindmáig megoldatlan (legfeljebb egy-egy kis részletében megoldottnak tűnő) hatalmas gordiuszi csomó a balkanisztika. *Carlo Tagliavini* olasz romanista, aki éveken át a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem romanisztikai tanszékének vezetője volt, fáradhatatlanul hangoztatta hallgatóinak: *„Albanológia nélkül nem lehet román nyelvtörténettel foglalkozni. Tanuljanak meg albánul, hogy aztán felfogják, hány balkáni nyelvet kell még megtanulniuk, hogy a Balkán nyelvi, történelmi, néprajzi és egyéb problémáiban eligazodjanak..."*

Carlo Tagliavini professzor előadásait nem volt alkalmam hallgatni, sem őt személyesen megismernem. Fenti útmutatását egykori hallgatóitól hallottam, de a benne rejlő varázskulcsot nem is egyszer volt alkalmam kipróbálni. Ilyen kulcsnak szánom ezt a szerény kötetet is, ami mögött csaknem negyven éves kutatás és másfél évtizedes oktatói munka áll. Olyan írásműnek tekintem, ami igyekszik minél több kulcsot, talán egész kulcscsomót adni annak a mindenre elszánt, vakmerő kutatónak a kezébe – legyen ám nyelvész, történész, etnográfus avagy folklorista, kulturális antropológus avagy politológus – , aki erre a nehéz terepre tévedt.

Egy albanológiai tankönyv megírásának gondolata több mint egy emberöltő óta érlelődött bennem. Abban az időben kristályosodott ki, amikor az ideológia és a proletárnemzetköziség érdekeinek éber őre még teljhatalommal cenzúrázhatta a kutatási témákat is, amikor ő maga – több nemzetközi hírű magyar tudós ragyogó karrierjének derékba törése után – az Erinnüszek karmai közt vergődve az alkoholizmus kábulatában keresett menedéket. Az albanológia évtizedekig tiltott terület volt, hiszen a román nyelv és etnikum legvalószínűbb őshazájára vonatkozó legkisebb félreérthetetlen utalása is sértette a „testvéri Romániát". De a balkanológia mezsgyéjén is csak addig lehetett bóklászni, amíg valamelyik „délszláv testvérpárt" haragosan össze nem vonta a szemöldökét. Az első szerény albanológiai dolgozatom – néhány latin eredetűnek tulajdonított román szó albán eredetének bizonyítása – csak egy tanszéki „születésnapi" kiadványban jelenhetett meg franciául (!). Néhány évvel később már a Magyar Tudományos Akadémia is bátorkodott kiadni *Az albán nyelv a román enigma kulcsa* c. dolgozatomat, de a feltűnés elkerülése végett *romanid nyelven* (!).

Aztán évekig egyetlen sort sem publikáltam. Annál többet olvastam és jegyzeteltem, újabb és újabb nyelvet tanultam (ma már öreg fejjel tudom, hogy még mindig nem eleget). Az albanológia ugyanis átvezetett a sokkal szélesebb összefüggések varázslatos mezejére, a balkanisztikába. Az első ismerkedés korántsem volt felhőtlen, egyre-másra értek keserű csalódások. Bármely balkáni nemzet kutatóinak műveit vettem is elő, szomorúan kellett tapasztalnom, hogy ki-ki a maga nemzeti érzületének merev korlátai közé igyekezett szorítani ezeket a szélesebb összefüggéseket. Ily módon nem a balkanisztika állt a kutatások középpontjában, hanem a nemzeti sajátosságok és a valós vagy csak vélt nemzeti érdekek. És sajnos ritkán és kevés vigaszt nyújtottak a térség országain kívül élő és alkotó kutatók művei is. Vagy balkanisztikai ismereteik egyoldalúsága, az alapvető fontosságú balkáni nyelvek ismeretének felületes volta (vagy teljes hiánya) miatt a szerzők egyik része a különböző balkáni kutatók műveit kivonatolta, az ő eredményeiket és következtetéseiket egészítette ki bajosan

alátámasztható személyes véleményével. (Még akkor is, ha egy-egy szerző művének függelékeként szokatlanul gazdag bibliográfiai adathalmazt közölt, köztük több olyan művet is megemlítve, amelyeket legfeljebb hallomásból ismert, hiszen saját írásában az adott kutató izgalmas és értékes következtetéseit meg sem említette.) Más kutatók lépten-nyomon hangsúlyozták ugyan, hogy ők nem albanológusok, nem romanisták, stb., stb., mégis apriorisztikus elképzeléseikhez kerestek minden áron önkényes bizonyítékokat, pl. „saját", „eredeti" albán etnogenézis-elméletük bizonygatására. És ezeket még csak nem is tekinthetjük olyan kirívóan súlyos eseteknek, mint azoknak a kutatóknak a megnyilatkozásait, akik a tudományos irodalomban szokatlan útszéli jelzőkkel minősítették azokat a kutatókat, akiknek eredményeit nem tudták megcáfolni. A leggazdagabb átfogó balkanisztikai monográfia, **John V. A. Fine Jr.** amerikai történész két kötetes műve (*The Early Medieval Balkans és The Late Medieval Balkans)* biztató kísérlet a térség történelmének összefoglalására, de könyvében lépten-nyomon előbukkan a délszláv szemellenző. A szerző olykor mellőz a Balkán szemszögéből nézve egyáltalán nem elhanyagolható tényeket, még ma is vitatott nagyobb problémák esetében pedig minden indoklás nélkül fogadja el az egyik tábor véleményét (nem ütköztetve a másik tábor legalább annyi érvvel alátámasztott következtetéseivel). A Balkán történelmének néhány sarkalatos kérdésében olykor hasznosabban forgatható **Noel Malcolm**, a történészből lett neves angol publicista besztszellerré vált és több nyelvre lefordított *Kosovo – a Short Story* c. terjedelmes ismeretterjesztő könyve (közel 500 oldal!), ha másért nem, legalábbis azért, mert a könyv tartalma szerint a szerző becsületesen át is olvasta azt a kisebb könyvtárnyi bibliográfiát, amivel a közölt tényeket és adatokat alátámasztja. Ezt a szerzőt viszont az a vád érte, hogy elfogult a koszovói albánok javára (sic!).

Félreértés ne essék, a jelen tankönyv szerzője nem akar pápább lenni a pápánál. Esze ágában sincs papírkosárba vetni vagy zúzdába küldeni egyetlen olyan monográfiát, sőt még tanulmányt sem, amelynek szerzője valamelyik fenti hibába esett. Ezen a ponton a háziasszonyi mentalitásnak kell érvényesülnie: *hibás gyümölcsökből is lehet minden igényt kielégítő dzsemet főzni!* Igen, de érteni kell a válogatáshoz! Hiszen némi gyakorlattal és saját kárunkon okulva még az ocsúban is megtalálhatjuk az értékes tiszta szemeket...

Tankönyvünk három főrészből áll. Az első minél szélesebb betekintést próbál nyújtani a balkáni nyelvi párhuzamokra, kísérletet téve a néphit, a népmesevilág és a népszokások sűrűjében fellelhető párhuzamok felvillantására is. (Ebben a részben szinte tehetetlenül torpanunk meg azoknak a bajosan helyrehozható károknak a láttán, amelyeket az elvakult nacionalizmus okozott a macedón nyelv igényes feldolgozásának hátráltatásával.) A második rész tematikájánál fogva a legterjedelmesebb, hiszen legalább fő vonásaiban próbálja felvázolni a félsziget etnikai képének folyamatosan változó kaleidoszkópját a csiszolt kőkorszaktól az oszmán törökök balkáni megjelenéséig. A harmadik rész ugyan ennél sokkal rövidebb, de tematikájában talán a legkényesebb. Röviden összefoglalja az albán és a román etnogenézis-kutatások történetét, a különböző kutatók hipotéziseit és fontosabb érveit, de kísérletet tesz a macedón nyelv és nép eredetének megvilágítására is, olyan nyelvi és nyelvtörténeti tényezők felhasználásával, amelyek eddig elkerülték(?) a nyelvtudósok figyelmét. Tehát az olvasó ne számítson egy hatalmas témakör végérvényes összefoglalójára. Ehelyett talán legalább egy kis hiánypótló tankönyvet sikerült adni a hallgatók kezébe, ami lehetővé teszi a balkáni összefüggések megismerését olyan idegen nyelvi poggyász nélkül, amilyennel egy 20-23 éves egyetemista még aligha rendelkezik. De hasznos olvasmány lehet ez a könyv azoknak az olvasóknak is, akik szeretnének többet tudni a térségről, mint amennyit egy-egy írott vagy elhangzott kommentár villant fel szűkre szabott idő- vagy terjedelmi keretei között.

Természetesen már a könyv terjedelme miatt sem törekedhettünk teljességre. Inkább három szakterület „mérlegét" próbáltuk összeállítani a harmadik évezred küszöbén, felülemelkedve a nacionalista szubjektivizmuson, és a lehetőségek határain belül kímélve mások esetleg túlzott

nemzeti érzékenységét. A három fő fejezet egyes pontjai néha csupán a további kutatások lehetséges irányát (vagy irányait) villantják fel, olykor meg a minél szélesebb nemzetközi összefogásra biztatnak a még ma is sok fehér folt közös és minél gyorsabb feltérképezésére. Ennek a célnak megfelelően állítottuk össze mindhárom fejezet bibliográfiai útmutatóját is. Mottónkat – már amennyire ilyesmiről szó lehet egy tankönyv megírásánál vagy egy egyetemi előadás-sorozat összeállításánál – talán így lehetne szavakba önteni: A hallgatót nem kell minden áron meggyőzni valamilyen igazságról, hanem inkább lássuk el a lehető legszélesebb ismeretanyaggal, hogy ennek birtokában maga mérlegelhessen, maga dönthessen és – lehetőleg – kedvet is kapjon a kutatás folytatásához.

Schütz István

1. Albán-román nyelvi párhuzamok

1.1. A Balkáni Nyelvi Unió

1.1.1. Hans Erich Thunmann (1746-1778) halléi professzor 1774-ben *Forschungen zur Geschichte Ost-Europas* c. megjelent művében kiadta Theodhor Kavalioti (1718-1797) görög-albán-vlah (arumén) szótárát, s ezzel nemcsak az albanológiát alapozta meg, hanem ugyanakkor felhívta a nyelvészek figyelmét az albán és a román nyelv szókincsének közös elemeire is.

1.1.2. A 19. sz. vége felé Gustav Meyer kiadta az albán nyelv első etimológiai szótárát (*Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, 1891), amelyben már felsorolta a ma ismert közös albán-román lexikális elemek nem kis részét, sőt, számos konkrét példával illusztrálta az albán nyelv hatását az új-görög szókincsre is. A maga korában a szerző nem utazhatott a tulajdonképpeni albánlakta területre, hanem szótárának anyagát részben Görögországban, részben az itáliai és a dalmáciai albánok körében gyűjthette, de szótára még így is rendkívül nagy hatást gyakorolt az albanológia és a balkáni filológia fejlődésére.

1.1.3. A gyors fejlődésnek indult balkanisztikai kutatások hamarosan feltárták a balkáni nyelvek szókincsének, alaktanának és frazeológiájának közös vagy hasonló vonásait is. A kutatók később azt is megállapították, hogy néhány balkáni nyelv több közös vonást mutat fel, mások viszont kevesebbet. A leginkább szembetűnő közös vonások (a lexikális párhuzamokon kívül) a hátravetett (enklitikus) artikulus, a jövő idő analitikus képzése és a főnévi igenév (infinitivus) hiánya. A kutatók egyik csoportja ezeknek a hasonlóságoknak az alapján kidolgozta a Balkáni Nyelvi Unió (Balkanischer Sprachbund, Union Linguistique Balkanique) elméletét, aminek megalapítója *Linguistique balkanique* c. monográfiájával Kristian Sandfeld dán nyelvész volt. Szerinte a balkáni nyelvek – két egymástól független indoeurópai nyelv (az albán és a görög), egy új-latin nyelv (a román) és három szláv nyelv (a bolgár, a macedon és a szerbhorvát) történelmének egy régebbi szakaszában azonos irányba tartó – *konvergens* – fejlődésnek indult. Közülük kettő, a szerbhorvát és a görög, csak rövidebb ideig haladt együtt a többi balkáni nyelvvel. Ennek megfelelően a szerbhorvát és a görög a Balkáni Nyelvi Unió *külső héját*, az albán, a bolgár, a macedon és a román nyelv pedig az Unió *belső magját* képezi. A Balkáni Nyelvi Unió hipotézisének még ma is számos híve van (köztük néhány neves nyelvész is), de más kutatók kezdettől fogva csupán egy kézenfekvő, kényelmes magyarázatnak tekintették, amellyel szőnyeg alá lehet söpörni a balkáni nyelvek hasonló vonásainak egész problematikáját.

1.1.4. A Balkáni Nyelvi Unió hipotéziséből csupán az a tény fogadható el, hogy fejlődésük során a balkáni népek hosszabb-rövidebb időre szomszédi kapcsolatokba kerültek egymással, esetenként tartós és békés szimbiózis is kialakulhatott közöttük, hiszen történelmük folyamán olykor huzamosabb ideig, egyesek közülük több ízben is, ugyanannak a nagy birodalomnak a területén éltek és vándorolhattak, akár jobb megélhetést, akár biztonságos létfeltételeket keresve. A szimbiózis során különböző etnikai csoportok keveredhettek egymással, amelyek megőrizték ugyan saját etnikai jellegüket, de az azonos létfenntartás – a félnomád, transzhumáló pásztorkodás – következtében legalábbis a férfilakosság kétnyelvű volt. Ilyen körülmények között természetesen elkerülhetetlenek voltak a kölcsönös nyelvi hatások. De elegendő egyetlen pillantást vetnünk a mai balkáni nyelvek eltérő „életkorára", hogy a Balkáni Nyelvi Unió hipotézisét legalábbis kétkedéssel fogadjuk. Az albán és a görög már az

ókorban beszélt nyelv volt (egyes kutatók szerint az albán még a görögnél is régebbi keletű, hiszen az albán-ógörög közös szavaknál minden esetben külön kell megállapítani, hogy kölcsönzéssel vagy pedig *izoglosszával*, tehát olyan közös szóval van dolgunk, amelyet mindkét nyelv a közös indoeurópai alapból hozott magával). Nyelvi bizonyítékok egyértelműen tanúsítják, hogy amikor a mai albánok ősei először találkoztak a rómaiakkal (legkorábban Kr. e. 3. sz.), a mai albán hátravetett artikulus-rendszere már kialakult, tehát *az albán már beszélt nyelv volt*. Az albánhoz és a göröghöz viszonyítva a többi balkáni nyelv sokkal fiatalabb, csak a középkor első harmadában vagy még később született.

1.1.5. Abban a tekintetben is eltérnek egymástól az említett nyelvek, hogy egy részük (albán, görög, szerb-horvát) hosszú fejlődés után jutott el ősi nyelvétől a mai nyelvállapotig, a többiek viszont nyelvváltáson estek át, azaz magasabb anyagi és szellemi kultúrájú hódító uralma alatt fokozatosan átvették a hódító nyelvét. Megőrizték ugyan saját artikulációs bázisukat, esetleg ősi szókincsük kisebb-nagyobb részét is, de egykori nyelvi szubsztrátumukon egy új nyelv született. Ennek legjellegzetesebb balkáni példája a mai román nyelv, amely egy trák (indoeurópai) nyelvi szubsztrátum romanizálásának eredményeként született valamikor a 7. sz. folyamán. A macedon és a bolgár esetében szintén nyelvi törés következett be. A macedon nyelvet illetően mindinkább teret hódít az a feltevés, hogy a hajdani makedon (az ógöröggel rokon, de messze nem azonos indoeurópai nyelv) a hellenizmus során elgörögösödött, majd a Balkán délkeleti, déli területeire benyomuló első szláv hullám hatására elszlávosodott (egyes kutatók véleménye szerint nem óbolgár, hanem valamilyen *ómakedon* nyelv alakult ki). Ami a bolgár nyelv elszlávosodását illeti, ez még ennél is bonyolultabb kérdés, hiszen a bolgárok eredeti nyelvéről tudjuk, hogy a pontusi és a Szibériába átnyúló sztyeppe türk etnikumaihoz tartoztak, bolgártörökök voltak (a mai bolgár nyelvtudomány *protobolgároknak* nevezi őket), akik a hunok, az avarok, a besenyők, a kumánok *stb*. nyelvével rokon nyelvet beszéltek, amikor az 5. sz. táján betelepülési engedélyt kértek a bizánci császártól, majd ennek megtagadása után fegyveres erővel törtek be a Balkánra. Itt valószínűleg felszínesen romanizált trák lakosságot találtak, amelynek vezető rétegével gyorsan keveredtek és asszimilálódtak. Sajnos szinte semmilyen bizonyítékunk sincs arra, hogy milyen nyelven beszéltek a 9. sz. végéig, amikor Szimeon cár beengedte a keresztény hittérítőket, maga is megkeresztelkedett, népe pedig átvette Kirill és Metod szláv nyelvét. Egy fehér holló trák maradványszónak tekinthető a mai bolgár nyelvben az **as** ‘én’ személynévmás. (Vladimir Georgiev szerint az ozerovói gyűrű feliratában is megtalálható ebben a jelentésben.)

1.1.6. A Balkáni Nyelvi Unió hipotézisének kidolgozói és későbbi védelmezői egyáltalán nem vették figyelembe ezt a változatos kronológiai képet, hiszen mindmáig nem tudtak egyértelmű választ adni arra az alapvető kérdésre, hogy *mikor mehetett végbe az a bizonyos konvergens fejlődés*? Talán a hellenizmus korában, ahogyan egyesek vélik? De abban a korban még csak az albán, az ógörög és a hellenizálódó makedon nyelv létezett! Vagy talán inkább a romanizálás évszázadaiban, amint más kutatók állítják? De a szerbhorvát, a bolgár, sőt a mai macedon nyelv is csak a romanizálás befejeztével alakult ki! És még egy lényeges észrevétel: a Balkáni Nyelvi Unió hipotézise teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy a Balkán-félszigeten a románon kívül *legalább még egy* (ha nem kettő!) *romanizált nyelv volt*, a 15. sz. végére kihalt *dalmát nyelv* (vagy nyelvek). Sőt, ez a dalmát nyelv bizonyítottan hatást gyakorolt az albán nyelvre és a szerbhorvát nyelvre is! Tehát a balkáni nyelvek közös, konvergens fejlődési szakaszáról legkorábban a 9. sz. végétől legkésőbb a 12. századig, azaz a román és a mai bolgár nyelv születésétől egészen az utolsó dáko-román csoportok északra vándorlásáig (az albán-román szimbiózisból való kiszakadásukig) lehetne szó. Ebből viszont az következik, hogy az albánnak és a görögnek, mint már évszázadokkal előbb kialakult (kiforrt?) két nyelvnek kellett volna hatnia a másik négy nyelvre. A tapasztalatok ezzel szemben azt

mutatják, hogy a görög főként csak új-görög változatával hatott a többi balkáni nyelvre, illetve az új-görög nyelvre gyakorolt albán és szláv hatás általában későbbi keletű, mint az albán hatása a születő románra, illetve bolgárra és macedonra. És ha ehhez még tekintetbe vesszük az albán-román nyelvi párhuzamok kimagaslóan magas számát (a legjelentősebbek a morfológiai párhuzamok, a tükörfordítások, az albánok ősi népi hiedelmeinek félreismerhetetlen nyomai, hajdani mitológiai alakok és népmesei hősök gyakori szereplése a román mese- és mondavilágban), továbbá az úgynevezett második artikulus-rendszert és a személynévmások bizonyos enklitikai alakjainak kötelező használatát is, ami csak az albánban, a románban és a macedonban alakult ki, akkor egyértelműen leszögezhető, hogy *ennek a három nyelvnek az esetében csak – időben és földrajzilag körülírható – albán hatásról beszélhetünk.* Továbbá, mint látni fogjuk, azt is kijelenthetjük, hogy a születő román nyelvre a legmélyebb és a legszélesebb hatást az albán nyelv gyakorolta, még akkor is, ha a 10. sz. kezdve az albán-román együttélést felváltó román-bolgár szimbiózis olyan erős szláv bélyeget nyomott a román nyelvre, hogy a köznyelv szókincsének részaránya egyes statisztikák szerint megközelíti, más becslések szerint viszont felülmúlja a latin eredetű szavak részarányát. Tény, hogy a román nyelv képzőinek kétharmada szláv eredetű, és hogy a román korábbi, feltétlenül latin eredetű egyházi szókincsét szinte maradéktalanul kiszorította a szláv egyházi nyelv. Tehát az igen erős és széles albán nyelvi hatásnak a román nyelv születésétől kezdve kellett érvényesülnie, egészen a 10. századig (talán a nyugat-erdélyi román nyelvjárások kivételével, amelyek ennél hosszabb albán-román együttélésre utalnak). Ezt a tényt többek között azok a közös latin eredetű szavak is bizonyítják, amelyek mindkét nyelvben azonos (a többi új-latin nyelvben tapasztaltaktól merőben eltérő) szemantikai fejlődésen mentek át. Most lássunk erre néhány meggyőző példát:

1.1.7. Mindkét nyelvben azonos, illetve hasonló okokra visszavezethető szemantikai változást mutat a latin paludem (népi latin *padulem) ‘mocsár’, illetve familiam ‘család’ jelentésű szava. A latin ***padulem** ‘mocsár’ > albán **pyll** ‘erdő’, román **pădure** ua. (ezzel szemben latin ***padulem** > dalmát **paul** ‘erdő’!), latin **familiam** ‘család’ > albán **fëmijë** ‘gyermek’, román **femeie** ‘asszony, nő’ szemantikai fejlődést mutatja (az albán **familje** ‘család’ és a román **familie** *ua*. csak sokkal későbbi jövevény mindkét nyelvben). A két nyelvben találunk olyan közös latin eredetű szavakat is, amelyek jelentése az albánban egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben változott, a románban viszont jelentős szemantikai változáson esett át: latin **conventum**’ gyűlés, gyülekezet’ > albán **kuvend** ua., román **cuvânt** ‘szó, beszéd’ (*vö*. a Kekaumenosz által említett besenyő **komenton** ‘haditanács’), latin **civitatem** ‘város’ > albán **qytet** *ua*., román **cetate** ‘vár, erősség’.

Itt jegyezzük meg, hogy a román nyelv ‘város’ jelentésű (és a magyar **város** szóból származtatott) **oraş** szava (amit olyan buzgón igyekezett a latin eredetű **municipium** – a mai nyelvhasználat értelmében – ‘törvényhatósági vagy megyei jogú város’ jelentésű szóval helyettesíteni, illetve a nyelvhasználatból kiirtani a Ceauşescu-féle szélsőséges kommunista nacionalizmus), megítélésünk szerint nem magyar eredetű, és semmi köze sincs a **vár-as** (értsd: várfallal körülvett település) népi etimológiához, hanem valamelyik középkori türk nyelvből származó közös balkáni jövevényszó. Ezt tanúsítja az albán nyelvben a végéles hangsúlyú **varosh** ‘külváros, a település várfalakon kívüli része’, ami a bolgárban ugyanilyen hangalakban ‘város, óváros, fellegvár’ jelentésben használatos, a törökben viszont a **varoş** szó jelentése ‘külváros’, mint az albánban. Tegyük hozzá, hogy a **varosh** szónak az albánban is van egy „népi etimológiája”: eszerint az albán szó a **var**, nyelvjárási **vor** ‘sír, sírhant’ szó többes eredethatározó alakja lenne, tehát a településnek azt a részét jelölné, ahol a sírok vannak, azaz a városfalakon kívül található temetőt.

1.1.8. A **civitatem** latin szó szemantikai változásán kívül a születő román etnikum *par excellence* rusztikus jellegére is utal maga az a tény, hogy a román szókincsből hiányzik a

latin **murum** ‘fal’ szó, mert ebben a jelentésben a románban csak a később átvett szláv eredetű **zid** használatos. Az albánban ezzel szemben ma is él a latin eredetű (de feltehetőleg dalmát közvetítéssel később átvett) **mur** ‘fal’, amiből egész szóbokor alakult ki: **muroj** vagy **muratos** ‘falazok, falat rakok’, **murator** ‘kőműves’, **muratosje** ‘befalazás’ stb. A románban ugyanilyen elterjedt szóbokor alakult ki a **zid** szóból: **a zidi** ‘építeni, **zidar** ‘kőműves’ *stb*. Mindkét nyelvben megtaláljuk az újgörög **κθινω** ‘építek’ nyomát is: az albánban **kthinë** ‘szoba’, a románban a **ctitor** ‘építő’ deverbális nomen formájában, de ez utóbbi csak ‘kolostoralapító’ értelemben volt használatban a középkorban.

1.1.9. Egyes kutatók még ma is valamilyen közös vagy rokon szubsztrátummal próbálják magyarázni ezeket a nyelvi párhuzamokat, ezért mielőtt közelebbről szemügyre vennénk a közös szókincs problematikáját, tisztáznunk kell a *nyelvi szubsztrátum* fogalmát. Ilyesmiről a balkáni nyelvek közül kizárólag a román, a bolgár, a macedon és a dalmát esetében beszélhetünk, mivel ezek születtek úgy, hogy ősi nyelvi-etnikai alapjukra (szubsztrátumukra) egy másik nyelv, a hódítók (vagy akár a meghódítottak) nyelve telepedett rá. Ennek a nyelvi-etnikai folyamatnak az eredményeként egy új nyelv, az ősi nyelvre csak nyomokban emlékeztető új nyelv keletkezett. Tehát *a szubsztrátum fogalma eleve feltételezi a nyelvcserét, a nyelvi váltást*. Amint láttuk, a román trák szubsztrátumra, a dalmát illír, a bolgár türk, a macedon pedig hellenizált makedon szubsztrátumra épült, azaz ilyen jellegű szubsztrátumra rakodott a népi latin, illetve a szláv nyelv. Ha a ma beszélt nyelvek hosszú, folyamatos fejlődés eredményeként érték el mai formájukat, tehát semmilyen nyelvcsere sem következett be, nem beszélhetünk nyelvi szubsztrátumról (például sem az albán, sem a görög, sem a szerbhorvát esetében).

1.1.10. Már említettük, hogy a Balkán félszigeten a romanizálás következtében még egy (néhány kutató meggyőződése szerint legalább két) újlatin nyelv született az illír törzsek által lakott területen, a 15. sz. kihalt *dalmát* nyelv. B. Katičić szerb kutató, aki behatóan foglalkozott az illír nyelvterület nyelvi differenciálódásának kérdésével, eleve abból a tényből indul ki, hogy egymástól többé-kevésbé eltérő, romanizált illír nyelvekből ki sem alakulhatott volna egységes dalmát nyelv. Tény, hogy a rendelkezésünkre álló korai dalmát nyelvemlékekből kitűnik, hogy pl. a számneveket 11-től 19-ig két különböző módon képezték: az egyikben **dikdo** ‘12’, **diktri** ‘13’..., **diksiz** ‘16’ stb., a másikban viszont ugyanezek a számok **dotko**, **tretko**..., **sizko** stb. Az erős és folyamatos itáliai hatás következtében a dalmát természetesen más úton fejlődött, mint a latin hatása alól a 7. sz. hirtelen kiszakadt román nyelv, de hangtörténete és szókincse számos esetben elősegíti egy-egy albán-román nyelvi probléma megoldását.

1.2. Az albán és a román szókincs közös elemei

1.2.1. Vizsgálódásaink központjában az albán-román nyelvi párhuzamok és hasonlóságok állnak. Szélesebb kitekintésre, balkanisztikai vetületek felvillantására már kötetünk szűkre szabott terjedelme miatt is csak akkor vállalkozhatunk, ha ezzel lehetővé tesszük egy-egy eddig megoldatlan probléma (vagy hibás megoldás) tisztázását, vagy pedig olyan esetekben, amikor ezzel egy-egy nyelvi jelenség, jövevényszó terjedésének útját és kronológiáját is be tudjuk mutatni. Ilyen esetekben olykor-olykor még a mostohán dokumentált dalmát nyelv is biztos fogódzót jelenthet. És mivel a balkáni nyelvek szókincsének közös elemei nem nyúlnak vissza feltétlenül a történelem előtti korokba, sőt még az ókorba sem, hanem egyik-másik gyökerét a népvándorlás századaiban, vagy a nagy belső migrációk későbbi időszakában kell keresnünk, esetenként nemcsak dalmát, hanem avar, szláv, besenyő vagy komán *stb*. nyelvi példákkal is kell szolgálnunk. Hiszen, hogy csak egyetlenegy példát ragadjunk ki itt a számtalan közül, feltétlenül meg kell említenünk az albán **krivec** – román **crivăț** szópárt. Mindkettő száraz, hideg bukószelet jelöl, mindkettő az ószláv **kriva-** ‘ferde, görbe’, illetve

‘alattomos’ szóból származik, de az albánok a mai Tetovo környékén használják, a románok pedig a Keleti Kárpátok moldvai lejtőjén. A közös szláv eredetű jövevényszó perdöntő bizonyíték lehet a moldvai románság elvándorlásának útvonalára és korára. Sőt, mivel az **-ec** szláv képző csak az albánban volt igen termékeny, a románban viszont más szavakban nem érhető tetten, a szópár azt is tanúsítja, hogy itt nem közös szláv jövevényszóval van dolgunk, hanem az albán nyelv egyik szláv jövevényszavával, amit a románok az albánból vettek át elvándorlásuk előtt, még valahol az Ohridi-tó környékén.

1.2.2. Bevezetésként ismerjük meg az albán nyelv hangkészletét, pontosabban azokat a hangokat, amelyek – eltérő jelölésük ellenére – azonos hangértékűek a román megfelelő hangjaival, illetve azokat az albán hangokat, amelyek hiányzanak a román nyelvből:

Magánhangzók

Albán	*Román*
ë	**ă**
y (ejtsd **ü)**	hiányzik

Az albánból viszont hiányzik a román veláris **i-**hangja (**î, â**). A többi magánhangzó ejtése a két nyelvben azonos. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy az albán nyelv geg nyelvjárásában gyakori a magánhangzók nazális ejtése. Ezeket a magánhangzókat ^ ékezettel jelöljük: **â, ê, î**, **ô, û**.)

Mássalhangzók

Albán	*Román*
c	**ț**
ç	**c(e), c(i)**
dh (zöngés réshang)	hiányzik
gj	**gh(e), gh(i)**
j	**i**
k	**c**
l (lágy **l**-hang)	hiányzik
ll (veláris **l**-hang)	hiányzik
nj	**-ni**
q (palatális **k**-hang)	**-che, -chi**
rr (keményen ropogtatott **r**-hang)	hiányzik
sh	**ș**
th (zöngétlen réshang)	hiányzik
x	**dz**
xh	**ge, gi**
zh	**j**

A többi mássalhangzó jelölése és hangértéke a két nyelvben azonos.

1.2.3. Az eddigi kutatások több mint 120 közös albán-román lexikális elemet tártak fel, de ezt a számot korántsem tekinthetjük véglegesnek. (Günter Reichenkron német nyelvész közlése szerint a román nyelv Akadémiai szótára több mint 1.500 ismeretlen eredetű címszót tartalmaz!) A kutatások során újabb és újabb összefüggések, adalékok, hatások kerülnek napvilágra. Egyes párhuzamos szavakról bebizonyosodik, hogy korai (esetleg közös) átvételek valamelyik türk nyelvből. Ilyenek pl. az albán **çoban** – román **cioban** 'pásztor', vagy megítélésünk szerint az albán (geg) **katund** 'falu' – román **cătun** 'pásztorszállás, falunál kisebb település' – szerb **katun** '(jellegzetes szervezettel rendelkező középkori) falu', illetve albán **ujëm '**lisztvám' – román **oium** *ua*. – bolgár **ujam** *ua. stb*., amelyekre a későbbiekben még visszatérünk. Korábban latin eredetűnek tartott közös szavakról kiderül, hogy albán jövevényszavak a román nyelvben.

Ez utóbbiak közül hadd ismertessünk részletesebben egy konkrét példát, az albán **shpërlaj '**elsodrok, elmosok (korábbi helyéről)' és **shpëlaj '**öblítek' – román **a spăla** 'mosni' szópárt, amit eddig a kutatók közös latin elemnek tekintettek és eredetüket a népi (vulgáris) latin feltételezett ***ex + per + lavare** szavához vezették vissza. Szerintünk semmi valószínűsége sincs annak, hogy a rohamosan egyszerűsödő latin köznyelvben egy ilyen szószörnyeteg valaha is létezett volna, de ez az erőltetett etimológia már azért is sántít, mert az albán **shpërlaj** alakból sohasem keletkezhetett a **shpëlaj** szó. Az **r**-hang ugyanis az albán nyelv egyik legállandóbb hangja: a történelem folyamán nem „kopott le", nem asszimilálódott, semmilyen körülmények között sem tűnt el, azaz mindkét szó a maga külön fejlődési útját végigjárva jutott el mai hangalakjáig. Bennük tehát csupán a laj 'mosok' elem közös.

Az albán **laj** 'mosok' az indoeurópai ***pleu-** gyökszóra vezethető vissza, aminek a görögben πληνω (plinó) *ua*., a latinban pedig **lavo** *ua*. felel meg. A görög szó megőrizte az eredeti indoeurópai gyökszó szókezdő **pl-** mássalhangzó torlódását ugyanúgy, mint a szláv nyelvek is (szerbhorvát **plivati** 'úszni', bolgár **plavam** 'úszom', illetve a román szláv eredetű jövevényszava **a pluti** 'a vízen úszni, lebegni'). Anton Meyer illírológus az illír nyelvemlékekben is rábukkant a ***pleu**- gyökszóra. A mai **Split** városának (olaszul **Spalato**) illír előzménye Σπλαυνων (Szplaunón), **Splonum** és **Splonistae** változatban maradt fenn. Az egykor Dalmáciában használatos dalmát-olasz **Spalato** értelmezése ezek szerint 'tenger által mosott város' lenne. Az illír névváltozatokban mindhárom szó elején az **spl-** hármas mássalhangzó csoportot találjuk, ami hangtörténetileg megfelel az albán szókezdő **shpl-** mássalhangzó-csoportjának. Feltételezhető, hogy az indoeurópai ***pleu-** gyökszónak volt egy ***spleu**- változata is, aminek létét a mai német **spülen '**öblíteni' < germán ***spuolan** *ua*. tanúsítja. Tehát az albán **shpëlaj** és a román **a spăla** eredetének megnyugtató tisztázásához fölösleges sohasem létezett „vulgáris" latin szörnyeket konstruálnunk: *a román nyelv ezt a szavát is az albánból vette át.*

Ami az albán **shpërlaj** változatot illeti, ennek az eredetét sem szabad a népi latinban keresnünk: a ma az egész albán nyelvterületen elterjedt albán szó szabályos és az albánban gyakori **për-** prefixummal („igekötővel") bővített származéka: **përlaj** 'elkapok, elragadok, eltüntetek, bekapok'. A shpërlaj szó a szó elején gyakran használt **sh-, ç-** fosztóképzővel bővült, de – miként számos más esetben is – ezúttal nem ad ellentétes értelmet az igének (mint pl. a **lodhem** 'elfáradok' – **çlodhem** 'kipihenem magam' szópár esetében), hanem nyomatékosító funkciót tölt be. Íme néhány hasonló példa: **këput** 'tépek, elszakítok' – **shkëput/çkëput** 'kiragadok, megszakítok, félbeszakítok'; 'elválasztok (csecsszopó gyermeket)'; **përvesh** 'feltűrök, felhajtok'; 'elhúzom (a szám)' – **shpërvesh** *ua*. és 'kifordítok (zsebet); 'kivonok (kardot a hüvelyéből)'.

1.2.4. Az albán és a román nyelvben vannak olyan közös szavak, amelyek hangalakja és jelentése is azonos, vagy csak igen kis mértékben tér el egymástól:

Albán	*Román*
votër, **votra** (határozott alak) ‘tűzhely’, ‘otthon’	**vatră** ua.
buzë ‘vminek a pereme’, ‘ajak’	**buză** ‘ajak’
këlbazë/gëlbazë ‘májmétely’	**călbează** ua.
bredh ‘fenyő’	**brad** ua.

A fenti példák közül a **votër/vatră** szópárban a konzervatív román nyelv megőrizte az albán szó eredeti **a** hangzóját, tehát viszonylag régi átvétel, megelőzte az albán **a > o** hangfejlődést. A második szópár esetében a román szűkített jelentéssel vette át az albán szót. A harmadik szópárban az albán **-zë** kicsinyítő képző (ami a románban ismeretlen!) perdöntő bizonyíték a kölcsönzés tényére. A **bredh/brad** szópárban a román változat későbbi átvétel eredménye, amikor a románban az albán zöngés réshangnak (**dh**) már **d** felelt meg, szemben a korábbi **dh> z** változással (pl. albán **dhallë** ‘savó’> román **zară** *ua*.).

1.2.5. Vannak olyan albán-román szópárok, – szintén régebbi átvételek – amelyek együvé tartozása már nem ennyire szembeötlő, illetve a román szó albán eredetének bizonyításához meg kell találni a megfelelő érveket:

Albán	*Román*
pupë ‘búbosbanka (*Upupa epops*)’	**pupăză** *ua*.
kokëzë ‘kis fej’, ‘apró gömb’	**coacăză** ‘ribizli’
(i, e) bardhë ‘fehér’	**barză** ‘gólya (*Ciconia ciconia*)’
bukuri ‘szépség’	**bucurie** ‘öröm’ *stb.*

A **pupë-pupăză, kokëzë-coacăză** szópárokban a jellemzően albán **-zë** kicsinyítő képző világosan mutatja az átvétel irányát, de a második szópár esetében már némi fantáziára van szükségünk, hogy megértsük a szemantikai változást. Az **(i, e) bardhë-barză** szópárnál első látásra furcsa, hogy az egyik nyelv melléknevéből a másik (az átvevő) nyelvben madárnév lett, egy olyan madár neve, amelyiknek egyik jellemző tulajdonsága fehér színe. De itt olyan szerencsénk (!) van, hogy ilyen kölcsönzésre szemléletes analóg példát éppen az albán nyelvben találunk: az albánban a gólya egyik neve **kanushë**, ami a latin **canosus, canosa** ‘deres, fehéres’ jelentésű melléknévből származik, tehát itt is az eredeti melléknévből (a madár egyik jellemző tulajdonságából) lett az átvevő nyelvben madárnév.

A **bukuri-bucurie** szópár két tagja a „megszólalásig” hasonlít egymásra, de a két szó jelentésében mutatkozó eltérést még ma sem áll módunkban megnyugtatóan tisztázni. Az albánban az alapszó **(i, e) bukur** ‘szép’ melléknév a régi románban is létezett nomenként (amit a román főváros, **Bucureşti** neve tanúsít: **Bucur** – **eşti** ‘a Bucur-nemzetség szállása’, de a hajdani **bucur** névszó pontos jelentését nem ismerjük). A jelenleg ismert román alapszó viszont a **mă bucur** ‘örvendezem’ visszaható ige. Valamikor talán előkerül még a két nyelvből (vagy egy harmadikból?) a hiányzó láncszem, amelynek segítségével megmagyarázható lesz ez a szemantikai bukfenc.

1.2.6. Szép számmal találunk olyan albán-román szópárokat is, amelyekben a román szó tagadhatatlanul egy albán szó képzős változatának az átvétele (természetesen olyan képzőkről van szó, amelyek jellegzetesen albán képzők, a románban viszont mint ilyenek ismeretlenek):

Albán	*Román*
bishtajë 'bab-, borsóhüvely'	**păstaie** *ua*.
(i, e) motshëm/moçëm 'idős, koros'	**moş** 'öregember'

Az első szópárban az albán szó képzett főnév, amelynek az alapszava **bisht** 'farok, nyúlvány', az **-ajë** jellegzetes albán képző, a románban ismeretlen, tehát egyértelmű a román átvétel. A második szópár esetében a román szó, a fent említett albán melléknéven kívül, az albán **moshë** 'életkor' főnévre és a **motës/motse** 'még egy évig élő' (képzett) melléknévre vezethető vissza. Mindhárom képzett szó, közös alapszavuk **mot** 'idő', 'időjárás', illetve határozószóként 'jövőre'.

1.2.7. Az albán-román szópárok egyik jellegzetes csoportját olyan főnevek képezik, amelyek albán tagjának végződése **-llë**, **-ullë**, és ennek a végződésnek a románban **-ră, -re** végződés felel meg:

Albán	*Román*
dhallë 'iró, savó'	**zară** *ua*.
modhull(ë) 'borsó'	**mazăre** *ua.*
brushtull(ë) 'borostyán (*Hedera helix*)'	**brusture** *ua*.
mugull(ë) 'rügy'	**mugure** *ua.*
mjegullë 'köd'	**negură** *ua*.
netullë 'seprű'	**mătură** *ua*.
thumbullë 'csonthéjas mag, csontár'	**sâmbure** *ua*.
vjedhull(ë) 'borz (*Meles meles*)'	**viezure** *ua. stb.*

A román **mazăre** az albán régebbi hangsúlyos **-a-** hangzóját őrizte meg, a **mjegullë-negură**, **netullë-mătură** szópárok az albánban és a románban (a trákban is!) gyakori (mindkét irányban ható) **m~n** hangváltakozást tükrözik. Egyébként figyeljük meg, hogy valamennyi szó román változatában a hangsúly az albán szó eredeti hangsúlyát őrizte meg, noha (a **zară** kivételével) a román átvételek így megőrizték a román nyelvben meglehetősen ritka harmad-éles hangsúlyt.

1.2.8. Vannak olyan albán-román szópárok is, amelyek együvé tartozását a hangalak és a jelentés azonosságán vagy hasonlóságán kívül valamelyik ma már kihalt balkáni nyelv is alátámasztja. Ilyen pl. az albán **mëz** (toszk)/**mâz** (geg) csikó'- román **mânz** *ua.*. A toszk változat a hajdani trák lovasisten **Mezenai** jelzőjére, a (nazális hangzót tartalmazó) geg és a román változat hangalakja pedig az illír lovas főisten **Menzana** epitetonjára vezethető vissza.

1.2.9. Az albán **brëndës** 'belsőség, zsigerek' és a román **brânză** 'juhtúró' együvé tartozását a szemantikai eltérés ellenére sem lehet vitatni, hiszen ezt nemcsak az albán **rëndës** 'oltógyomor, bendő' – román **rânză** 'zúza' szópár hangalakja és jelentésbeli rokonsága tanúsítja, hanem az a tény is, hogy az egykori dalmát nyelvemlékek megőrizték a **brendia** 'vlah sajtféleség' szót is.

1.2.10. A közös albán-román lexikális elemek az esetek nagy többségében külön vizsgálódást, beható nyomozást igényelnek, és ha nem sajnáljuk rá sem az időt, sem a vesződséget, olykor meglepő eredmény lehet fáradozásaink jutalma. Az albán **fshat ‘**falu’ – román **sat** *ua.* szópár esetében újra előtérbe került a köznyelvi latin ***fossatum** ‘körülárkolt település’ szóból való származtatás (bár Eqrem Çabej albán nyelvész igyekezett bebizonyítani, hogy az albán szó belső fejlődés eredménye). Van azonban egy másik albán-román szópár is ‘falu’ jelentéssel, éspedig az északi albán területen elterjedt **katund** – román **cătun** (bár a román szó pontos jelentése ‘falunál kisebb település, tanya’). A szópár albán tagja Tiranától délre nem használatos, ahogyan a belőle képezett **katundar** ‘paraszt, paraszti, falusi’ névszó sem. Ez a képzett alak a déli nyelvjárásban is előfordul ugyan, de csak pejoratív értelemben. A szót egyébként a bolgárok és a montenegróiak is ismerik, az előbbiek ‘(cigány) sátortábor’, az utóbbiak viszont ‘pásztorszállás’ jelentésben. A **katun** szó használata még a török hódoltság előtt úgyszólván az egész Balkánon elterjedt és sajátos szervezeti felépítésű többnemzetiségű falusi települést jelölt, ami szomszédsági alapon született (szemben a **fshat-sat-psat** névvel jelölt nemzetségi faluval). A katunszövetségek választották – háború és más nagyobb csapás, veszedelem esetében – a félszigeten az első *vajdákat*, akiknek a tisztsége a veszedelem elmúltával megszűnt. A török hódítók is meghagyták a katun-típusú falvakat, de legmagasabb lélekszámukat 50 családban szabták meg, és tűzzel-vassal megakadályozták a hódoltságot veszélyeztető *katunszövetségek* kialakulását. A szó eredetét tekintve a türk/török (besenyő vagy kumán?) **kadin** ‘asszony, nő’ jelentésű szóhoz vezethető vissza. A szemantikai eltérésre két plauzibilis magyarázat is kínálkozik. Az egyik egyszerűen a középázsiai türk nyelvekre (kazah, üzbég *stb.*) utal, amelyekben **ail, aul** jelentése nemcsak ‘falu’, hanem ‘asszony, család’ is. A másik okfejtés abból a tényből indul ki, hogy a Balkánon kalandozó-zsákmányoló besenyők, uzok, kumánok az albán és a román falvakban tavasztól-őszig csak asszonyokat meg gyermekeket találtak, mivel a férfilakosság a nyájakkal már a havasi legelőkön tartózkodott. Ezért ezeket a településeket ‘asszonyszállásoknak’ nevezték. Ezt az utóbbi hipotézist támasztja alá az albán **katund** szó végén álló **-d** mássalhangzó, ami ebben az esetben a *török nyelvek locativus* **-da, -de** esetragjának a maradványa lenne. Végül még egy figyelmet érdemlő adalék: amikor 893 táján a közép-ázsiai sztyeppén megindultak a nagy népmozgások, Iszmail ibn-Ahmed, a Szamanida-uralkodóház második uralkodója Bokharából háborút indított az uzok ellen, harcosai 10.000 hadifogollyal tértek vissza és elhurcolták a *katunt* is, az uzok kagánjának a feleségét.

1.2.11. Még szélesebb elterjedésű az albán-román **çoban – cioban** ‘pásztor’ szópár, ami nemcsak valamennyi balkáni nyelvben található meg, hanem az orosz, az ukrán, a lengyel, a szlovák és a magyar nyelvterületre is eljutott (*vö.* magyar **Csobánc**, **Csobánka** helynevek). Egyáltalán nem valószínű, hogy ilyen rendkívül széles elterjedését a transzhumáló vlah pásztoroknak köszönheti (amint azt néhány kutató ma is állítja). Gondoljunk pl. csupán arra, hogy az albánban is és a románban is van egy-egy sokkal régebbi keletű ‘pásztor’ jelentésű névszó: az albánban az ősi **bari**, a románban pedig a latin eredetű **păstor** (< **pastorem** *ua.*). Tehát semmi sem indokolná egy (közös) új szó megjelenését az ősidők óta ismert foglalkozás elnevezésére. Sokkal inkább valószínű, hogy a fent körvonalazott területeken portyázó besenyők, kumánok (vagy talán már az avarok?) terjesztették el a **çoban-cioban** szópárt és különböző nyelvű hangváltozatait, amely már hangalakjával és végéles hangsúlyával is török eredetet sejttet. (Ez a feltevés egyébként többek között már a román Bogdan Petriceicu-Haşdeu írásaiban is megtalálható.)

1.2.12. Még ma is homály borítja az egyik szinte általánosan elterjedt (csak az új-görögből hiányzó) közös balkáni szó, a ‘gomba’ jelentésű albán **këpurdhë/kërpudhë**, a szerbhorvát **pečurka**, a bolgár **čepurka**, a román **ciupercă** és a kizárólag a *Psalliota campestris* kalapos gomba magyar neveként ismert **csiperke**. Jelenleg ismert három különböző hangalakja több

metatézis (hangátvetés) eredménye, de még az sem tisztázott, hogy melyik közülük az eredeti változat. Annyi bizonyos, hogy nem tekinthető szláv eredetű szónak (*vö.* orosz **gubka, grib**, szerbhorvát **gljiva**, szlovák **huba** *ua*.; máskülönben szláv eredetű a magyar **gomba** szava is). Mivel a gomba már a gyűjtögető ősember étlapján is jelentős szerepet töltött be, feltehetőleg ősi albán szóval van dolgunk (annál is inkább, mivel a 600 m fölött kezdődő szárazerdő övezet, ahová Georg Stadtmüller az albán nyelv és etnikum bölcsőjét helyezte, tavasztól őszig az ehető gombafélék igen gazdag választékával várja a gyűjtögető embert).

1.2.13. Valóságos külön tanulmányt igényelnének azok az albán-román szópárok, amelyeket „csillagos", tehát íróasztal mellett született „népi" latin szavakból származtattak és származtatnak még ma is, és amelyekről az idők folyamán egymás után kiderült (vagy rövidesen bebizonyosodik), hogy forrásukat az albánban kell keresnünk, mint pl. az albán **flutur** 'lepke' – román **fluture** *ua*., albán **flakë** 'láng', **flakëron** 'lángol' – román **flacără** *ua*., albán **pikë** 'csepp', 'pötty, pont' – **picătură** 'csepp', albán **pikon** 'csepeg, folydogál' – román **a picura** *ua.,* albán **pikem** 'összeesem', a földre rogyok' – román **a pica** 'esni, elesni' *stb*.

1.2.14. Hozzá kell tennünk, hogy azok közül a kutatók közül, akik az albán-román szópárok problematikájával vagy magával a Balkáni Nyelvi Unió hipotézisével foglalkoztak, tudomásunk szerint egyedül a román Grigore Brâncuş tanult meg kielégítően albánul (a külföldi albanológusokat a tudományos értekezések nyelvezetéből kirívóan udvariatlan, olykor egyenesen sértő hangnemben kioktató kollegája, Ioan I. Russu számára nemcsak az albán nyelv volt ismeretlen terület, hanem még az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány és hangtörténet is). Ebből a fogyatékosságból olyan groteszk melléfogások is születtek, mint pl. az **ujanë-noian** 'óceán', 'vízáradat' jelentésű állítólagos albán-román szópár, amit a 20. sz. derekáig az albán-román közös lexikális elemekkel foglalkozó csaknem valamennyi tanulmány és monográfia közölt. Csak később derült ki, hogy az **ujanë** albán szó egy itáliai *arbëresh* bibliafordító, Jeronim de Rada szülötte, sem előtte, sem utána senki sem használta, de egy ügybuzgó (és albánul sajnos vajmi keveset tudó) kutató egyszer felfedezte, gyorsan publikálta, és aztán néhány nyelvtudós körében élte tovább efemeréletét.

1.2.15. Mielőtt felsorolnánk a ma ismert közös albán-román lexikális elemeket, meg kell említenünk egy olyan albán átvételt, ami csak igen szűk nyelvterületen, a dákoromán móc nyelvjárásában ismert. Ez az albán-román szópár ugyanis messzemenő következtetésekre jogosítja fel a kutatót a románság balkáni elvándorlását illetően. Ahogyan a **krivec-crivăț** 'hideg téli bukószél' jelentésű albán-román szópárból (ezesetben közös átvétel) a moldvai románok elvándorlásának kiindulási területére lehet következtetni, ugyanúgy ez utóbbi szópár a mai mócok korábbi – elvándorlásuk előtti – lakóhelyére és elvándorlásuk idejére mutat. Ez a szópár az albán **dhëndër** (geg többese **dhândur**) 'vő' – román (móc nyelvjárásban) **dandur** 'idegen'. A román szó hangalakja elárulja, hogy viszonylag kései átvételről van szó, de hogyan következett be ekkora szemantikai változás? Hogyan lett a 'vő' jelentésből 'idegen'? Ezt a szemantikai változást csak akkor érthetjük meg, ha ismerjük a hegyvidéki albán falvakban még ma is élő ősi szokásjog házassági előírásait, amelyek a nemzetségi társadalomban biztosították az ektogámiát, azaz a családon (nemzetségen) kívüli házasságot. Ennek az íratlan törvénynek megfelelően a fiú a családi házba *hozta* a feleségét, a leányt viszont vőlegénye *vitte* a maga családi házába, attól függetlenül, hogy feleségét házassági egyességgel nyerte el vagy egyszerűen elrabolta a szüleitől. A geg hegyvidéki falvakban még ma is igen sértő a **dhândër i hym** 'beköltözött vő' kifejezés, mert azt jelenti, hogy a vőlegény olyan ágrólszakadt volt, hogy még fedelet sem tudott biztosítani a fiatal menyecskének. A leánykérést, illetve a leányrablás miatt foganatosított kötelező vérbosszú megváltását vagy a vőlegény apja vagy a felkért kérők, illetve közbenjárók intézték. A menyasszonyért is a kérők serege ment el a lányos házhoz, hogy a vőlegény házába kísérjék. Régen a vőlegény általában itt és ekkor pillantotta meg először „választottjának" az arcát. A lakodalmat követő harmadik napon a fiatal menyecske barátnői kíséretében látogatta meg szüleit,

férje viszont nem lépett be apósának a házába, Tehát az ott élők számára *idegen* maradt. Az albán szó átvétele ‘idegen’ jelentéssel csak úgy képzelhető el, hogy a mai mócok ősei egykor az észak-albániai hegyilakók szomszédságában vagy velük keveredve éltek, és ismerték a helyi szokásokat is. {Erre az egykori albán-román szimbiózisra egyébként egy hegyvonulat és két csúcs vitathatatlanul román eredetű neve is utal az észak-albániai Alpokban: **Durmitor** (azaz dormitor ‘alvó’), **Visitor** (azaz visător ‘álmodó’) és **Pirlitor** (azaz pârlitor ‘perzselő, égető’), amelyeken egykor egymás mellett legeltették nyájaikat albán és vlah pásztorok.} Ennek az albán-román szópárnak a jelentőségét illetően elég arra utalnunk, hogy nemcsak román nyelvészek, hanem olyan kutatók is, mint az osztrák Ernst Gamillscheg vagy tehetséges tanítványa, Günter Reichenkron, éppen a Nyugati-Érchegységet tartják az egyik *dáko-román szigetnek (Kerngebiet)*, a kontinuitás-elmélet egyik bizonyítékának. Nos ez az etnikai sziget Erdélybe települése előtt *albán* (a jelek szerint geg nyelvjárású) *etnikai csoportokkal keveredve élt huzamosabb ideig a fentebb említett havasok között*. S hogy ez a szimbiózis feltehetőleg itt tartott a leghosszabb ideig albánok és románok között, azt már a **dandur** hangalakja is tanúsítja. És tegyük hozzá, hogy a móc nyelvjárás megőrzött néhány olyan latin eredetű szót is, amelyek hiányoznak minden más dáko-román nyelvjárásból: **nea ‘**hó’, **june ‘**ifjú’, **pedestru** ‘gyalogos’. Még azt a megjegyzést is megkockáztathatjuk, hogy ezek a latin szavak dalmát közvetítéssel ragadhattak meg a mai mócok elődeinek a nyelvében, akikről – **Morlaci**, latin fordításban **Latini Nigri** néven – még a 13. sz. német utazók és dalmáciai írásos források is említést tesznek. Nos a Morlaci a bizánci görög Μαυροβλαχοι (Mauroblachoi vagy Mavrovlachoi ‘fekete oláhok’) tükörfordítása. A félnomád vlah pásztorok különben gyakori vendégek voltak a dalmát városok piacain is közkedvelt tejtermékeikkel. A **vlach** népnév 14. sz. szerb királyi aranybullákban (kolostor-alapítólevelekben) is előfordul, de ezekben a dokumentumokban ma már bajos lenne tisztázni, hogy a szót mikor használják az etnikum jelölésére és mikor utal csupán az illető félnomád pásztor voltára. Így vált az eredetileg ‘pásztor’ jelentésű **çoban** névszó az albán nyelvterületen a **vlah** ‘félnomád arumén pásztor’ szinonímájává (és így lett a latin **romanum** ‘római’ névszóból – szabályos hang-fejlődéssel – a középkori románban **rumân** ‘jobbágy’!).

1.2.16. Most pedig lássuk a jelenleg ismert közös szavakat (albán-román szópárokat):

Albán	*Román*
avull ‘pára, gőz’	**abure** *ua*.
bac ‘bacsó’	**baci** *ua*.
bajgë ‘trágya’	**baligă** *ua*.
baltë ‘sár, mocsár’	**baltă** *ua*.
(i, e) bardhë ‘fehér’	**barză ‘**gólya’
bas(h)kë ‘egy birkáról lenyírt gyapjúmennyiség’	**bască** *ua*.
berr ‘ürü’	**bâr!** juhot hívó szó
bishtajë ‘bab-, borsó hüvelye’	**păstaie** ua.
bredh ‘fenyőfa’	**brad** ua.
brendë ‘belsőség, zsigerek’	**brânză** ‘juhtúró’
brez ‘öv’, ‘tüsző’	**brâu** *ua*.
brengë *in*: **brenga e thiut ‘**görvélyfű, sülyfű’ (*Scrophularea nodosa*)	**brânca porcului** *ua*.

breshkë ‘teknősbéka’ ~ **bretkosë** ‘béka’	**broască** ‘béka’
brisk ‘bicska, zsebkés’	**brişcă** *ua*.
brushtullë ‘borostyán’	**brustur(e)** *ua*.
(i, e) bukur ‘szép’	**bucurie** ‘öröm’
bung ‘örökzöld tölgy’	**bunget** ‘sarjerdő’
buzë ‘vminek a széle *v*. pereme’, ‘ajak’	**buză** ‘ajak’
cjap ‘kecskebak, bak’	**ţap** *ua*.
çoban ‘pásztor’	**cioban** *ua.*
çok ‘csőr’	**cioc** *ua*.
çukë ‘csúcs, orom’	**ciucă** *ua.*
çupë ‘kislány’	**ciuf ‘**borzas, kócos’
çut ‘suta, szarv nélküli (állat)’	**şut** *ua*.
dash ‘kos’	**daş (**nyelvjárási alak) *ua.*
dërmoj ‘összezúzok, elmorzsálok’	**(a) dărâma** ‘lerombolok, ledöntök’
droe/drojë ‘aggály, szorongás’	**droaie** ‘csomó, nyaláb’
dru ‘fa (anyag)’	**druete** ‘faáru’
dhallë ‘savó, író’	**zară** *ua*.
dhëndër (tb. geg nylvjár. **dhândurë**) ‘vő’	**dandur** ‘idegen’ (erdélyi nyvj.)
flakë ‘láng’ **(flakaron ‘**lángol, lobogva ég’)	**flacără ‘**láng’
flutur ‘lepke’, **fluturon** ‘repül’	**fluture** ‘lepke’, (**a**) **flutura** ‘repülni’
fshat ‘falu’	**sat** *ua*.
fyell ‘furulya’	**fluier** ua.
gardh ‘fonott kerítés’	**gard ‘**kerítés’, sövény’
gardhen ‘csín, fánc, ványolat’	**gardină** *ua*.
gatem ‘készülődöm’, **gatuaj** ‘készítek (ételt), főzök’	**gata** ‘kész’
gëlbazë/këlbazë ‘májmétely’	**gălbează** *ua*.
gërris/gërresë ‘vízmosás’, ‘vakarék (edény aljáról)’	**gresie ‘**homokkő, fenőkő’
grep ‘horog’, ‘kötőtű’, ‘vasvilla’	**grapă** ‘borona’.
gropë ‘gödör’	**groapă** *ua*.
grundë/krunde ‘korpa’	**grunz** ‘darab, gomoly’.
gurmaz ‘nyelőcső, torok’	**grumaz** ‘torok’
gushë ‘golyva’	**guşă** *ua*.
(i, e) gjelbër ‘zöld’	**galben** ‘sárga’

gjemb ‘tüske’	**ghimpă** ‘tüske, tövis’
Gjon ‘János’	**ghionoaie** ‘kuvik’ (vö. görög γχιωνης)
gjymës/gjysëm ‘fél, vminek a fele’	**jumătate** *ua*.
gjysh ‘apó, öregember’	**ghiuj** ‘töpörödött vénember’
hamës ‘aki eszik, evő’	**hameş** ‘falánk’
hudhër ‘fokhagyma’	**leurdă ‘**medvehagyma (*Allium ursinum*)
hundë ‘orr’	**hudă ‘**lyuk, hasadék, nyílás’
kaçkavall ‘sajtféleség’	**caşcaval** *ua*.
katund ‘falu’ (geg nyelvjárásban)	**cătun ‘**szállás, tanya’
këpucë ‘cipő’	**căpută** ‘lábfej’, ‘cipőfelsőrész’
këpushë ‘kullancs’	**căpuşă** *ua*.
kërcu (geg határozott alakja **kërcuni**) ‘tuskó’	**crăciun(i)** ‘karácsony’
kërpudhë/këpurdhë ‘gomba’	**ciupercă** ua.
kësullë ‘kucsma’ ~ **kaçull ‘**bóbita’	**căciulă** ‘kucsma’
kodër ‘erdős domb, domb’	**codru** ‘kis erdő’
kokëzë ‘kis fej, golyócska’	**coacăză** ‘ribizli’
kopaçe ‘fahasáb, tűzifa’	**copac** ‘fa (élő)’
kopil ‘fattyú, zabigyerek’	**copil** ‘gyermek’
kulpër/kurpën ‘iszalag’(*Clematis vitalba*)	**curpen** *ua*.
kurmoj ‘feldarabolok, felvágok’	**(a) se curma ‘**véget érni’
kursej ‘megtakarítok’	**(a) cruța** ‘megkímélni, félretenni’
kurth(ë) ‘hurok, csapda’	**cursă** ua.
(i, e) lehtë ‘könnyű’	**lete** ‘könnyedén’
mal ‘hegy’	**mal** ‘(magas) part, mart’
(i) madh, (e) madhe ‘nagy’	**mare** *ua*.
mbë, më, mbi ‘-on, -en, -ön’	**pe** *ua.*
magar (gomar is**) ‘**szamár**’**	**măgar** *ua*.
mështekën ‘nyírfa’	**mesteacăn** *ua*.
mëz (geg **mâz**) ‘csikó’	**mânz** *ua*.
mistrec ‘vad, szilaj’ (**derr mistrec** ‘vaddisznó’)	**mistreț** ‘vaddisznó’
mjegullë ‘köd, pára’	**negură** *ua.*
(i, e) mjerë ‘nyomorúságos, szerencsétlen’	**mărat** *ua*.
modhull ‘borsó’	**mazăre** ‘borsó’
moshë ‘életkor’ **– (i, e) motshëm** ‘koros’	**moş** ‘öregember’

mugull ‘rügy’	**mugure** *ua*.
murgash/murgjan ‘sötét színű jószág’, hátasló’	**murg** ‘paripa, hátasló’
mushk ‘öszvér (csődör)’	**muşcoi, mâşcoi** *ua*.
netull(ë) ‘seprű’	**mătură** *ua*.
ngarkoj ‘megrakok’	**(a) încărca** *ua*.
ngjesh ‘megszorítok (övet)’, ‘dagasztok’	**(a) înghesui** ‘összezsúfolni’, **ghes** ‘bökés’
palnjë ‘juharfa’	**paltin** *ua*.
pellg ‘tócsa’	**bâlc** *ua*.
përherë ‘mindig, örökké’	**pururea** *ua*.
përrua (*többese* **përrenj**) ‘patak’	**pârâu** (*tb*. **pâraie**) *ua*.
pickon ‘megcsíp’	**(a) pişca** ‘megcsípni’
pik ‘csöpög’, **pikë** ‘csepp’, ‘pont, petty’	**picătură** ‘csepp’
pikem ‘összerogyok’	**(a) pica** ‘elesni’ (nyvjárási alak)
pjallmë ‘lisztláng’ (a legfinomabb őrlemény)	**pielm** *ua*.
pllajë ‘magaslat, fennsík’	**plai** ‘hegyi ösvény’, ‘hegy’
pupë ‘búbosbanka’	**pupăză** *ua*.
qafë ‘tarkó, nyakszirt’	**ceafă** *ua*.
ragal a szövőszék ülődeszkája’	**argea** *ua*.
rëndës ‘zúza’	**rânză** *ua*.
sorrë ‘varjú’	**cioară** *ua*.
stanë ‘esztena’	**stână** *ua*.
shalë ‘a comb belső fele’, ‘nyereg’	**şale** ‘derék’.
shapi ‘gyík’	**şopârlă** *ua*.
shkrep ‘felvillan’	**(a) scăpăra** ‘szikrázni’
shkrumb ‘korom’ (új-görög σκρυμος ua.)	**scrum** ‘hamu, salak’.
shkul ‘kitépek’	**(a) scula** ‘felemelni’
shpëlaj ‘öblítek’	**(a) spăla ‘**mosni’
shpendër ‘hunyor’ (*Helleborus*)	**spânz ‘**hunyor’
shqer ‘karmolok’	**(a) zgâria** *ua*.
shterpë ‘meddő’	**sterp** *ua*.
shtrebë ‘sajtkukac’ ~ **shtërpin**j ‘csúszómászók’	**strepede** ‘sajtkukac’
shtjerre ‘bárány’	**ştiră** *ua*.
shtrungë ‘fekhely’, ‘fejőkarám’	**strungă** ‘juhkarám’
treg ‘piac, vásár’	**târg ‘**vásár’

(i, e) tharbët ‘savanyú’ (tej)	**sarbăd** *ua*.
thark ‘karám, rekesz’ (újgörög **τσαρκος)**	**ţarc** *ua*.
thep ‘karó, cövek’	**ţeapă** *ua*.
thërrime ‘morzsa, morzsalék’	**fărâmă** *ua*.
thumb ‘fulánk’, ‘tövis, ágcsonk’	**ciump** ‘csonk’
thumbull(ë) ‘csontár, csonthéjas mag’	**sâmbure** *ua*.
udhos ‘orda’	**urdă** *ua*.
vatër/votër ‘tűzhely’, ‘otthon’	**vatră** *ua*.
vetul/ftujë ‘egy-két éves nőstény gida’	**vătui** ‘kecskegida’
vjedhull ‘borz’	**viezure** *ua*.
zanë ‘tündér’	**zână** *ua*.

1.2.17. Az albán-román szópárok egy része azt mutatja, hogy ugyanannak az albán hangnak a románban különböző hangok felelnek meg, illetve ezekben a szavakban ugyanaz a román hang különböző albán hangokból származhat:

Albán	*Román*
dh (zöngés réshang)	**z**
dhallë ‘savó, író’	**zară** *ua*.
modhull(ë) ‘borsó’	**mazăre** *ua*.
bredh ‘fenyő’	**d brad** *ua*.
th (zöngétlen réshang)	**s**
kurthë ‘hurok, csapda’	**cursă** *ua*.
thumbull(ë) ‘csonthéjas mag’	**sâmbure** *ua*.
thep ‘karó, cövek’	**ţ ţeapă** (*tb*. **ţepe**)
thump ‘fulánk’, ‘tövis, ágcsonk’	**č ciump** ‘csonk’
thërrime ‘morzsa(lék)‘	**f fărâmă** *ua*.
č	**c**
baci ‘bacsó’	**bac** *ua*.
	č
cioc ‘csőr’	**çok** *ua*.
	q
ceafă ‘tarkó’	**qafë** ‘tarkó, nyak’
	s
cioară ‘varjú’	**sorrë** *ua*.
	th
ciump ‘csonk’	**thump** ‘fullánk’**,** ‘tövis, ágcsonk’

A fentiekben adott ízelítő mindenekelőtt azt tanúsítja, hogy az albánból a románba átvett szavak nem azonos korúak, tehát az albán-román szimbiózis évszázadokon át fennállt, de a félnomád tereltető pásztorkodás következtében történelmük folyamán nem kellett mindig feltétlenül ugyanazoknak az albán és román etnikai csoportoknak egymás mellé kerülniük. És még következtetni sem tudunk arra, hogy a négy román főnyelvjárás kikristályosodása előtt a kisebb-nagyobb csoportokra szakadt és állandó mozgásban lévő románság hány különböző nyelvjárásra és alnyelvjárásra tagozódhatott. Sőt, feltehetőleg ugyanezt mondhatjuk el a korabeli albán nyelvről is. Román kutatók ezeket a hangtörténeti „rendellenességeket" is igyekeznek bizonyítékokként felhasználni a hosszú albán-román keveredés (szimbiózis) kétségbevonására.

1.2.18. A balkáni nyelvi hatások tanulmányozásánál megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a félsziget nem szláv eredetű nyelveinek *szláv jövevényszavai*, elsősorban az albán és a román etnikum történetét illetően. Az albán és a román szláv jövevényszavaival a későbbiekben még behatóan foglalkozunk. Most csak annyit bocsátunk előre, hogy az albán nyelvet *kb*. egy évszázaddal korábban érte szláv nyelvi hatás, mint a románt. Az albán nyelv szláv jövevényszavainak nagy száma mellett a legtöbb esetben tovább élnek a megfelelő ősi albán szavak, ezek pedig azt tanúsítják, hogy a szavak átvételére a békés szimbiózis feltételei között került sor. A román nyelv a 10. sz. folyamán olyan erős szláv nyelvi hatás alá került, hogy a tömegesen beáramló szláv szavak már-már veszélyeztették a román nyelv latin elemeit. Teljesen elszlávosodott a korábban vitán kívül latin eredetű egyházi szókincs, és a románokat feltehetőleg csak az északra vándorlás mentette meg a bolgárok sorsától, azaz a teljes elszlávosodástól. A következő évszázadban ezt a szláv hatást a fokozatosan kiszélesedő *román-román szimbiózis* váltotta fel a Déli Kárpátok és az Al-Duna közötti területen. A román nyelv szláv jövevényszavai megannyi bizonyítékkal szolgálnak a balkáni románság északra irányuló elvándorlására, Erdélybe, majd később Erdélyből a Keleti Kárpátoktól keletre fekvő területekre való beszivárgására. Ezért ezekkel az intenzív nyelvi hatásokkal akkor foglalkozunk, amikor majd áttérünk a román etnikum korai történelmére.

1.3. Alaktani párhuzamok

1.3.1. A lexikális párhuzamoknál sokkal jelentősebbek az alaktani párhuzamok. Míg a szavak rendkívül mozgékonyak és a történelem előtti időkben a mai szemmel nézve hihetetlen távolságokra voltak képesek „utazni", addig a morfológiai paradigmák úgyszólván helyhez kötöttek, és igen stabil kategóriát képeznek. Nem vándorolnak egyik nyelvből a másikba, még közvetlen szomszédság esetében sem, és átvételük csak akkor válik lehetővé, ha két etnikum egymás mellett, egymással keveredve él, és kölcsönösen megtanulják egymás nyelvét. A morfológiai paradigmák egy nyelv legállandóbb sajátosságai közé tartoznak, amelyek alapján egy-egy nyelvet azonosítani, valamelyik nyelvcsaládba sorolni lehet. Ha történelmi, gazdasági-társadalmi okok miatt valamelyik nép a másik nép szavainak tömeges átvétele után ez utóbbinak az alaktani paradigmáit is kezdi átvenni, előbb-utóbb elveszti saját korábbi nyelvét, helyette egy új nyelvet vesz fel, amely legfeljebb artikulációs bázisában, szókincsében és alaktanában őriz meg elemeket ősi nyelvéből. Ekkor következik be a nyelvcsere, amikor a szubsztrátumra egy jellegében új nyelv épül.

1.3.2. Az Újvilág elérésében Columbust nemcsak a vikingek előzték meg, hanem rettenhetetlen bátorságú hajósoknak már valamikor az ókorban el kellett jutniok Amerika keleti partvidékére. Egykori feljegyzések szerint a kalandvágyó föníciai hajósok lélekvesztőiken a Gibraltár-szoroson át nemcsak az Atlanti-óceán vizére jutottak el, hanem Afrika partjai mentén elérték a földrész legdélibb csücskét és feltehetően a Karib-térséget is. Legalábbis a feljegyzések olyan melegvizű tengerről tesznek említést, amelyen tengeri szörnyek fogták le

és nem engedték tovább a hajókat: Ezek a tengeri szörnyek valószínűleg a Szargasszum-tenger felszíni moszatrétegei lehettek, amelyekkel az egysor evezős kis vitorlások nem tudtak megbirkózni. Nem lehet kizárnunk azt a lehetőséget sem, hogy a Földközi-tenger medencéjéből más ókori hajósok is jártak a Karib-tenger térségében. Ezt látszik igazolni az ismeretlen eredetű és 'víz' jelentésű ***atl-** gyökszó, amit nemcsak a legendás **Atlantisz** és az égboltot a vállán tartó **Atlasz** titán nevében találunk meg, hanem az **Atlanti**-óceán nevében is. Perszeusz egyébként legyőzte és kővé változtatta Atlasz titánt, aki átváltozott az észak-afrikai **Atlasz**-hegységgé. Nos néhány kutató véleménye szerint az ***atl-** gyökszó található meg minden olyan egykori azték isten nevében is, akiknek valamilyen közük volt a vízhez.

A szavak hosszú, ma szinte megmagyarázhatatlan vándorútjára másutt is találunk példákat. Így pl. Japán őslakóinak, az ainuknak a nyelvében számos indoeurópai eredetű szóra bukkant a nyelvtudomány, jóllehet az indoeurópai nyelvcsalád Japánhoz földrajzilag legközelebb élő ága, a tokhár nyelv(ek), valamikor a történelem előtti időkben a mai Kelet-Turkesztánban volt használatos! A 70-es években Peruban járva meglepetésként fedeztük fel az egyik színvonalas heti magazin címét. **MARKKA** – hirdették a vastag, rajzolt címbetűk, és vendéglátóink készségesen felvilágosítottak, hogy az ősi indián (quichwa vagy kecsua, a perui inkák népének ma is beszélt nyelve) szó jelentése 'piac, vásár', tehát eredete azonos a német **Marke** **'**márka' szóéval!?... Egy német származású limai tanár elmondta, hogy tucatnyi germán (?) eredetű szót talált a helyi indiánok nyelvében.

1.3.3. Ha szemügyre vesszük a Balkáni Nyelvi Unió úgynevezett belső magjához tartozó nyelvek – albán, román, macedon és bolgár – alaktanát, arra az eredményre jutunk, hogy a legtöbb párhuzamos morfológiai elemet az albán és a román között találjuk. Ennél kevesebb a közös alaktani vonás az albán és a macedon, és még ennél is kevesebb az albán és a bolgár között. A morfológiai párhuzamok másik érdekes vonása, hogy a legtöbb a névszó kategóriájában található, és az ige kategóriája felé haladva számuk gyorsan fogyatkozik. Mind a négy nyelv közös morfológiai sajátossága a *hátravetett* vagy *enklitikus* (a névszóval egybeírt) *artikulus*, ami a magyar (és sok más európai nyelv) határozott névelőjének a funkcióját tölti be.

1.3.4. Itt mindjárt két megjegyzést is kell tennünk. Az első: a Balkánon a hátravetett artikulust egy indoeurópai eredetű (az albán), egy újlatin (a román) és két szláv, pontosabban szólva elszlávosodott nyelv (a macedon és a bolgár) használja. A másik megjegyzésünk pedig az, hogy a Balkánon kívül a hátravetett artikulust megtalálható még a mai örmény (indoeurópai) nyelvben, továbbá a skandináv nyelvekben (svéd, norvég, dán, izlandi) is használják, de ez utóbbiak váltakozva, a **der. die, das** típusú germán határozott névelővel együtt. (Vö. svéd **den lilla hund** vagy **lilla hunden 'a** kis kutya' a hím- és a nőnemben, illetve **det stora hus** vagy **stora huset** 'a nagy ház' a semleges nemben.) És mivel a holt nyelvek közül egyedül az ó-örményben találjuk meg a hátravetett artikulus nyomait, jogos a feltevés, hogy az indoeurópai „ősnép" dialektusokra szakadása idején egyes csoportjai magukkal hordozták azt a hajlandóságot, hogy rámutatással – deiktikus elemekkel – határozzák meg, melyik tárgyról, melyik személyről *stb*. van szó. Tehát a hátravetett artikulus kialakítása és használata jellegzetesen indoeurópai sajátosság földrészünkön, de ezt a hajlandóságot vagy csupán egyes indoeurópai csoportok vitték magukkal új hazájukba vagy pedig a többi csoport az évezredek folyamán elfelejtette.

1.3.5. Feltehetőleg a mai albánok ősei is még az őshazából elvándorolva hozták magukkal új lakóhelyükre az ősi hajlandóságot, de sem a trák, sem az illír nyelvben nem sikerült rábukkanni a hátravetett artikulus nyomaira. Vladimir Georgiev, a neves bolgár trakológus ugyan minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a hátravetett artikulus létezését a régen kihalt trák nyelvben bebizonyítsa. Az ezerovói gyűrű trák feliratának megfejtésére tett második

kísérletében nem kevesebbet állított, mint azt, hogy a trákban már a második artikulus-rendszer (az úgynevezett kopulatív vagy jelzői artikulus) is megvolt, de ez a próbálkozása szubjektív feltevésnek bizonyult.

1.3.6. Az ó-örmény nyelvben a hátravetett artikulusnak három különböző formája volt, illetve ezt a funkciót három különböző hang (morféma) töltötte be:

-s	-d	-n
amris ‘a bor’	**amrid** ‘ez a bor’	**amrin** ‘az a bor’.

Az artikulus második és harmadik változata félreérthetetlenül deiktikus (rámutató) tartalommal bír. (A modern örmény nyelvben a szóvégi artikulus már régen elvesztette ezt a hajdani deiktikus funkcióját: a mai artikulusnak két alakja van, az egyiket a mássalhangzóra, a másikat pedig a magánhangzóra végződő főnevekkel használják.) Hasonló, különböző deiktikus elemek alakultak ki a perzsa nyelv történetének egyes korszakaiban is. Így pl. az avesztában: **čarətąm yąm darəgąm** ‘a hosszú utat’ (szó szerint ‘az utat, azt a hosszút’), illetve az ó-irániban: **Gaumata hya maguš** ‘Gaumata, az a mágus’. Az új-perzsában az egykori deiktikus elem már inkább individualizátorként, az egyed vagy az egyén meghatározójaként jelenik meg, és eredetileg a főnév jelzőjéhez kapcsolódott: **asp huh** ‘jó ló’ – **asp i-huh** ‘a jó ló’, később viszont a jelzett főnévhez kötődött: **aspi huh** ‘a jó ló’.

1.3.7. A mai balkáni nyelvek közül a hajdani deiktikus elemet csak a modern macedonban találjuk meg:

Hímnem	*Nőnem*	*Semleges nem*
stolot ‘az asztal’	**ženata** ‘az asszony’	**seloto** ‘a falu’
stolov ‘az asztal itt’	**ženava** ‘az asszony itt’	**selovo** ‘a falu itt’
stolon ‘az asztal ott’	**ženana** ‘az asszony ott’	**selono** ‘a falu ott’

A bolgár nyelvben nincs meg ez a háromirányúság, a szóvégi artikulus csak nemenként változik:

stolöt ‘az asztal’	**ženata** ‘az asszony’	**seloto** ‘a falu’,

de nem találjuk meg sem az albánban, sem a románban. Ebben a két nyelvben a szóvégi artikulus alakja – mint látni fogjuk – csak a főnév neme (és végződése) szerint differenciálódott.

A fentiekből egyértelműen következik, hogy az ősi hajlandóságot a mai macedonok ősei hozták magukkal új hazájukba, tehát *a mai macedon nyelv feltehetőleg régebbi a bolgárnál* és ez alátámaszthatja egyes szlavistáknak azt a véleményét, hogy *inkább ó-macedonról beszélhetünk*, *semmint ó-bolgárról*.

Az ó-görögben nem alakultak ki ilyen deiktikus elemek, bár a nyelvhasználatból úgy tűnik, hogy az ősi hajlandóság ebben a nyelvben is megvolt. Valahányszor felcseréljük a mondatban a főnév és a melléknévi jelző sorrendjét, a főnév nemének megfelelő artikulust a melléknévi jelző előtt meg kell ismételnünk:

’ο ‘αγαθος ‘ανθρωπος ‘a jó ember’, de **‘ο ‘ανηρ ‘ο ‘αγαθος ‘**a jó férfi’ (azaz: ‘a férfi, az a jó’).

1.3.8. Feltehetőleg a mai albánok és macedonok ősei is még indoeurópai „őshazájukból” hozták magukkal azt a hajlandóságot, hogy a személyeket, tárgyakat, elvont fogalmakat jelentő főneveket szóvégi morfémákkal (deiktikus elemekkel) determinálják. Az albán

hátravetett artikulusának a korát hozzávetőlegesen (*post quam non*) meg lehet állapítani, azaz ismerjük az időpontot, ami előtt ki kellett alakulnia. Az osztrák Norbert Jokl állapította meg, hogy a hátravetett artikulusnak az albán nyelvben már *a Kr. e. 3. században meg kellett lennie*, amikor a mai albánok ősei először kerültek kapcsolatba rómaiakkal, illetve amikor az albán nyelv az első latin jövevényszavakat befogadhatta. Norbert Jokl észrevette, hogy az albán **ftua ‘**birsalma’ < latin (**melum**) **Cydoneum** *ua.* csak többes számú **ftonj** alakjában őrizte meg a latin szó **-n-** mássalhangzóját. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy az albánok az átvett latin jövevényszót úgy kezelték, mintha eleve határozott alakban lett volna – **ftoni** ‘a birsalma’, mint a **kroni** ‘a forrás’**, thoni** ‘a köröm’ *stb.* ősi albán szavak, és ez utóbbiaknak a mintájára alakították ki egyes számú határozatlan alakját: **ftua** (*vö*. **krua**, **thua** *stb*.). Bár néhány balkáni nyelv eredetével, a különböző etnogenézis-elméletek kritikus ismertetésével csak könyvünk harmadik részében foglalkozunk, már itt, a hátravetett artikulus kapcsán megkockáztathatónak tartunk egy merész gondolatot. Mivel egyértelműen dokumentált tény, hogy a hajdani makedonok a dardánok szomszédai voltak, feltételezhető, hogy ez a két etnikai csoport hordozta magában a szóvégi deiktikus morfémák használatával kapcsolatos ősi hajlandóságot. (Ennek a feltevésnek természetesen az az első feltétele, hogy a hellenizált makedonok valóban elsőnek tértek át az ó-szláv nyelv használatára, még Kirill és Metod térítő munkássága előtt.)

1.3.9. De hogyan alkothatta meg a román nyelv a maga hátravetett artikulusát, mikor ilyen hajlandóságot nem hozhatott magával trák szubsztrátumából, és a korabeli latinból sem vehette át (amelyben nem volt semmilyen határozott artikulus)? Még kevésbé alakíthatta volna ki a maga enklitikus artikulusát szláv mintára, hiszen szláv jövevényszavai azt bizonyítják, hogy a szlávokkal (pontosabban az elszlávosodott bolgárokkal) nem kerülhettek szorosabb kapcsolatba a 9. sz. előtt. Valószínű, hogy a születő román nyelvben is eredetileg a nyugati újlatin nyelvek rendszeréhez hasonló típusú artikulus – határozott névelő – alakult ki az új-latin nyelv névmási elemeiből. (Talán ennek a nyomait őrzi néhány román névszó, amelyek birtokos- és részeshatározó esetében a nyelvhasználat még ma is ingadozik az új-latin típusú határozott névelő és az albán jellegű hátravetett artikulus között: **lui Dumnezeu**, illetve **Dumnezeului** ‘az Istennek’). (A továbbiakban egyébként látjuk majd, hogy ez az ingadozás főként a tulajdonneveknél tapasztalható.) A román nyelv születése – tehát a Száva – Al-Duna római limes-vonal összeomlása – előtt ennek a romanizált területnek a lakossága is a dalmát tengerpart már korábban romanizálódó illír etnikumának az útjára lépett új nyelvük kialakításában, de erről az útról a katonai erődítményvonal összeomlása és az ezt követő pánikszerű menekülés letérítette őket. Így voltaképpen a történelem a romanizálás útjáról egy ősi balkáni nyelv (az albán) szomszédságába, *albán adsztrátum hatáskörébe* taszította őket, még mielőtt formálódó új nyelvük teljes morfológiája kialakulhatott volna. A dalmát hatása a román nyelvben lépten-nyomon tetten érhető, hogy mást ne mondjunk, a latin szavak hangsúlyos hangzójának kettős hangzóvá válásában, bizonyos esetekben a szókezdő **e-** hangzó jésítésében stb. (A dalmátban a kettős hangzó megmaradt, a románban a korábbi diftongus emlékét csak az előtte álló mássalhangzó palatalizálása jelzi: latin **terram** ‘föld’ > dalmát **tiara** *ua.,* román **ţară ‘**ország’, latin **serpentem** ‘kígyó’ > dalmát **siarpint** , román **şarpe** *ua.*, illetve dalmát **ial, iale** ‘ő’, ‘ők’, román **el, ele** *ua.* – de kiejtve *iel, iele*.)

1.3.10. Általánosan elfogadott hipotézis, hogy a román mai szóvégi artikulusa névmási eredetű deiktikus elemből alakult ki, amit a jelzett szó után és a melléknévi jelző elé tettek: **homo ille bonus** ‘(az) a jó ember’, **mulier illa bona** ‘(az) a jó asszony’, mivel a jelzett szó a románban is mindig megelőzi a jelzőt (miként egyébként az albánban is). Persze, mihelyt felcseréljük a sorrendet, azaz a jelző előzi meg a jelzett szót, mindjárt a jelző veszi fel az enklitikus artikulust: **bunul Dumnezeu** (hogy a fenti példánál maradjunk) ‘a jó Isten’, **răutăcioasa Măriucă** ‘a rosszindulatú Măriuca’ (Ion Creangă), „**...blând zâmbeşte din**

icoană cuviosul Nicolaie...” (Octavian Goga) ‘...szelíden mosolyog az ikonról Szent Miklós...’ Az albánban csak elvétve, megfelelő érzelmi töltettel, tehetjük a melléknévi jelzőt a jelzett szó elé, mert az általános szabály a *jelzett szó + jelző* sorrend: **kali i zi** ‘a fekete ló’, de **e zeza nënë** ‘a szerencsétlen anya’. A bolgár és a macedon nyelvben a szabályos sorrend: *jelző + jelzett szó*, ezért pl. a bolgárban csak a **dobrijat čovek** ‘a jó ember’, **mladata žena** ‘a fiatal asszony’, **hubavoto momiče** ‘a szép leány’ *stb*. változat használható.

1.3.11. Az albán, a román, a macedon és a bolgár közül csak az albán és a román használja a hátravetett enklitikus artikulust a tulajdonnevekkel is, de ezen a téren már jelentős eltéréseket tapasztalunk a jelenlegi albán és román nyelvhasználat között. Az albán nyelvben a tulajdonneveknek ugyanúgy megvan a határozatlan és a határozott alakjuk, mint a közneveknek, akár földrajzi, akár személynevekről, akár hímnemű, akár nőnemű tulajdonnevekről legyen szó. Tehát a mondatban betöltött szerepének megfelelően a tulajdonnevet is vagy határozatlan, vagy határozott alakban kell használnunk.

Në **Shqipëri** (*határozatlan*) ka shumë male të larta. – Albániában sok magas hegy van.

Shqipëria (*határozott*) është një vend i vogël. – Albánia (egy) kis ország.

Qyteti **Berat** (*határozatlan*) ndodhet në brigjet e Osumit. – Berat város az Osum partjain fekszik.

Berati (*határozott*) është një qytet i lashtë i Shqipërisë. – Berat Albánia egyik ősi városa.

A személyneveknél már nem ilyen egyszerű a helyzet. Az albán hegyvidéken még ma is találkozunk olyan férfiakkal, akik személynevükön (keresztnevükön) kívül nemzetségük nevét és apjuk nevét is viselik a régi nemzetségi hagyományoknak megfelelően: **Lekë Preng Dodbiba** ‘Preng Dodbiba Sándor’. Ez a hármas névhasználat rohamosan eltűnik Albániában, ahol a személynevek ma már az esetek túlnyomó többségében az illető személy nevéből és családnevéből (vagy megőrzött nemzetségi nevéből) állnak. A családnév gyakran annak a vidéknek vagy településnek a nevét őrzi, ahonnan az illető származik, vagy ritkábban azt a mesterséget vagy nemzetséget jelöli, amelyikről az adott családot ismerték, illetve amelyikből származik:

Naim **Frashëri** ‘Frashëri Naum’ (az albánok nagy klasszikus költője), Frano **Bardhi** ‘Bardhi-nemzetségbeli Ferenc’ (albán szótárszerkesztő katolikus pap a 17. sz. elejéről), Gjergj **Kastrioti** ‘Kastriot-faluból való György’ (Szkenderbég nemzeti hős nevének „keresztény” változata), Konxhe **Bojaxhiu** ‘a Kelmefestő Konxhe’ (Teréz Anya „civil” neve), Enver **Hoxha ‘**a Hodzsa (mohamedán pap) Enver’, Mehmet **Komani** ‘a Kumán („kun”) Mehmet’.

Az albán a személynevet (keresztnevet) tekinti az elsődlegesnek (albán neve **emër**, jelentése ‘név’, ‘főnév’, itt ‘előnév’), a családnevet pedig a minősítő jelzőnek (albán neve **mbiemër**, jelentése ‘melléknév’, itt ‘utónév’). A mondatban, ha a teljes személynevet használjuk, csak a családnévhez kapcsolható az enklitikus artikulus. Ha valakit az előnevén (keresztnevén) említünk, akkor az előnév határozatlan vagy határozott alakjának használata is az általános mondattani szabályokat követi:

Dje ishim bashkë me **Zef** (*határozatlan*) dhe me **Mrrikë** (*határozatlan*). – Tegnap együtt voltunk Józseffel és Marikával. *De*: **Zefi** (*határozott*) dhe **Mrrika** (*határozott*) janë nga Tirana. – József és Marika tiranai.

1.3.12. A románban a földrajzi neveknél azt tapasztaljuk, hogy a hímneműek kivétel nélkül határozatlan és határozott alakban is használatosak, a nőneműeknél viszont mindinkább a határozott alak használata válik általánossá. Venea o moare pe **Siret** ‘Jött egy malom a Szereten’ -**Siretul** este un râu din Moldova – ‘A Szeret egy moldvai folyó’. Traian a construit un pod pe **Dunăre**. ‘Traianus egy hidat építtetett a Dunán.‘ – **Dunărea** se varsă în Marea

Neagră. ‘A Duna a Fekete-tengerbe ömlik.’ – Iarna este aspru **pe Bărăgan** -‘A tél kemény a Bărăganon.’ – **Bărăganul** este o câmpie roditoare. ‘A Bărăgan (egy) termékeny síkság’. – Săptămâna trecută am fost la **Cluj**. – ‘A múlt héten Kolozsvárott voltam.’ – **Clujul** este centrul cultural al Transilvaniei. ‘Kolozsvár Erdély művelődési központja.’ Ezzel szemben: Oraşul Iaşi se găseşte în **Moldova**. ‘Jászvásár városa Moldvában található.’ – **Moldova** este o regiune istorică a României. ‘Moldva Románia egyik történelmi tartománya.‘ De 18. sz. szövegekben még megtaláljuk a határozatlan alakot is: Voevodul întors a găsit o altă **Moldovă**. ‘A hazatért fejedelem egy másik Moldvát talált.’ – **România** este o republică constituțională. ‘Románia alkotmányos köztársaság.’ – A sosit prietenul meu din **România**. – ‘Megérkezett a barátom Romániából.’ A 19. sz. dalszövegében viszont még határozatlan alakban használják: Astăzi este sărbătoare... pentru mic şi pentru mare din frumoasa **Românie**... ‘Ma ünnepnap van kicsi és nagy számára a szép Romániában.’

A románban a személynevek használatában az utóbbi másfél évszázad alatt jelentős változások következtek be, és, amint látjuk majd, a névhasználat még ma sem tekinthető teljes mértékben megállapodottnak. A névhasználatban itt is *személynév + családnév a sorrend*, de míg korábban a családnév helyett az apa személynevét (birtokos esetben) használták (**Măriuca Săvucului’** Săvuculnak a Mariska leánya’), vagy az illető ragadványnevet kapott: **Barbu Lăutarul** ‘a Népzenész Barbu’), addig később ragadványnevekből, földrajzi (származási) nevekből és a legváltozatosabb forrásokból alakultak ki családnevek (**Ioan Ungureanu** ‘a Magyarlakott-részről való János’, **Iosif Munteanu** ‘Havaselvei József’, **Ştefan Ardeleanu** ‘Erdélyi István’, **Dimitrie Babeş** ‘a Vénasszonyos Demeter’, **Petre Cojocarul** ‘a Szűrszabó Péter’ *stb*.), **Octavian Goga** (az albán eredetű: a **gogë** ‘arumén vándorkőműves’ jelentésű szóból). ‘a Vándorkőműves Oktáv’. A román családnevek igen gazdag választékának kialakulásában az is közrejátszott, hogy a nemzeti történelem folyamán különböző idegen nyelvek hatása is érvényre jutott a családnevek kialakulásában, majd ezekre a hatásokra újabb román jelleg rakodott: **Brâncuş** – majd ebből **Brâncov** – aztán **Brâncoveanu** vagy **Brâncovescu**, **Trandafirof** – **Trandafirescu** *stb*. Gyakori jelenség. hogy a korábbi idegen családnév a család elrománosodása következtében átalakult: **Karácsonyi** – **Crăciuni** – **Crăciuneanu** – **Crăciunescu**, idegen családnevekből alakultak ki az olyan történelmi nevek is, mint **Caragiale**, **Slavici**, **Sadoveanu**, **Daicoviciu**, **Ceauşescu, Zamfirescu**, **Vlahuță**, *stb.* A nem is olyan régi múltban a családneveket, akár hímneműek, akár nőneműek voltak, határozatlan és határozott alakban is használták:

„**Scheianul** şi **Mircescul**, vecini pe Siret...” ‘Scheianul és Mircescul, szomszédok a Szeret mentén...’ – „Am dat acest volum în păstrarea **Nicolaie Bălcesculuі**.” – ‘Ezt a kötetet átadtam megőrzésre Nicolaie Bălcesculnak.’ Tehát a múltban általánosak voltak a szóvégi artikulussal (határozott alakban) használt családnevek, amelyek közül tucatnyi még ma is él: Nemcsak a történelmi Mihai **Viteazul**, Petru **Şchiopul,** Barbu **Lăutarul,** vagy a népmesékből ismert Trifon **Hăbăucul**, Ion **Voinicul**, hanem Ştefan **Onciul**, Gheorghe **Buitul** *stb*. is. Az ilyen típusú hímnemű családnevek zöménél ma már egyöntetűen az a gyakorlat érvényesül, hogy a hátravetett (hímnemű) artikulusból lekopott az **-l** végződés (a beszélő már nem tulajdonít meghatározó funkciót az egykori artikulusnak!) és csak az **-u-** hangzó maradt meg a nevek végén: Bălcescu, Şchiopu, Voinicu, Mircescu stb. Ezeket a hímnemű családneveket ma már csak a **Dumnezeu ‘**Isten’ mintájára ragozhatjuk: scrisorile **lui Bălcescu**, ‘Bălcescu levelei’, armata **lui Mihai Viteazul** (megőrizve a történelmi név eredeti szóvégi artikulusát is!) ‘Mihai Viteazul hadserege’, tronul **lui Petre Şchiopul** (megőrizve a történelmi név eredeti szóvégi artikulusát is!) ‘Petre Şchiopul trónja’. A tulajdonneveknek ezt a ragozási formáját ma már egyre gyakrabban használják nőnemű személyneveknél is:

Am trimis o scrisoare **Mărioarei** ‘küldtem egy levelet Máriának’ mellett ma már nyelvtanilag elfogadható az Am trimis o scrisoare **lui Mărioara** *ua*. is.

1.3.13. Az albán és a román abban is egyezik, hogy a macedontól és a bolgártól eltérően kifejlesztette a saját második artikulus-rendszerét is, a kopulatív vagy jelzői artikulust. Erről a második artikulus-rendszerről is a párhuzamos alaktani vonások között beszélünk, jóllehet mindkét nyelvben sokkal később alakult ki, mint a hátravetett artikulus. Néhány albán helységnévnek (**Grumirë ‘**Jóasszony falva’ – ***Grue e mirë** helyett) és népmesehős nevének (**Syqenëse ‘**Szukaszem boszorkány’ – ***Sy e qenës** helyett) fennmaradása azt mutatja, hogy valamikor az albán írásbeliség kezdetén, feltehetőleg csak a 15.-16. sz. folyamán alakult ki, tehát évszázadokkal később, hogy vége szakadt a hosszú albán-román szimbiózisnak. (Itt meg kell említenünk, hogy Shaban Demiraj albán nyelvész arra a következtetésre jutott, hogy az albánban a második artikulus-rendszernek még a szláv nyelvi hatás előtt ki kellett alakulnia.) Ezért itt a nyelvi párhuzam tulajdonképpen nem is annyira ebben a közös második artikulus-rendszerben mutatkozik, mint inkább abban a belső kényszerben, amelynek hatására mindkét nyelv beszélői egy másodlagos rendszer kialakításának szükségszerűségét érezve alkották meg nyelvük pontosabbá tételének egyik eszközét (ugyanilyen közös szükségérzet szülötte mindkét nyelvben – ezúttal a macedonban is – a személynévmások tárgy- és részeshatározó esete hangsúlytalan, enklitikus alakjainak kötelező használata a mondat tárgyának, illetve részeshatározójának pontosítására). Az ilyen tömeglélektani jelenséget, amelynek a hatása egy-egy nyelv mindennapi használatában tükröződik, *Supercharakterisierung* néven ismeri a nyelvtudomány.

Az albán egy közös formát alakított ki ennek az artikulusnak mind a két funkciójára, tehát a melléknévi jelző és a birtokszó nemének, számának és (olykor) esetének jelölésére. Ez a második artikulus (az alanyesetben) **i** a hímnemben, **e** a nőnemben és **të** a semleges nemben. A román nyelv a kopulatív artikulus két különböző változatát fejlesztette ki, az egyiket a birtokszó nemének és számának jelölésére (*articolul posesiv-genitival*), a másikat a melléknévi jelző nemének és számának jelölésére (*articolul adjectival*). A melléknévi artikulus (mindig a melléknévi jelző elé tesszük!) az egyesszámban a hímnemben **cel**, a nőnemben **cea**, a többesben **cei**, illetve **cele**, a birtokszó nemének és számának jelölésére az egyes számú hímnemű alak **al**, a nőnemű **a**, a többesben pedig **ai**, illetve **ale.**

1.3.14. Az albán nyelvben a birtokos szerkezetekben mindig kötelező a kopulatív artikulus megfelelő alakjának a használata, a román nyelvben viszont csak akkor, ha a birtokszó határozatlan alakban áll, illetve ha a határozott alakú birtokszónak tulajdonsági jelzője van. Lássunk először néhány albán példát:

një qytet **i** Shqipërisë (határozatlan alakú hímnemű egyes számú birtokszó) ‘Albánia egyik városa’

kryeqyteti **i** Shqipërisë (határozott alakú hímnemű egyes számú birtokszó) ‘Albániának a fővárosa’

një nxënëse **e** shkollës (határozatlan alakú nőnemű egyes számú birtokszó) ‘az iskola egyik leánytanulója’

vajza **e** fshatares (határozott alakú nőnemű egyes számú birtokszó) ‘a parasztasszonynak a leánya

disa fshatra **të** Shqipërisë (határozatlan alakú hímnemű többes számú birtokszó) ‘Albániának néhány faluja’

mjekët **e** qytetit (határozott alakú hímnemű többes számú birtokszó) ‘a városnak az orvosai’

në disa fshatra **të** bregdetit (határozatlan alakú hímnemű, többes tárgyesetben álló birtokszó) ‘a tengerpart néhány falujában’

puna **e** mjekëve (határozott alakú nőnemű egyes számú birtokszó) **të** qytetit (határozott alakú hímnemű többes birtokos esetben álló birtokszó) ‘a város orvosainak a munkája (a mondatban két birtokviszony van!).

Most pedig lássuk, hogyan használjuk a román nyelvben:

un director (határozatlan alakú hímnemű egyes számú birtokszó) **al** fabricii ‘a gyár egyik igazgatója’

de: directorul (határozott alakú hímnemű egyes számú birtokszó) fabricii ‘a gyárnak az igazgatója’

o casă (határozatlan alakú nőnemű egyes számú birtokszó) **a** satului ‘a falunak egyik háza’

de: casa (határozott alakú nőnemű egyes számú birtokszó) satului ‘a falunak a háza’

câteva muncitori (határozatlan alakú hímnemű többesszámú birtokszó) **ai** fabricii ‘a gyárnak néhány munkása’

de: muncitorii (határozott alakban álló hímnemű többes számú birtokszó) fabricii ‘a gyárnak a munkásai’

nişte case (határozatlan alakban álló nőnemű többes számú birtokszó) **ale** satului ‘a falunak néhány háza’

de: casele (határozott alakban álló nőnemű többes számú birtokszó) satului ‘a falunak a házai’.

De a románban is kötelező a kopulatív artikulus használata a határozatlan alakban álló birtokszó után is, ha a birtokszónak tulajdonsági jelzője van:

muncitorul nou **al** fabricii ‘a gyár új munkása’,

casa frumoasă **a** satului ‘a falu szép háza’,

elevii harnici **ai** şcolii ‘az iskola szorgalmas tanulói’,

florile galbene **ale** grădinii ‘a kert sárga virágai’.

1.3.15. Az albán és a román nyelv közös morfológiai sajátossága ennek az artikulusnak a kötelező használata a sorszámnevek előtt: **i, e dytë** ‘a második’ – román **al doilea**, **a doua** *ua*., **i, e tretë** ‘a harmadik’ – **al treilea, a treia** *ua*. Az egyetlen kivétel a román **întâi**, **întâia** és **dintâi**, **dintâia** ‘első’ jelentésű sorszámnév. Ennek az első változata mindig kopulatív artikulus nélkül használatos – **capitolul întâi** ‘az első fejezet’, **clasa întâia** ‘az első osztály’, a második változat előtt viszont a **cel**, **cea** melléknévi artikulus (*articolul adjectival*) használatos: **cel dintâi** ‘az első’ (hímnem), **cea dintîia** ‘az első’ (nőnem). (A bolgár és a macedon nyelvben a sorszámnév mindig megelőzi a főnevet, amelyikre vonatkozik, és ezért hátravetett artikulust (is) kaphat: **vtori** urok vagy **vtorijat** urok ‘második lecke’ – ‘a második lecke’, **deseta** godina vagy **desetata** godina ‘tizedik év’ – a tizedik év’, *stb*.)

1.3.16. Az albánban és a románban kötelező a kopulatív (a románban a birtokos-genivitális artikulus) használata a birtokos névmásokkal is, de az albánban – ha a birtokszó egyes számban áll! – a főnévragozás különböző eseteiben az artikulus megfelelő alakja az egyes- és a többes szám első és második személyében összeolvadt a birtokos névmás kezdő hangjával, a románban viszont használata csak akkor kötelező, ha a birtokos névmást önmagában használjuk. A bolgárban és a macedonban a birtokos névmás mindig megelőzi a birtokszót (ha ezzel együtt használjuk) és ezért – mint a melléknévi jelző – ilyenkor mindig hátravetett artikulust kap. Ha önmagában használjuk, a birtokos névmást csak az úgynevezett rövid vagy rövidített határozott alakban használhatjuk.:

Albán:

fshati im ‘az én falum’ – fshatin **tim** (tárgyeset: fshatin **të + im** = fshatin tim)

nëna ime ‘az én anyám’ – nënës **sime** (részeshatározó eset: nënës **së + ime** = nënës **sime**)

fshati ynë ‘a mi falunk’ – fshatit **tonë** (részeshatározó eset: fshatit **të + ynë** = fshatit **tonë**)

shtëpia juaj ‘a ti házatok’ – shtëpisë **suaj** (részeshat. eset: shtëpisë **së + juaj** = shtëpisë **suaj**’),

de:

fshatrat **e** mi ‘az én falvaim’ – shtëpitë **e** mija ‘az én házaim’

bijtë **e** tu ‘a te fiaid’ – bijat **e** tua ‘a te leányaid’

és:

fshati **i** tij ‘az ő (hímnemű birtokos) faluja’, fshatin **e** tij ‘az ő faluját’

fshati **i** tyre ‘az ő falujuk’, fshatit **të** tyre ‘az ő falujuknak’

kopshti **i** saj (nőnemű birtokos) ‘az ő kertje’, kopshtit **të** saj ‘az ő kertjének’, *stb.*

Román:

satul meu ‘az én falum’ – satului meu ‘az én falumnak’,

viszont: Acest sat este **al** meu. ‘Ez a falu az enyém.’

grădina mea ‘az én kertem’ – grădinei mele ‘az én kertemnek’

viszont: Această grădină este **a** mea. ‘Ez a kert az enyém’. – Aceste grădini sunt **ale** mele. ‘Ezek a kertek az enyémek’.

Bolgár:

mojat kostjum ‘az én öltönyöm’, **tvojata** sestra ‘a te leánytestvéred’, **negovijat** čičo ‘az ő nagybátyja’**, našite** knigi ‘a mi könyveink’ stb.

de: Greškata e **vaša** ne e **moja**. ‘A hiba a tietek, nem az enyém’. Hubavoto selo ne e **tvoe**, e **tjahno**. ‘A szép falu nem a tied, az övék.’

1.3.17. Az albán nyelvben a mellékneveknek két nagy csoportjuk van. A kisebbik csoportot a főnévből, igéből képezett melléknevek alkotják, amelyeknek általában egy-egy külön alakjuk van a hím- és a nőnem számára. A melléknevek nagyobbik csoportja csak kopulatív artikulussal használható: **i** mirë (hímnemű alak), **e** mirë (nőnemű alak) ‘jó’, **i** keq (hímnemű alak), **e** keqe (nőnemű alak) ‘rossz’. Ha elhagyjuk a kopulatív artikulust, a megfelelő határozószót kapjuk: **i, e mirë ‘**jól’, **i, e bukur** ‘szép’ – **bukur** ‘szépen’. *Az albánban a kopulatív artikulus mindkét funkciójában nemben, számban és esetben is igazodik a birtokszóhoz, illetve a jelzett főnévhez*:

Hímnem	*Nőnem*
Határozatlan alak (egyesszám)	*Határozatlan alak (egyesszám)*
A. një fshat **i** madh (një krua **i** një fshati)	një rrugë **e** gjerë (një shtëpi **e** një rruge)
T. një fshat **të** madh (një krua **të** një fshati)	një rrugë **të** gjerë (një shtëpi **të** një rruge)
B. një fshati **të** madh (një kroi **të** një fshati)	një rruge **së** gjerë (një shtëpie **së** një rruge)
Határozatlan alak (többesszám)	*Határozatlan alak (többesszám)*
A. ca fshatra **të** mëdhenj (ca kronj **të** një fshati)	ca rrugë **të** gjera (ca shtëpi **të** një rruge)
T. ca fshatra **të** mëdhenj (ca kronj **të** një fshati)	ca rrugë **të** gjera (ca shtëpi **të** një rruge)
B. ca fshatrave **të** mëdhenj (ca kronjve **të** një fshati)	ca rrugëve **të** gjera (ca shtëpive **të** një rruge)
Határozott alak (egyesszám)	*Határozott alak (egyesszám)*
A. fshati **i** madh (kroi **i** një fshati)	rruga **e** gjerë (shtëpia **e** një rruge)
T. fshatin **e** madh (kroin **e** një fshati)	rrugën **e** gjerë (shtëpinë **e** një rruge)
B. fshatit **të** madh (kroit **të** një fshati)	rrugës **së** gjerë (shtëpisë **së** një rruge)
Határozott alak (többesszám)	*Határozott alak (többesszám)*
A. fshatrat **e** mëdhenj (kronjtë **e** një fshati)	rrugët **e** gjëra (shtëpitë **e** një rruge)
T. fshatrat **e** mëdhenj (kronjtë **e** një fshati)	rrugët **e** gjera (shtëpitë **e** një rruge)
B. fshatrave **të** mëdhenj (kronjve **të** një fshati)	rrugëve **të** gjera (shtëpive **të** një rruge)

(*Megjegyzések*: A példák magyar jelentése ‘nagy falu’, ‘egy falu kútja’, ‘egy széles utca’, ‘egy utca egyik háza’ *stb*. A ragozásban: *A*. – alanyeset, *T*. – tárgyeset, *B*. – birtokos eset, a részeshatározó és az eredethatározó eset végződésében azonos a birtokos esettel.)

1.3.18. A román nyelvben a melléknévi jelzőkkel a **cel**, **cea**, **cei**, **cele** melléknévi (kopulatív) artikulust csak akkor használjuk, ha a melléknévi jelző az adott kapcsolatban valamilyen kiemelt értékkel bír, csak az adott személyre vagy tárgyra jellemző, ha a kérdéses tulajdonságnak bármilyen okból megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítunk. Ştefan **cel** Mare moldvai fejedelem, magyarul ‘Nagy István’, de pontosabban ‘István, *az a Nagy’* a jelentése. Lássunk néhány szemléltető példát: Mircea **cel** Bătrân ‘Öreg Mircea’ (havaselvei fejedelem), copilul **cel** bun ‘a jó gyermek’, copilului **celui** bun ‘a jó gyermeknek’, copiii **cei** buni ‘a jó gyermekek, copiilor **celor** buni ‘a jó gyermekeknek’, fata **cea** frumoasă ‘a szép leány’, fetei **celei** frumoase ‘a szép leánynak’, fetele **cele** frumoase ‘a szép leányok’, fetelor **celor** frumoase ‘a szép leányoknak’ *stb*. Ezekből a példákból kitűnik, hogy a román nyelv két kopulatív artikulusa közül a **cel, cea, cei, cele** ragozható (mindig együtt ragozzuk azzal a főnévvel, amelyiknek az adott tulajdonságát emeli ki), az **al, a, ai, ale** viszont csak nemben és számban igazodik a birtokszó neméhez.

1.4. Párhuzamos nyelvi vonások a névszó kategóriájában

1.4.1. Az albán, a bolgár és a macedon nyelvben mindmáig megmaradt mindhárom nyelvtani nem, tehát a főnevek hímneműek, nőneműek és semleges neműek lehetnek. A születő román nyelvben eleve nem is lehetett semleges nem, hiszen köztudott, hogy a klasszikus latin névszóragozás öt deklinációja a 3., majd a 4. században előbb három, majd két deklinációra zsugorodott, a semleges nem pedig eltűnt. Ennek ellenére a 20. sz. 50-es éveiben a román grammatikusok „felfedezték" nyelvükben a „latinra visszavezethető" semleges nemet, bizonyítékként pedig a klasszikus latin **tempus** – **temporis** 'idő' > román **timp** (*tb*. **timpuri**) *ua.* példát hozták fel. Ez a latin szó a klasszikus latinban semleges nemű volt.

1.4.2. Ezt az érvelést kezdettől fogva elfogadhatatlannak minősítettük, hiszen már a román nyelv születése előtti évszázadokban ***tempo-** lett a klasszikus **tempus – temporis** főnévből, tehát anakronizmus a klasszikus latin szóalakból származtatni a román szót. Ellene mond az érvelésnek a latin szó továbbélése a többi újlatin nyelvben is: olasz **tempo**, spanyol **tiempo**, francia **temps**, dalmát **tiamp(o)**. Ezekből a példákból egyértelműen kitűnik, hogy a román nyelvnél idősebb (korábban kialakult) egyetlen újlatin nyelv sem vette át a klasszikus **tempore-** alakot. Máskülönben a casus obliquus **-re** szótagbővülése az utódnyelvekben is megmaradt volna. Pl. a latin **lepus** – **leporem** 'nyúl' > román **iepure**, olasz **lèpre**, spanyol **liebre**, francia **lièvre** ua. Itt valamennyi utódnyelvben megtaláljuk a szótagbővülés nyomát. Ennek analógiájára a klasszikus latin **tempore** *pl.* a románban ***tempure** változatot adott volna! A román semleges nem felfedezői nem vették figyelembe azt a hangtörvényt sem, hogy a latin szó hosszú (casus obliquus) tövének hangtani nyoma valamennyi újlatin nyelvben megmaradt (ha másutt nem, legalábbis a többesben), pl. **homo – hominem** 'ember' > román **om** (*tb.* **oameni**), olasz **uomo** (*tb*. **uomini**). spanyol **hombre**, francia **homme**, dalmát **iomn** *ua*.

1.4.3. A román grammatikusok a semleges neműek kategóriájába sorolták a **stat – state** 'állam', **păcat – păcate** 'vétek', **covor – covoare** 'szőnyeg' *stb*. típusú főneveket is, amelyeket a 20. sz. közepéig a román nyelvtankönyvek – a **timp – timpuri**, **sfat – sfaturi** 'tanács', **pod – poduri** 'híd', **gând – gânduri** 'gondolat' típusú főnevekkel együtt – egyöntetűen <u>*substantive ambigene*</u>, azaz 'mindkét nemhez tartozó főnevekként tárgyaltak. A legújabb kiadású román nyelvtankönyvek viszont (pl. Corneliu Dimitriu, *Tratat de gramatică a limbii române*, 1999 Iaşi) külön nyelvtani nemként említik a semleges nemet. Ebbe sorolják a „nem élőlényt jelölő" főneveket, *pl*. **scaun** – **scaune** 'szék', **oraş – oraşe** 'város', **război – războaie** 'háború', **creion – creioane** 'ceruza'(kivételekként: **animal – animale** 'állat, **mamifer** – **mamifere** 'emlősállat', **popor – popoare**) *stb*., hangsúlyozva, hogy a román nyelvben a semleges nem a latin nyelv öröksége. Időközben a román grammatikusok találtak egy negyedik nemet is, amit *gen personal* ('személyi nem?') néven soroltak be a morfológiába. A közel fél évszázados érvelés és bizonyítékgyűjtés közben csupán az az egyáltalán nem mellékes tény kerülte el a figyelmüket, hogy a jelenség megtalálható az albán nyelvben is: *a nem élőlényt jelentő és az egyes számban hímnemű főnevek a többesben a nőneműek kategóriájába tendálnak:* **shtet** – **shtete** 'állam', **mal – male** 'hegy', **qytet** – **qytete** 'város'. Ezek mellett a főnevek mellett az egyes számban a melléknévi jelző (mutató névmás, sorszámnév) hímnemű, a többes számban viszont nőnemű alakját kell használnunk: **shtet i vogël** (*hn*.) 'kis állam' – **shtete të vogla** (*nn*.) 'kis államok', **mal i lartë** (*hn*.) 'magas hegy' – **male të larta** (*nn*.) 'magas hegyek', **ky qytet** (*hn*.) 'ez a város' – **këto qytete** (*nn*.) 'ezek a városok'. De az albán nyelvben ez az átvándorlás napjainkban is tart, tehát egy nyelvi folyamatról van szó, nem pedig valamilyen homályos (nem bizonyítható!) örökölt semleges

nemről. Az albán nyelvben szép számban találunk olyan nem élőlényt jelölő főneveket, amelyek a többesben még ma is hímneműek maradtak: **laps – lapsa** ‘ceruza’, **fshat – fshatra** ‘falu’, **libër – libra** ‘könyv’ *stb*. Az albánban ugyanakkor valóban beszélhetünk latin örökségről, hiszen a többesben a nőnembe került főnevek közé tartoznak mindazok a latin nőnemű és semleges nemű jövevényszavak, amelyeket az albán hímneműekként vett át: latin **sanitatem** ‘egészség’ > albán **shëndet** *ua*. (de a többesben **shëndete** ‘pohárköszöntők’ már nőnemű!), latin **peccatum** ‘bűn’ > albán **mëkat** *ua*. (de a többesben **mëkate** már nőnemű!) (*vö.* > román **păcat** *ua. hn*., de **păcate** *nn*.!), latin **conventum** ‘gyűlés’ > albán **kuvend** *ua*. (de a többesben **kuvende** már nőnemű!) (*vö.* > román **cuvânt** *hn*. ‘szó’- **cuvânturi** *nn*.!). Nyílvánvaló, hogy itt is *egy párhuzamos albán-román morfológiai jelenséggel van dolgunk*, amelyik az újlatin nyelvek közül csak az albán nyelvvel hosszas szimbiózisban élt román nyelvben tapasztalható, a többi újlatin nyelvben (néhány ritka olasz nyelvjárási jelenség kivételével) viszont ismeretlen.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy az albán nyelvben a nem képzett semleges nemű főnevek az utóbbi évtizedek során kivétel nélkül átvándoroltak a hímnembe: az 1972-ben elfogadott egységes helyesírás szerint az **ujë – ujët** ‘víz’ – ‘a víz’, **mish – mishtë** ‘hús’ – ‘a hús’, **dhjamë – dhjamët** ‘zsír’ – ‘a zsír’ *stb.* típusú semleges főneveket is hímneműeknek tekintjük: **ujë – uji**, **mish – mishi**, **dhjamë – dhjami** *stb*. Továbbra is semleges neműek viszont a **të ftohtë** (határozott alakban **të ftohtët**) ‘hideg idő’, ‘megfázás’, **të qenë** (határozott alakban **të qenët**) ‘a lét’, **të punuar** (határozott alakban **të punuarit**) ‘munkálkodás, dolgozás’ *stb*. típusú, részben melléknevekből, részben igenevekből képezett főnevek, amelyeket mindig kopulatív artikulussal használunk.

1.4.4. A főnévragozásban az albán nyelvben a birtokos- és a részeshatározó eset (a nyelvfejlődés során egységessé vált) esetragja a főnév határozatlan alakjának ragozásában is megmaradt, a románban viszont az esetragot a határozatlan névelő vette át:

	Albán	*Román*
A.	një njeri ‘egy ember’	un om *ua*.
B/R	një njeriu ‘egy embernek (a)’	unui om *ua*.
A.	disa njerëz ‘néhány ember’	câțiva oameni *ua*.
B/R.	disa njerëzve ‘néhány embernek (a)’	câtorva oameni *ua*

Ugyanakkor a nőnemű főneveknél azt tapasztaljuk, hogy a román nyelvben a határozatlan alak ragozásában a birtokos- és a részeshatározó esetben a főnév többesszámú alakját használják:

	Albán	*Román*
A.	një vajzë ‘egy leány’	o fată *ua*.
B/R.	një vajze ‘egy leánynak (a)’	unei fete *ua*.
A.	një shkresë ‘egy levél’	o scrisoare *ua*.
B/R.	një shkrese ‘egy levélnek (a)’	unei scrisori *ua*.

1.4.5. A határozott alak ragozásában az albán nyelvben az egyes számban a tárgyesetnek külön esetragja van, a többesben viszont a tárgyeset alakja egyezik az alanyeset alakjával. A román nyelvben a tárgyeset alakja az egyes számban is azonos az alanyeset alakjával:

	Albán	*Román*
Egyes szám		
Alanye.	fshatari ‘a paraszt’,	țăranul *ua*.
Birtokose.	fshatarit ‘a parasztnak a...’	țăranului *ua*.
Részeshat.	fshatarit ‘a parasztnak’	țăranului *ua*.
Tárgye.	fshatarin ‘a parasztot’	(pe) țăranul *ua*.
Többes szám		
Alanye.	fshatarët ‘a parasztok’	țăranii *ua*.
Birtokose.	fshatarëve ‘a parasztoknak a...’	țăranilor *ua*.
Részeshat.	fshatarëve ‘a parasztoknak’	țăranilor *ua*.
Tárgye.	fshatarët ‘a parasztokat’	(pe) țăranii *ua*

Amint látjuk, a román nyelvben a személyt jelentő főnevek és a személynevek elé a tárgyesetben (a már említett *Supercharakterisierung* jelenség jegyében) mindig ki kell tennünk a **pe** ‘on, -en, -ön’ elöljárószót.

1.4.6. A nőnemű főnevek határozott alakjának ragozásában a román nyelvben a birtokos- és a részeshatározó eset esetragja az egyes számban is a többes alakhoz járul:

	Albán	*Román*
Egyes szám		
Alanye.	vajza ‘a leány’	fata *ua*
Birtokose.	vajzës ‘a leánynak a...’	fetei *ua.*
Részeshat.	vajzës ‘a leánynak’	fetei *ua*.
Tárgye.	vajzën ‘a leányt’	(pe) fata *ua.*
Többes szám		
Alanye.	vajzat ‘a leányok’	fetele *ua.*
Birtokose.	vajzave ‘a leányoknak a...’	fetelor *ua*.
Részeshat.	vajzave ‘a leányoknak’	fetelor *ua*.
Tárgye.	vajzat ‘a leányokat’	(pe) fetele *ua*.

1.4.7. Az albán névszóragozásban megmaradt az eredethatározó eset. (A szakirodalomban általában *ablativus* néven említik, mivel az elöljárószók többsége ezzel az esettel használatos, de albán nevének – *rrjedhore* – pontos fordítása ‘*eredethatározó eset’*, s ez az elnevezés fedi azt a sajátos funkcióját, hogy a személyek, a tárgyak és a fogalmak anyagi vagy más eredetét, mibenlétét jelöli: vaj **ulliri ‘**olívaolaj’, këmishë **mëndafshi** ‘selyeming’, breg **deti ‘**tengerpart’, gozhdë **hekuri ‘**vasszeg’, profesor **matematike ‘**számtantanár’, libër **leximi**

‘olvasókönyv’, punëtor **krahu ‘**kétkezi munkás’, a többesszámban: petka **burrash** ‘férfiruhák’, grumbull **njerëzish** ‘egy csomó ember’, shkollë **vajzash** ‘leányiskola’ *stb*. Az eredethatározó esetnek ez a funkciója kizárólag a határozatlan alakban álló főnevek eredetének, mibenlétének jelölésére korlátozódik. Ha ugyanis az adott főnevet határozott alakba tesszük, az eredethatározó eset szerepét a birtokos eset veszi át (amit a kopulatív artikulus megfelelő alakjának kötelező használata tanúsít): vaji **i ullirit** ‘az olívaolaj’, këmisha **e mëndafshit** ‘a selyeming’, bregu **i detit** ‘a tengerpart’, gozhda **e hekurit ‘**a vasszeg’, profesori **i matematikës** ‘a számtantanár’, libri **i leximit** ‘az olvasókönyv’, punëtori **i krahut ‘**a kétkezi munkás’, petkat **e burrave** ‘a férfiruhák’, grumbulli **i njerëzve** az embercsoport’, shkolla **e vajzave** ‘a leányiskola’ *stb*.).

1.4.8. Az albán eredethatározó esetragja – a határozatlan alakú főnevek többesének kivételével – egybeolvadt a birtokos- és a részeshatározó eset megfelelő ragjával. A határozatlan alakú főnevek többesében a megmaradt régi esetrag **-sh**, **-ësh**, **-ish**: punëtorësh, vajzash, njerëzish, shtëpish, qytetesh *stb*. A román nyelv legkorábbi írásos dokumentumaiban sem került elő az eredethatározó eset esetragjának a nyoma, de szép számban találunk példát arra, hogy az albán eredethatározó régi (többes) esetragját a románban az úgynevezett ragadványnevek képzésére használták. Közismert történelmi nevek: Vlad **Ţepeş** fejedelem, Petru **Rareş** fejedelem; népmesei alakok: **Verdeş** Împărat ‘a Zöldkirály’, régi családnevek: **Babeş**, **Brâncuş**, **Mancaş**, a köznyelvben ma is használatos **oacheş** – **oacheşă ‘**a szeme körül sötét foltos (birka)’, **moaleş** ‘puhány’ (ember), Dimitrie Cantemir és a régi moldvai krónikások műveiben: **cinsteş** (cinstit helyett) ‘becsületes’ (De urmează pe cinsteş, cinsteş este..., ‘ha a becsületest követi, ő is becsületes...’- Miron Costin), **necinsteş** (necinstit helyett) ‘becstelen’, **faieş** ‘jóképű, mutatós’ (... cinsteş şi faieşu la faţă... ‘...becsületes és jóképű...’ Dosoftei), stb. Dimitrie Cantemir, Moldva tudós fejedelme *Hronicul vechimii romano moldovlahilor* c. művében ilyen melléknevekből elvont főneveket is képez: pl. **cinsteşie** ‘emberség, illendőség’. A régi román irodalomban gyakran találkozunk az **asaşi, aşăşi, aşeşi. aşişi** ‘így, úgy, ugyanígy’, illetve ‘pontosan’ vagy ‘tüstént’ jelentésű határozószóval, ami az albán **ai, ajo** ‘ő, az’ személynévmás **asish, asosh** többes eredethatározó esetére emlékeztet. A szó egyébként az **aşişderea/aşijderea** ‘ugyanígy, ugyanúgy’ jelentésű összetett határozószóban még ma is használatos. Egyébként a hírhedt karóbahúzó havaselvei fejedelem nevét pontosan – eredethatározóval! – át lehet ültetni albánba: *Vllad Thepesh* ‘Karós Vlad’, tehát azonos a jelentése a név román változatával. Az említett családnevek ironikus tartalommal rendelkeznek: babă ‘vénasszony’ – Babeş ‘vénasszonyos’, brâncă ‘mancs’ – Brâncuş ‘mancsos’, mancă ‘dajka’ – Mancaş ‘dadás’, ‘anyámasszony katonája’ *stb*. Ezekben a példákban szó sem lehet a románban oly gyakori **-aş**, **-iş** képzőről, ez ugyanis mindig hangsúlyos: pl**u**tă ‘tutaj’ – plut**a**ş ‘tutajos’, st**u**fă ‘nád’ – stuf**i**ş ‘nádas’, păi**a**njen ‘pók’ - păianjen**i**ş ‘pókháló’ *stb*. (az albánból átvett esetrag ezzel szemben sohasem vonzza a hangsúlyt).

1.4.9. A Balkáni Nyelvi Unió belső magjához tartozó négy nyelvben a melléknevek fokozása analitikus módon történik, tehát a román nem vette át a latin melléknév szintetikus középfokát, a bolgár és a macedon sem vette át a többi szláv nyelvből ismert szintetikus középfokot, de ezekre a nyelvekre nem hatott a görög melléknevek fokozása sem. Ezekben a nyelvekben a melléknevek középfokú alakját úgy képezzük, hogy az alapfokú melléknév elé az albánban a **më**, a románban a **mai**, a bolgárban és a macedonban pedig a **po** szócskát tesszük. A bolgárban a **po** szócskát kötőjellel kapcsoljuk a melléknévhez:

Albán: i, e mirë ‘jó’ – **më** i (e) mirë ‘jobb’,
i, e bukur ‘szép’ – **më** i (e) bukur ‘szebb’,

Román: bun/bună ‘jó’ – **mai** bun/bună ‘jobb’,
frumos/frumoasă ‘szép’ – **mai** frumos/frumoasă ‘szebb’,

Bolgár: hubav/hubava/hubavo ‘szép’ – **po**-hubav/hubava/hubavo ‘szebb’, lesen/lesna/lesno ‘könnyű’ – **po**-lesen/lesna/lesno ‘könnyebb’.

Az albán és a román nyelvben a felsőfok képzése is hasonló módon történik: *a középfokú melléknév határozott (hátravetett) artikulussal ellátott alakja az adott melléknév abszolút felsőfoka*, de az albánban a felsőfokú melléknév mindig a jelzett főnév elé kerül, a románban pedig a hátravetett artikulus helyett a **cel**, **cea** melléknévi artikulus megfelelő alakját használjuk:

Albán: njeriu më i mirë ‘a jobb ember’ – **më i** miri njeri ‘a legjobb ember’, *Román:* fata mai frumoasă ‘szebb leány’ – **cea mai** frumoasă fată ‘a legszebb leány’.

A bolgárban a felsőfokot a **naj** szócskával képezzük, amit szintén kötőjellel kapcsolunk a jelzett főnévhez:

Bolgár: lesna zadača ‘könnyű feladat’ – **naj**-lesna zadača ‘a legkönnyebb feladat’.

1.5. Párhuzamos vonások a számnév kategóriájában

1.5.1. A Balkáni Nyelvi Unióba sorolt valamennyi nyelvben – a görög kivételével – a tőszámneveket 11-től 19-ig bezárólag azonos séma szerint képezzük, de ez a képzési forma sokkal szélesebb körben terjedt el, így valamennyi szláv nyelv, sőt a magyar nyelv is átvette:

tiz-**en-**egy, albán një-**mbë**-dhjetë, román un-**spre**-zece, bolgár edi**na**deset/edi**naj**set, de a magyar képzés annyiban tér el a többi nyelv képzési sémájától, hogy *a tíz megelőzi az egyest*. A román nyelvészek amellett érvelnek, hogy a **spre** elöljárószóval képzett tőszámnevek megelőzték volna a román szubsztrátum-nyelvére gyakorolt latin hatást (?), de ezt az érvelést semmivel sem lehet szilárdan alátámasztani. Tény viszont, hogy a román nyelvnél legalább ezer évvel „idősebb” albán nyelvben már ugyanez a képzési séma érvényesült. A két dalmát nyelv (amelyek létére éppen a 11-19 közötti tőszámnevek két eltérő képzése hívta fel a nyelvészek figyelmét) számneveit 1-től 10-ig a latinból örökölte, de 11-től 19-ig már nem a latin minta szerint, hanem a maga eredeti módján képezte őket: **dik-siz**, illetve **siz-ko** ‘tizenhat’. Mivel sem az illír, sem a trák számneveket nem ismerjük, csupán arra következtethetünk, hogy a két dalmát nyelv számneveit 11-től 19-ig valamelyik kihalt balkáni indoeurópai nyelv sémája szerint képezte (és itt még az Adria partvidékén létesült görög kolóniák nyelvi hatására sem hivatkozhatunk, hiszen a klasszikus görögben ugyanúgy, mint a latinban, 11-től 19-ig a számnevek képzésében az egyes mindig megelőzte a δεκα’tíz’ szót: ‘ενδεκα ‘tizenegy’, δοδεκα **‘**tizenkettő’ *stb*.

1.5.2. Az albánban és a románban a ‘száz’ és az ‘ezer’ tőszámnév elé mindig ki kell tennünk a **një** ‘egy, illetve az **o** ‘egy’ tőszámnevet, tehát albán: **një qind** ‘száz’, **një mijë** ‘ezer’, román: **o sută ‘** száz’, **o mie** ‘ezer’.

1.5.3. A sorszámneveket illetően említettük már, hogy az albánban és a románban a sorszámneveket mindig csak a kopulatív (előrevetett) artikulus megfelelő alakjával együtt használhatjuk. Az albán és a román másik közös vonása az ‘első’ jelentésű sorszámnévnek a többi sorszámnévtől eltérő, de mindkét nyelvben azonos séma szerinti képzése:

Albán: **i, e parë** ‘első’ < albán **para** ‘előtt’ (elöljárószó),

Román: **întâi/cel dintâi** ‘első’ < latin ***antaneus** < **ante** előtt (elöljárószó).

1.6. Párhuzamos vonások a névmás kategóriájában

1.6.1. Az albán és a román nyelvben a személynévmások több alakjában megtaláljuk a csak erre a két nyelvre jellemző **-ne** szótagot:

Albán: **unë** (u-në) ‘én’, **atyne** (geg nyelvjárási alak) ‘nekik’,

Román: (pe) **mine** (mi-ne) ‘engem’, (pe) **tine** (ti-ne) ‘téged’, (pe) **sine** (si-ne) ‘őt (magát)’, **ne** (enklitikus alak) ‘nekünk’ és ‘minket’.

Megjegyezzük (de minden kommentár hozzáfűzése nélkül!), hogy az albán birtokos névmás hímnemű egyes szám első és második személyű alakjával kapcsolható össze a román nyelv egyes szám első és második személyű személynévmásának részeshatározó esetben álló alakja:

Albán: **imi** ‘az enyém’ – *román* **îmi** nekem, *albán* **yti** ‘a tied’ – *román* **îți** ‘neked’.

1.6.2. Az albán, a román és a macedon nyelv közös vonása a személynévmás tárgy- és részeshatározó esete rövid (hangsúlytalan vagy enklitikus) alakjainak kötelező használata a mondat tárgyával, illetve részeshatározójával. Ez tulajdonképpen ezeknek a nyelveknek az egyik jellemző közös mondattani vonása és ugyanúgy a fentiekben már ismertetett *Supercharakterisierung* törekvés megnyilatkozása, mint a második artikulus-rendszer. A mecedon nyelvben ezeknek a rövid névmási alakoknak a használata csak akkor kötelező, ha a mondat tárgya vagy részeshatározója határozott alakban áll.

1.6.3. Lássuk most a kérdéses névmási alakokat a három nyelvben. Az egyszerűség kedvéért a szemléltetésnél beérjük az egyes- és a többes szám harmadik személyének tárgy- és részeshatározó esetével:

Albán

Tárgyeset, egyes szám		többes szám	
Hímnemű alakok			
Hangsúlyos (teljes) alak	Rövid alak	Hangsúlyos	Rövid alak
atë	**e**	**ata**	**i**
Nőnemű alakok			
atë	**e**	**ato**	**i**
Részeshatározó eset			
Hímnemű alakok			
atij	**i**	**atyre**	**u**
Nőnemű alakok			
asaj	**i**	**atyre**	**u**

Román

Tárgyeset, egyes szám		többes szám	
Hímnemű alakok			
Hangsúlyos (teljes) alak	*rövid*	*hangsúlyos*	*rövid alak*
(pe) **el, îl**	**l-**	(pe) **ei, îi**	**i**
Nőnemű alakok			
(pe) **ea**	**o**	(pe) **ele**	**le**
Részeshatározó eset			
Hímnemű alakok			
lui	**i**	**lor**	**le, li**
Nőnemű alakok			
ei	**i**	**lor**	**le, li**

Macedon

Tárgyeset, egyes szám		többes szám	
Hímnemű alakok			
Hangsúlyos (teljes)	rövid	hangsúlyos	rövid alak
nego	**go**	**tjah**	**gi**
Nőnemű alakok			
neja	**ja**	**tjah**	**gi**
Részeshatározó eset			
Hímnemű alakok			
na nego	**mu**	**na tjah**	**im**
Nőnemű alakok			
na neja	**i**	**na tjah**	**im**

1.6.4. Most pedig lássuk a rövid (enklitikus) névmási alakok használatát a mondat tárgyával:

Albán:

Pashë një njeri. ‘Láttam egy embert.’ – de: ‘**E** pashë njeriun. ‘Láttam az embert.’

Kam blerë një libër. ‘Vettem egy könyvet.’ de: **E** kam blerë librin. ‘Megvettem a könyvet.’

Kam pritur disa miq. Vendégeket vártam. – de: **I** kam pritur miqtë. ‘Vártam a vendégeket.’

Román:

Am văzut un om. ‘Láttam egy embert.’ – de: **L**-am văzut pe omul. ‘Láttam az embert.’

Am cumpărat o carte. ‘Vettem egy könyvet.’ – de: Am cumpărat-**o** cartea. ‘Megvettem a könyvet.’

Am aşteptat câţiva prieteni. ‘Vártam néhány barátomat.’ – de: ‘**I**-am aşteptat pe prietenii. ‘Vártam a barátaimat.

Macedon:

Vidov čovek. ‘Láttam egy embert.’ de: **Go** vidov čovekot. ‘Láttam az embert.’

Kupiv kniga. ‘Vettem egy könyvet.’ – de: **Ja** kupiv knigata. ‘Megvettem a könyvet.’

Čekav gosti. ‘Vendégeket vártam.’ – de: **Gi** čekav gostite. ‘A vendégeket vártam.’

Ugyanez tagadó mondatokban (a tárgy néhány esetben személynév, amit a román és a macedon is határozott alakú főnévnek tekint):

Albán:

S’**e** pashë Pjetrin. ‘Nem láttam Pétert.’ Nuk **e** kam takuar Mrrikën. ‘Nem találkoztam Marikával.’ Nuk **i** kam zgjidhur detyrat. ‘Nem oldottam meg a feladatokat.’

Román:

Nu **l**-am văzut pe Petru. ‘Nem láttam Pétert.’ N-am întâlnit-**o** pe Mărioara. ‘Nem találkoztam Marikával.’ Nu **le**-am rezolvat temele. ‘Nem oldottam meg a házi feladatokat.’

Macedon:

Ne **go** vidov Petre. ‘Nem láttam Pétert.’ Ne **ja** sretnav Marija. ‘Nem találkoztam Marikával.’

Ne **gi** rešiv zadačite. ‘Nem oldottam meg a feladatokat.’

Ha a mondat tárgya személynévmás, akkor ennek teljes alakját is használnunk kell, azaz a mondatban az adott személynévmás hosszú és rövid (enklitikus) alakja is szerepel:

Albán:

E pashë Pjetrin. ‘Láttam Pétert.’ – de: **E** pashë **atë**. (vagy: **Atë e** pashë.) ‘Láttam őt.’

Román:

L-am văzut pe Petru. ‘Láttam Pétert.’ – de: **L**-am văzut **pe el.** (vagy: **Pe el l**-am văzut.) Őt láttam.

Macedon:

Go vidov Petre. ‘Láttam Pétert.’ – de: **Go** vidov **nego**. (vagy: **Nego go** vidov.) ‘Őt láttam.’

1.6.5. Ezek után pedig lássuk az enklitikus névmási alakok használatát a mondat részeshatározójával:

Albán:

I fola njeriut. ‘Beszéltem az emberhez’ (szó szerint: az embernek). **I** kam shkruar një nxënësje. ‘Irtam egy leánytanulónak.’ **U** kam shpjeguar studentëve. ‘Magyaráztam a diákoknak.’

Román:

I-am vorbit omului. ‘Beszéltem az emberhez’ (szó szerint: az embernek). **I**-am scris unei eleve. ‘Irtam egy leánytanulónak.’ **Li**-am explicat studenților. ‘Magyaráztam a diákoknak.’

Macedon:

Mu rekov na čovekot. ‘Beszéltem az emberhez (szó szerint: az embernek)’. **Í** pišuvam na edna učenička. ‘Irtam egy leánytanulónak.’ **Im** objasnuvam na studentite. ‘Magyaráztam a diákoknak.’

1.6.6. Figyeljük meg, hogy az enklitikus névmási alak mindhárom nyelvben közvetlenül az állítmány (ige) előtt áll. Egyetlen kivétel a román személynévmás egyesszám harmadik személye tárgyesetének nőnemű **o** alakja, ami csak az állítmány mögött állhat, ha az ige összetett múltban van. Ha a mondatban tárgy is és részeshatározó is van, az albán a többesszám első személye részeshatározó esetének enklitikus **ne** alakja kivételével, a személynévmás részeshatározó- és tárgyesetének enklitikus alakját minden esetben összevonja. A másik két nyelvben mindkét enklitikus névmási alakot elkülönítve használjuk, de a részeshatározói alak mindig megelőzi a tárgyesetben álló hangsúlytalan névmási alakot:

Albán:

Lektori **ia** (**e** + **a**) shpjegon detyrën një nxënësje. ‘A lektor megmagyarázza a feladatot az egyik leánytanulónak.’ Shpjegoj**i** (**i** + **i**) detyrat studentëve. ‘Magyarázd meg a feladatokat a diákoknak!’ Nëna **ua** (**u** + **e**) ka dërguar letrën bijve. ‘Az anya a fiainak küldte a levelet.’

Román:

Această scrisoare **ți-**am scris-**o** în tren. ‘Ezt a levelet a vonaton írtam neked.’ Mesajul **mi l**-a transmis un vecin. ‘Az üzenetet az egyik szomszéd adta át nekem.’

Macedon:

Lektorot **mu ja** dadov knigata na edna učenička. ‘A lektor a könyvet az egyik leánytanulónak adta.’ Objasni **im gi** zborovite na studentite! ‘Magyarázd meg a feladatokat a diákoknak!’

Lektorot **í ja** objasnuva zadačata na edna učenička. ‘A lektor megmagyarázza a feladatot az egyik leánytanulónak.’ Objasni **im gi** zborovite na studentite! Magyarázd meg a feladatokat a diákoknak!’

A fenti példamondatokhoz még hozzá kell fűznünk annyit, hogy a román az ilyen mondatokban mindkét enklitikus alakot általában csak akkor használja, ha a részeshatározó az első vagy a második személy, máskülönben az egyik enklitikus névmási alak többnyire elmarad:

Pe **mine mă** aşteaptă prietenul. ‘Engem vár a barátom.’

Ție nu **ți**-am trimis nicio scrisoare. ‘Neked egyetlen levelet sem küldtem.’

Profesorul **o** cheamă pe **ea**. ‘A tanár őt hívja.’

Pe **el l**-am trimis acasă. ‘Őt haza küldtem.’

Vecinul **mi-a** povestit mie. ‘A szomszéd mesélte el nekem.’

Vouă nu **v**-am dat încă niciun cadou. ‘Nektek még semmilyen ajándékot sem adtam.’

Ugyanezek a mondatok albánul:

Mua më pret miku.

Ty s’ **të** kam dërguar asnjë letër.

Profesori **e** thërret **atë**.

Atë e kam dërguar në shtëpi.

Fqinji **më** ka treguar **mua**.

Juve ende nuk **ju** kam dhënë asnjë dhuratë.

1.6.7. A mutató névmást mindkét nyelvben a főnév elé tesszük, mögötte a főnév csak határozatlan alakban állhat, és a mutató névmással együtt használt főnevet ugyanúgy ragozzuk, mint a főnév határozatlan névelős változatát:

Albán:

Hímnem, egyes szám		többes szám
A.	ky njeri ‘ez az ember’	këta njerëz ‘ezek az emberek’
T.	këtë njeri	këta njerëz
B.	këtij njeriu	këtyre njerëzve
Rh.	këtij njeriu	këtyre njerëzve
A.	ai fshat ‘az a falu’	ata fshatra ‘azok a falvak’
T.	atë fshat	ata fshatra
B.	atij fshati	atyre fshatrave
Rh.	atij fshati	atyre fshatrave
Nőnem, egyes szám		többes szám
A.	kjo vajzë ‘ez a leány’	këto vajza ‘ezek a leányok’
T.	këtë vajzë	këto vajza
B.	kësaj vajze	këtyre vajzave
Rh.	kësaj vajze	këtyre vajzave
A.	ajo lule ‘az a virág’	ato lule ‘azok a virágok’
T.	atë lule	ato lule
B.	asaj lulje	atyre luleve
Rh.	asaj lulje	atyre luleve

Román:

Hímnem, egyes szám		többes szám
A.	acest om ‘ez az ember’	aceşti oameni
T.	(pe) acest om	(pe) aceşti oameni
B.	acestui om	acestor oameni
Rh.	acestui om	acestor oameni
A.	acel elev ‘az a tanuló’	acei elevi ‘azok a tanulók’
T.	(pe) acel elev	(pe) acei elevi
B.	acelui elev	acelor elevi
Rh.	acelui elev	acelor elevi
Nőnem, egyes szám		többes szám
A.	această fată ‘ez a leány’	aceste fete ‘ezek a leányok’
T.	(pe) această fată	(pe) aceste fete
B.	acestei fete	acestor fete
Rh.	acestei fete	acestor fete
A.	aceea floare ‘az a virág’	acele flori ‘azok a virágok’
T.	aceea floare	acele flori
B.	acelei flori	acelor flori
Rh.	acelei flori	acelor flori

Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy az indoeurópai nyelvekben általában megmaradt a deiktikus alaktani elemek meghatározó funkciója is. Mint tudjuk, az indoeurópai nyelvek hátravetett artikulusának őse egy deiktikus morféma volt. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a románban az évszázadok folyamán kialakult egy másik gyakorlat is. A mai román nyelvben ugyanis a hagyományos **acest om** 'ez az ember' szerkezet mellett kialakult az **omul acesta** 'ez az ember' változat is, amihez a román grammatikusok semmilyen nyelvtörténeti magyarázatot sem fűznek. A legújabb nyelvtankönyvek szerzői is beérik azzal a megjegyzéssel, hogy belső nyelvi fejlődés eredménye, sőt még a névmási alakok végéhez biggyesztett rejtélyes **-a** eredetét is homályban hagyják.

Ha a román nyelvben a mutató névmás a főnév mögé kerül, a főnév csak határozott alakban állhat (hátravetett artikulust kap) és a főnevet meg a mutató névmást is ragozzuk. A mutató névmás ilyen helyzetben a névszó ragozás valamennyi esetében megkapja a szóvégi **-a** hangzót (ez a birtokos- és a részeshatározó esetben az esetrag mögött áll!):

Hímnem, egyes szám		Többes szám
A.	omul acesta	oamenii aceştia
T.	(pe) omul acesta	(pe) oamenii aceştia
B.	omului acestuia	oamenilor acestora
Rh.	omului acestuia	oamenilor acestora
Nőnem		
A.	fata aceasta 'ez a leány'	fetele acestea 'ezek a leányok'
T.	(pe) fata aceasta	(pe) fetele acestea
B.	fetei acesteia	fetelor acestora
Rh.	fetei acesteia	fetelor acestora *stb*.

Jegyezzük meg, hogy a legújabb kiadású román nyelvtankönyvek ezt a változatot (tehát a főnév – mutató névmás sorrendet) tekintik a román irodalmi nyelvben elfogadott változatnak.

A bolgár és a macedon nyelvben a mutató névmás csak a főnév előtt állhat és nem kaphat hátravetett artikulust:

Bolgár:

tozi čovek 'ez az ember', **tazi** žena 'ez a nő', **tova** selo 'ez a falu',

onzi učenik 'az a tanuló', **onazi** učenička 'az a leánytanuló'**, onova** selo 'az a falu'

Macedon:

toj čovek 'ez az ember', **taa** žena 'ez az asszony', **toa** dete 'ez a gyermek', **tie** ludje 'azok az emberek', **ovoj** dvor 'az az udvar', **ovaa** esen 'az az ősz', **ona** dete 'az a gyermek', **ovie** ludje 'azok az emberek' *stb*.

1.6.8. A kérdő- és a vonatkozó névmások kategóriájában is tapasztalunk hasonlóságokat, mindenekelőtt az albán és a román gyakorlat között.

	Albán:	*Román*:
A.	**kush?** ‘ki, kicsoda?’	**cine?** ki?
T.	**kë?** ‘kit?’	**(pe) cine?** ‘kit?’
B.	**kujt?** ‘kinek?’	**cui?** ‘kinek?’
Rh.	**kujt?**’ ‘kinek?’	**cui?** ‘kinek?’
	ç’? (ragozhatatlan) ‘mi, micsoda?	**ce?** (ragozhatatlan) ‘mi, micsoda’

Az albán **cili? cila?** ‘melyik?’ kérdőnévmás csak határozott alakban használható és ugyanúgy ragozható, mint a főnevek, román megfelelője – **care?** ‘melyik?’ – viszont ma már csak határozatlan alakban fordul elő, de ragozható:

Albán:

(Hímnem) **C**ili njeri banon në këtë shtëpi? ‘Melyik ember lakik ebben a házban?‘ **C**ilin libër e ka blerë vajza? ‘Melyik könyvet vette meg a leány?’ Shtëpia e **cilit** fshatari është më e madhja në fshat? ‘Melyik parasztnak a háza a legnagyobb a faluban? **C**ilët djem këndojnë në oborr? ‘Mely fiúk énekelnek az udvaron?’ Mollët e **cilëve** fshatarëve janë më të ëmblat? ‘Mely parasztoknak az almái a legédesebbek?

(*Nőnem*) **C**ila grua punon në kopsht? ‘Melyik asszony dolgozik a kertben?’ **C**ilën grua e ka thirrur bariu? ‘Melyik asszonyt hívta a pásztor?’ Bija e **cilës** gruaje është më e zellshmja? ‘Melyik asszonynak a leánya a legszorgalmasabb?’ **C**ilat gra lajnë në përroin e fshatit? ‘Mely asszonyok mosnak a falu patakjában?’ **C**ilave grave u keni dërguar fjalë? ‘Mely asszonyoknak üzentetek?

Román:

(Hímnem) **C**are om locuieşte în casa aceasta? ‘Melyik ember lakik ebben a házban?’ **C**are caet l-a cumpărat fata? ‘Melyik füzetet vette meg a leány?’ Casa **cărui** ţăran este cea mai mare în sat? ‘Melyik parasztnak a háza a legnagyobb a faluban?’ **C**ari feciori cântă în obor? ‘Mely legények énekelnek az udvaron?’ Merele **căror** feciori sunt cele mai dulce? ‘Mely legények almái a legédesebbek?’

(Nőnem) **C**are femeie lucrează în grădină? ‘Melyik asszony dolgozik a kertben?’ Pe **care** femeie a chemat-o ciobanul? ‘Melyik asszonyt hívta a pásztor?’ Fata **cărei** femei este cea mai harnică? ‘Melyik asszony leánya a legszorgalmasabb?’ **C**are femei spală în pârâul satului? ‘Mely asszonyok mosnak a falu patakjában?’ **C**ăror femei le-aţi trimis mesajul? ‘Mely asszonyoknak küldtétek el az üzenetet?

Mint a fenti mondatokból is látható, az albánban a határozott alakban álló kérdő névmás mellett a főnevet úgy ragozzuk, mintha előtte határozatlan névelő állna. A románban a kérdőnévmásnak csak határozatlan alakja van, mellette a főnevet is határozatlan alakba kell tennünk.

Vonatkozó névmásként az albánban is, a románban is a kérdőnévmást használjuk, de az albánban a főnév nemének és számának megfelelő kopulatív artikulust kap, a románban pedig eredetileg hátravetett artikulust kapott, tehát régebben ebben a nyelvben is határozott alakban használták: Tatăl nostru **carele** eşti în ceruri... ‘Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben...’

1.6.9. Sok rokonvonást találunk az albán és a román nyelv összetett névmásainak képzésében, mindenekelőtt a határozatlan ‘valaki’, ‘valami’, ‘bárki’, bármi’ *stb*. összetett névmásoknál. Mindkét nyelv az analitikus jövő idő képzésében is használt **do** (az albán *dua* ‘akarok’ ige ragozhatatlan alakja), illetve a **va** (a román *voi* segédige egyes szám harmadik személyű alakja) segítségével képezi általános névmásainak egy részét:

Albán:	*Román*:
kush + **do** = **kushdo** ‘bárki’	cine + **va** = **cineva** ‘valaki’
ç’+ **do** = **çdo** ‘minden’ (szó szerint: amit akarsz)	ce + **va** = **ceva** ‘valami’
cili + **do** = **cilido** *(hímnemű)* ‘bármi’	care + **va** + **careva ‘valami’**
cila + **do** = **cilado** *(nőnemű)* ‘bármi’	
do + kush = **dokush** ’valaki’	

Az összetett névmás névmás-tagja mindkét nyelvben (az albán **ç’**, illetve a román **ce** ‘mi, micsoda’ kérdő nővmásból képzett összetételek kivételével) ragozható:

Albán:		*Román*
A.	kushdo/dokush	cineva
T.	këdo/dokë	(pe) cineva
B.	kujtdo/dokujt	cuiva
Rh.	kujtdo/dokujt	cuiva
Albán:		
Hímnem, egyes szám		*nőnem*, egyes szám
A.	cilido ‘bármelyik’	cilado *ua*.
T.	cilindo ‘bármelyiket’	cilëndo *ua*.
B.	cilitdo ‘bármelyiknek a...’	cilësdo *ua*.
Rh.	cilitdo ‘bármelyiknek’	cilësdo *ua*.
Többes szám		
A.	cilëtdo ‘bármelyek’	cilatdo *ua.*
T.	cilëtdo ‘bármelyeket’	cilatdo *ua*.
B.	cilëvedo ‘bármelyeknek a...’	cilavedo *ua*.
Rh.	cilëvedo ‘bármelyeknek’	cilavedo *ua*.
Hímnem, egyes szám		nőnem, egyes szám
A.	careva ‘valamelyik’	careva *ua*.
T.	careva ‘valamelyiket’	careva *ua*.
B.	căruiva ‘valamelyiknek a...’	căreiva *ua.*
Rh.	căruiva ‘valamelyiknek’	căreiva *ua.*
Többes szám		
A.	careva ‘valamelyek’	careva *ua*.
T.	careva ‘valamelyeket’	careva *ua*.
B.	cărorva ‘valamelyeknek a...’	cărorva *ua*.
Rh.	cărorva ‘valamelyeknek’	cărorva *ua*.

1.6.10. A ragozhatatlan **do**, illetve **va** igealakot a két nyelvben összetett határozószók képzésére is használják. Az albánban is és a románban is egy-egy kérdőszóhoz illesztik a **do**, illetve a **va** igealakot, az így nyert határozószók pedig határozatlan helyet, időt, módot *stb*. fejeznek ki:

Albán:	*Román:*
ku? 'hol' - ku + do = **kudo** 'akárhol', 'bárhol'	unde? 'hol?' - unde + va = **undeva** *ua*.
kur? - 'mikor?' - kur + do = **kurdo** 'bármikor', 'valamikor'	când? 'mikor' - când + va = **cândva**'valamikor' (a jövőben), 'valaha'
si? 'hogyan?'- si + do = **sido** 'valahogyan, csak úgy'	cum? 'hogyan' - cum + va = **cumva** *ua*.
sa? 'hány' - sa + do = **sado '**bármennyire'	cât? 'hány' - cât + va = **câtva** *ua*.

csak albán:

ku? 'hol?' - do + ku = **doku** 'valahol'; do + ku + do = **dokudo** *ua.*

kur? 'mikor? - do + kur + do = **dokurdo** 'bármikor, akármikor, amikor csak akarod'

1.7. Párhuzamos vonások az igeragozásban

1.7.1. A legismertebb közös vonás az ige kategóriájában a jelentő mód jövő idejének analitikus képzése, ami valamennyi balkáni nyelvre jellemző (természetesen a török kivételével, amit soha sem soroltak a Balkáni Nyelvi Unióhoz tartozó nyelvek közé).

Lássuk a jövő idő képzését az egyes balkáni nyelvekben:

Albán:

Az ige jövő idejét a kötőmód jelen idejéből képezzük, amelynek személyalakjai elé a névmásoknál már megismert ragozhatatlan **do** igealakot tesszük:

unë do të shkoj 'én el fogok menni'	ne do të shkojmë
ti do të shkosh	ju do të shkoni
ai, ajo do të shkojë	ata, ato do të shkojnë

Román

Az ige jövő idejét a főnévi igenév rövid alakjából képezzük az **a vrea**/**a voi '**akarni' ige megfelelő személyalakjaival:

eu voi merge 'én el fogok menni'	noi vom merge
tu vei merge	voi veți merge
el, ea va merge	ei, ele vor merge

Bolgár:

Az ige jövő idejű alakját ebben a nyelvben a jelentő mód jelen idejének személyalakjaiból képezzük, elébük téve a változatlan **šte** szócskát:

as šte piša 'én írni fogok'	nie šte pišem
ti šte pišeš	vie šte pišete
toj, tja šte piše	te šte pišat

Macedon:

Az ige jövő idejét a jelen időből képezzük, amelynek személyalakjai elé a ragozhatatlan **ќе** igealakot tesszük:

ja ќе pišam	nie ќе pišeme
ti ќе pišeš	vie ќе pišete
toj, ta ќе piše	tie ќе pišat

Szerb és horvát:

Az ige jövő idejét az ige főnévi igenév alakjából képezzük, elébe téve a **hteti** ‘akarni’ ige jelentő mód jelen idejének rövid (enklitikus) személyalakjait:

ja **ću** biti ‘én leszek’	mi **ćemo** biti
ti **ćeš** biti	vi **ćete** biti
on, ona **će** biti	oni, one **će** biti

Görög:

Az ige jövő idejét az aorisztoszból (egyszerű múltból) képezzük, amelynek személyalakjai elé a ragozhatatlan **θα** szócskát tesszük:

‘εγω θα γραψω	‘εμεις θα γραψωμε
‘εσυ θα γραψης	(‘ε)σεις θα γραψετε
‘αυτος θα γραψη	‘αυτοι θα γραψουν

A vizsgált nyelvek közül háromban – az albánban, a románban és a szerbben (horvátban) – a ragozott ige kötőmód jelen idejű (albán), főnévi igenév rövid alakja (román), illetve főnévi igenév teljes alakja (szerb, horvát) elé az ‘akarni’ jelentésű ige ragozatlan alakját (albán) vagy ragozott alakjait (román, szerb, horvát) tesszük.

A fentiekben ismertetett alakokon kívül az albánban (geg nyelvjárás) és a románban a jövő idő más képzésével is találkozunk. Mint ismeretes, a geg nyelvjárás megőrizte a főnévi igenevet, és ebből jövő idejű igealakokat is képez a **kam** ‘nekem van’ segédige jelentő mód jelen idejű személyalakjaival:

kam me bâ	kemi me bâ
ke me bâ	keni me bâ
ka me bâ	kan(ë) me bâ

A román nyelvben széles körben (az irodalmi nyelvben is) elterjedtek az **a avea** ‘nekem van’ segédige jelentő mód jelen idejű személyalakjaiból és a kötőmód jelen idejű személyalakjaiból képezett jövő idejű igealakok is, amelyek az albán nyelvben használt kétféle képzési forma keveredését tükrözik.

am/a/o să fac	avem/a/o să facem
ai/a/o să faci	aveți/a/o să faceți
are/a/o să facă	au/a/o să fac

1.7.2. Az albán és a román nyelvben van még egy rokon vonás az igenevek, pontosabban az albán múlt idejű melléknévi igenév és a román *supin* (latin *supinum*) igenév kötelező használata az albán **duhet**, illetve a román **trebuie** ‘kell’ személytelen ige mellett. (Természetesen ez a közös vonás is a mondattan párhuzamos vonásai közé tartozik.)

Albán:

Kjo punë **duhet bërë**. ‘Ezt a munkát el kell végezni.’

Romani i ri i shkrimtarit Ismail Kadare **duhet lexuar** pa tjetër. ‘Ismail Kadare író új regényét feltétlenül el kell olvasni.’

Román:

Această muncă **trebuie făcută** azi. ‘Ezt a munkát ma el kell végezni.’ Comedia lui I. L. Caragiale *O scrisoare pierdută* **trebuie văzută** neapărat. ‘I. L. Caragiale *Elveszett levél* c. komédiáját feltétlenül látni kell.

1.7.3. Mint már említettük, mindkét nyelvből kikopott a főnévi igenév (infinitivus). Az albán északi (geg) nyelvjárásában mindmáig megmaradt, a koszovói albánok is használják: **me bâ** ‘csinálni’. **me punue** ‘dolgozni’, **me qenë** ‘lenni’, **me hap** ‘kinyitni’, **me shkrue** ‘írni’ *stb*. A 20. sz. albán grammatikusai és nyelvészei nem vették figyelembe ezt a geg reliktumot, s így az új, egységes albán helyesírásból a főnévi igenév is kimaradt. De a gyakorlatban a nyelv gyakran nem engedelmeskedik a grammatikusoknak, a puristáknak. Így történt ez az albán főnévi igenévvel is, ami néhány összetett kötőszóban, más szóösszetételben túlélte az egységesítést: **me qenë se** ‘mert, mivel’, **do me thënë** ‘azaz’, **domethënie** ‘vminek a jelentése’.

1.8. Párhuzamos vonások a szóösszetételben

1.8.1. Az albán és a román nyelvben a szóösszetétel számos típusa közül kettőt kívánunk megemlíteni, amelyek főként erre a két nyelvre jellemzőek. Az egyik az *ige + névszó* (főnév vagy melléknév), a másik a főnév + melléknév típusú szóösszetétel. Mindkét típus főleg a népnyelvben gyakori, de az albánban több ilyen összetétel a városi köznyelvben és az irodalmi nyelvben is meghonosodott.

Az ige + névszó típusú összetett szavak közül az albánban a **prishalesh** (prisha + lesh – szó szerint ‘nyűttem gyapjút’) ‘kártoló’, **humbaujë** (humba + ujë – szó szerint ‘vesztettem vizet’) ‘víznyelő’, **qukapik** (elhomályosodott összetétel a quk ‘kopácsolok’ igével) ‘zöldharkály’, **thithëlopë** (thithë + lopë ‘szopik tejet’, a néphit alapján, amely szerint a varangy, ha nincs a vízben, a tehenek tejét szívja) ‘varangy’ (*Bufo bufo*) összetett szavak általánosan elterjedtek. Ezzel szemben a **bakeq** (bâ + keq – szó szerint ‘csinál rosszat’) ‘gonosztevő’, **bamirës** (bâ + mirë + s –

szó szerint ‘csinál jót’) ‘jótevő’, **dashakeq** vagy **dashaligës** (dasha + keq/ligë-s – szó szerint ‘akart rosszat’) ‘rosszakaró’, **dashamirë** (dasha + mirë – szó szerint ‘akart jót’) ‘jóakaró’, **hapashalas** (hapa + shalas szó szerint ‘széttettem a lábam’) ‘lovaglóülésben’, **mbyllasyzash** (mbylla + syzash – szó szerint ‘behúnytam a szemem’) ‘csukott szemmel, vaktában’, **prishaqejf** (prisha + qejf – szó szerint ‘kedvét szegtem’) ‘ünneprontó’, **shkundadimër** (shkunda + dimër – szó szerint ‘megráztam a telet’) ‘fagyosszentek’ inkább csak a népnyelvben és a népköltészetben használatos. Ezek közé a sajátos szóösszetételek közé kell sorolnunk az albán népmesék körtáncot lejtő jótékony tündéreit is, akiknek a neve **shtojzovalle** vagy **shtojzorreshta**. Az előbbi név a körtáncra, az utóbbi a táncos tündérek felsorakozására utal (**shtoj** ‘növelek, hozzáteszek’, **valle** ‘tánc’, **rreshta** ‘sorok’). A bakeq, bamirës, dashakeq, dashamirë típusú összetételek helyett az irodalmi és a köznyelvben inkább a *névszó + jelen idejű melléknévi igenév* típusú összetételek terjedtek el: **keqbërës**, **mirëbërës**, **keqdashës, mirëdashës** azonos jelentéssel.

A románban az ilyen típusú összetett szavak többségükben csúfondáros vagy pejoratív értelműek – cască-gură vagy **gură-cască** (cască + gură – szó szerint ‘tátja száját’) ‘szájtáti, mamlasz, naplopó’, **linge-blide** (linge + blide – szó szerint ‘nyalja tányérokat’) ‘tányérnyaló, talpnyaló’, **papă-lapte** (papă + lapte – szó szerint ‘papizik tejet’) ‘tutyimutyi, málé’, **paşte-vânt** (paşte + vânt – szó szerint ‘legel szelet’) ‘széltoló, naplopó’, **pierde-vară** (pierde + vară szó szerint ‘elveszti a nyarat’) ‘naplopó’, **spală-varză** (spală + varză – szó szerint ‘mossa a káposztát’) ‘puhány, gyáva, senkiházi’- és a román meg az albán parasztságnak a gúnynevek, a ragadványnevek kiötölésében tapasztalt rendkívül gazdag képzelőerejéről tanúskodnak. A **Strâmbă-Lemne** (strâmbă + lemne – szó szerint ‘nyűvi a fát’) román népmesei alak: ‘Fanyűvő’, a **mulge-capre** (mulge + capre – szó szerint ‘feji a kecskéket’) ‘lappantyú, kecskefejő’ (*Caprimulgus europaeus*) (madár, amely a néphit szerint a kecskék tejével táplálkozik) viszont a köznyelvben is meghonosodott.

Egy másik összetétel-típus sokkal jobban elterjedt mindkét nyelvterületen, és az albán toponímia tanúsága szerint régi keletű (abból a korból származik, amikor az albán nyelvben még nem alakult ki a második artikulus-rendszer). Ennek az összetétel-típusnak a képlete *főnév + melléknév* (esetleg múlt idejű melléknévi igenév, és legrégibb ismert példái a 14. sz. fennmaradt albán helységnevek: **Burrmazi** (Burrë + madh-i ‘Nagy férfi’), egy oklevelekben megőrzött középkori falunév, vagy **Gruemira** (Grua + mirë ‘Jó asszony’), a shkodrai körzet egyik falujának a neve, amelyet már 14. sz. feljegyzések is említenek. A mai albán nyelvtani szabályoknak megfelelően a két falunévnek *Burrë i mirë, illetve *Grua e mirë volna a nyelvtanilag helyes változata, de a hagyománytisztelet megőrizte a ma is létező falu hajdanvolt nevét. Ilyen típusú összetett szót százával találunk az albánban is és a románban is. Igyekeztünk mindenekelőtt olyan példákat összegyűjteni, amelyeket a két nyelvben azonos vagy hasonló jelentésű szavakból raktak össze. Elöl az albán, utána a román változatot adjuk: gojëprishur – gură-spartă ‘mocskosszájú’, kokëmadh – cap-mare ‘nagyfejű’, kokëtrashë – cap-gros ‘nehézfejű’, zemërkeq – inimă-rea ‘szívtelen’ (szó szerint rossz-szívű), zemër-butë – inimă-moale ‘lágyszívű, zemërgjerë – inimă-largă ‘jószívű’, bishtshkurt – coadă-scurtă ‘rövid farkú, gojëmbël vagy gojëmjaltë vagy gojësheqer – gură-dulce ‘édesszájú’, flokëverdhë – păr-galben ‘szőke’ (szó szerint sárgahajú) *stb*. Az albán nyelvből érdemes kiragadnunk a gojë ‘száj’ + melléknév (vagy múlt idejű melléknévi igenév) számtalan változatát, amelyek a nép gazdag fantáziáját mutatják: gojartë ‘aranyszájú’, gojasllan vagy gojëkrapë vagy gojëluan ‘oroszlánszáj, tátika’, gojashpër ‘durva beszédű’, gojëbilbil ‘fülemüleszavú’, gojëbrisk ‘borotvanyelvű’, gojëçorap vagy gojëpashmagje vagy gojëshpellë ‘nagyszájú, locsi-fecsi’, gojëdhënë ‘szájhagyomány’, gojëgjarpër vagy gojëhelm vagy gojënëpërkë ‘mérges- vagy fulánkos nyelvű’, gojëkamare ‘nagyszájú’, gojëkeq vagy gojëlig ‘aki másokat a nyelvére vesz, pletykás’, gojëkizë vagy gojështrembër ‘ferdeszájú’ és ‘durva beszédű’, gojëkyçur vagy gojëmbërthyer vagy gojëmbyllur vagy gojëqepur vagy gojërrudhur ‘szűkszavú’, gojëlashtë vagy gojëndyrë ‘mocskos szájú’, gojëlëshuar vagy gojështhurur ‘mosdatlan szájú’, gojëlopatë ‘akinek be nem áll a szája, locsi-fecsi’, gojëlubi ‘feneketlen bendőjű’, gojëmarraq vagy gojëmbajtur ‘dadogó’, gojëmirë ‘aki csak jó szót tud szólni’, gojëmprehtë vagy gojëshpatë ‘éles

nyelvű', gojëpalarë 'mosdatlan szájú', gojëpiperkë 'csípős nyelvű', gojëqershi vagy gojëkuri 'cseresznyeajkú', gojërëndë vagy gojëvrazhdë 'súlyos szavú', gojëspec 'fulánkos nyelvű', gojëshpuar 'fecsegő, akinek eljár a szája', gojëters 'aki tücsköt-bogarat összehord', gojëthatë 'aki éhkoppon van'. közel ötven, zömében pejoratív jelentésű változat!

1.9. Párhuzamos vonások a balkáni nyelvek frazeológiájában

1.9.1. A Balkáni Nyelvi Unióba sorolt nyelvekben igen sok párhuzamos szólást, népi hasonlatot, közmondást találunk, amelyek többsége tükörfordításként vándorolt egyik nyelvből a másikba, olyannyira, hogy kutató legyen a talpán, aki minden esetben – minden kétséget kizárva – képes megállapítani, hogy melyik nyelv volt az eredeti forrás. Maximilian Lambertz német albanológus igen találóan jegyezte meg az albán népi epikáról több mint fél évszázada írt monográfiájában, hogy az albán legendás énekek (*Muji és Halili hőstettei* közel száz énekben) esetében többnyire nehéz megállapítani, hogy egy-egy ének eredetije albánul vagy valamelyik délszláv nyelven született meg a népi énekmondó ajkán. Ez a megállapítás sokszorosan érvényes a balkáni közös frazeológiára, amelyből eddig albán kutatók egy bolgár kutató közreműködésével közel 5.000 példát gyűjtöttek össze és rendeztek sajtó alá! Természetesen valamennyi szólás változata nem található meg valamennyi nyelvben (a közlési sorrend: albán – bolgár – görög – román – szerb és horvát), de az összkép így is lenyűgöző. A gazdag választékból több a magyar nyelvterületre is eljutott, pl. a magyar **lyukas a keze** ('költekező, pazarló') kifejezést azonos képpel adja vissza az albán – **e ka dorën të shpuar** –, a bolgár – **ima regla prăšti** –, a görög – **échei to chéri anoiktó** – és a román is – **a avea mâna spartă**. Az alábbiakban lássunk egy csokornyi szemléltető példát (az egyszerűség kedvéért a bolgár és a görög szövegeket latin betűkkel írtuk át):

**albán*: me shpirt ndër dhëmbë (vagy në gojë) 'lélekszakadva' (szó szerint 'lelkével a fogai közt')

bolgár: s duša v zəbite

görög: me ten psyché sta dóntia

román: cu sufletul la gură

**albán:* (mbetën) si zogjtë pa klloçkë 'árván maradtak' (szó szerint 'mint a csibék kotlós nélkül')

bolgár: (ostanacha) kato pilci bez kvačka

görög: emeínan san ta pulía díchos klóssa

**albán:* m'u bë zemra mal 'repesett a szívem' (szó szerint 'heggyé lett a szívem')

görög: mu égine e kardiá bunó

román: se creşte inima (în piept)

szerb/horvát: srce mi se širi

**albán*: ka fjetur me ujkun 'agresszívvé vált' (szó szerint 'farkassal hált')

bolgár: spal e s vəlci

görög: échei koimetheí me to lúko

**albán*: e hodhi kësulën (festen) mënjanë 'félrecsapta a fövegét'

görög: dríxe to kapélo stravá

román: a-şi pune căciula pe o ureche

szerb/horvát: nakrivi si kapata

**albán*: si miu në çark

bolgár: kato miška v kapan

görög: san ton pontikó ston bókano

román: prins în capcană

szerb/horvát: kao miš u klopku

**albán*: i lirë në miell i shtrenjtë në krundë

bolgár: skăp na tricite evtin na brašnoto

görög: steno st'aleúri ki'akribós sta pítura

román: scump la tărâțe şi ieftin la făină

**albán:* i shet kastraveca bostanxhiut 'uborkát árul a kertésznek' (szó szerint 'többet akar tudni a csirke a tyúknál'

bolgár: na krastavičar krastavici prodavam

görög: puláei angurákia ston perivoláre

román: a vinde castraveți la grădinari

szerb/horvát: bostandžiji krastace prodavati

**albán*: marr zemër 'nekibátorodom' (szó szerint 'szívet veszek')

görög: naírno kardiá

román: a prinde inimă

szerb/horvát: stagnuti srce

**albán*: e futi ujkun në stan 'kecskére bízta a káposztát' (szó szerint 'farkast engedett a karámba')

bolgár: vkara vəlka v košarata

román: a închide lupul în stână

**albán*: i qepur me pe të bardhë 'kilátszik a lóláb' (szó szerint 'fehár cérnával varrták')

bolgár: zašit s beli konci

görög: raméno me áspro rámma

román: cusut cu ață albă

**albán*: nuk ka as pesë para mend 'nincs magához való esze' (szó szerint 'öt garasnyi esze sincs')

bolgár: njama aköl za pet pari

görög: den échei úte pénte parádes gnóme

román: a nu avea nici un dram de minte *stb., stb*.

Sajnos, a macedon frazeológiát nem állt módunkban tanulmányozni, de az egyéb nyelvi párhuzamos vonások alapján nyugodtan kijelenthetjük. hogy nem kis macedon anyaggal lehetne bővíteni gyűjteményünket.

1.10. Párhuzamok a népköltészetben, a népi hiedelmekben

1.10.1. A balkáni népek hosszú, néhány esetben évezredes egymás mellett élésük során megismerték egymás folklórkincsét, mítoszait, népi hiedelmeit, zenéjét, dalait, táncait, népviseleteit *stb*. is. Itt is Nicolaie Iorga román történészre hivatkozhatunk, aki öreg korára lehiggadva és nacionalizmusából kigyógyulva a 20-as évek végén franciául kiadott egyik monográfiájában (*Traits communs des institutions sudest-européennes*, tudomásunk szerint azóta sem jelent meg románul) minden szépítés nélkül kijelentette, hogy egy-egy román és bolgár, egy-egy albán és montenegrói *stb*. falu alapjában véve csak lakóinak nyelvében tér el egymástól. Természetesen nem áll szándékunkban elkalandozni a zene- és a táncművészet, a népviseletek *stb*. területére. Remélhetőleg ezekre az érdekes területekre is felfigyel még egy-két szemfüles szakember, mielőtt mindent szürke amalgámmá gyúrnának az elektronika korának globalizációs törekvései. De mivel a toponímia és általában az onomasztika a nyelvtudomány nem is jelentéktelen hajtása, a mitológia, a népi hiedelmek, az „íratlan irodalom" területén végzett gyűjtőmunkánkból is adunk szemelvényeket. Bevezetőben említést érdemel az a tény, hogy ezen a területen az egymás mellett élő etnikumok egymásra hatása gyakran csak nyomokban észlelhető, amennyiben egy-egy átvett népi hiedelem vagy babona a másik nép körében csak formájában él tovább, de tartalma teljesen megváltozott. Ebbe a kategóriába tartozik az albán hegyi falvak karácsonyesti tuskója, amit több délszláv falu lakossága is átvett, de nem a *dendrolátria emlékeként*, hanem mint valamilyen „ördögűző" szertartást. Ezekben a falvakban ugyanis a karácsonyesti tuskót a tűzhelyen elégetik, abban a hiedelemben, hogy ezzel megszabadulnak a gonosztól. Ugyanezt mondhatjuk el a Fagyosszentekről is. A magyar néphit – sok nemzedék egybehangzó megfigyelései alapján – három férfiszentet, Pongrácot, Szervácot és Bonifácot, ruházott fel ezzel az epitetonnal. Az ő napjuk május 12., 13., illetve 14.-ére esik, mert a mi vidékünkön e napok táján fordulnak elő kisebb-nagyobb tavaszi fagyok. Az albánlakta területen ezek a tavaszi fagyok március utolsó, április első napjaiban okozhatnak károkat a gyümölcsösökben. Az albánok a fagyosszenteket *Vénasszonyoknak* (**Plakat**) nevezik, mert a néphit szerint hajdanában néhány öregasszony szidta a márciusi hideg napsütést. Büntetésére visszatért a kemény tél, és a szitkozódó öregasszonyok megfagytak. A néphit Szerbiában is vénasszonyokhoz kapcsolja a március végén vagy április elején váratlanul beköszöntő havazást vagy hódarát, amit vidékenként **babini jarci** vagy **babini kozlići** ('öregasszony gödölyéi'), azaz a már kizöldült legelő fehér foltjait egy öregasszony fehér gidáihoz hasonlítják. A kép költői, már-már idillikus, ami érthető is, hiszen a néhány napra visszatérő tél nem tesz kárt az üde gyepben. Szerbiában egyébként használatos a **babini ukovi** kifejezés is 'márciusi hó' jelentéssel. A románok március elejére teszik a fagyosszenteket, és ezeket a napokat **Zilele babelor** ('Vénaszonyok napjai') néven ismerik (érdekes, hogy Székelyföldön ezt az időszakot **Bábaförgeteg** néven emlegetik, feltehetőleg a gyakori télvégi hóviharok miatt. A román néphitet illetően furcsállhatnánk a korai dátumot, de ezek az „előrehozott" Fagyosszentek is az Ohridi-tó vidékére vezetnek, ahol a mai moldvai románok ősei a **Crivăț** (albánul **Krivec**) 'Nemere' nevet átvették, és ahol a tavasz sokkal korábban köszönt be, mint az Al-Dunától északra fekvő tájakon.

1.10.2. De vannak olyan népmesei szereplők, mitológiai lények, akiket a környező népek nemcsak név szerint, hanem teljes mivoltukban átvettek albán szomszédaiktól. Első helyen az albán **zana** – román **zână** 'tündér' szópárt kell megemlítenünk, amit a nyelvészek kezdetben a rómaiak Diana istennőjének a nevéből vezettek le (bár a latin **diem** 'nap, 24 óra' > román **zi** *ua*. hangalakja szerint a latin szónak a megfelelője a románban *ziana lenne, amit különben meg is találunk a román népmesék egyik tündérének, **Sânziana**-nak a nevében, és amire a

továbbiakban még visszatérünk.) Később aztán egy boszniai feliratos kövön előkerült **Thana** illír nimfa vagy tündér neve, az illír nyelv **th** aspirátájának (nem azonos a zöngétlen réshangot jelölő albán **th** kettős betűvel!) viszont az albánban **z** felel meg. És a mai albánok őseinek nem is volt szükségük a római mitológia szép és kegyetlen hajadon-istennőjére. Volt az illír mitológiában is olyan istennő, aki a női báj és a szerelem megszemélyesítője volt, és akit az illírek annyira kedveltek, hogy amikor a kereszténységet felvették, gyorsan szentet csináltak belőle, hogy kultuszát zavartalanul folytathassák. Az első hittérítők el is nézték ezt a népi kanonizálást, az újdonsült illír szentnek a **Veneranda** ('Tiszteletreméltó') nevet adták, ünnepét pedig Szent Anna napjára tették. Ez a népszerű illír istennő **Prenda** (más átiratban **Prenna**) volt, akiről az albánok a pénteki napot elnevezték. Az albán naptár, mint ismeretes, a hét napjainak pogány latin neveit vette át: dita e hënë – dies Lunae 'hétfő', dita e martë – dies Martis 'kedd', dita e mërkurë – dies Mercurii 'szerda', dita e enjte – dies Jovis 'csütörtök', dita e diel – dies Solis 'vasárnap' – tehát a napok latin neveinejk tükörfordítása. Egyedül a péntek lóg ki a sorból, mert a latin dies Veneris 'Vénusz napja' helyett az albánban **dita e premte** található 'péntek' jelentésben. A szentté avatott pogány istennő emlékét egyébként két albán falunév is őrzi, geg nyelvterületen **Shna e Prenne**, toszk nyelvterületen pedig **Shën e Prende**. A geg nyelvjárási területen ezenkívül az egyik leggyakoribb leánynév ma is **Prenda**, Közép-Albániában pedig **Shënepremte** családnévvel is találkozunk. És miután ily módon megoldódott a dita e premte 'péntek' eredetének rejtélye, úgyszólván tálcán kapjuk a román népmese **Sfânta Vinerea** 'Szent Péntek' tündére nevének megfejtését is, hiszen ugyan mi mással lehetne megmagyarázni, hogy a román néphit miért éppen a (több népnél baljós) *péntek* nevét kapta volna egy szentként tisztelt népmesei alak? A népi szentté avatás módszerével egyébként feltehetőleg a mai románok ősei is éltek, amikor megkeresztelkedtek, mert megítélésünk szerint a római mitológia szépséges Dianáját őrizték meg szentként új hitvilágukban (román **Sânziana** < latin Sancta Diana), mint bájos és jóságos tündért.

1.10.3. Átvették a románok az albán mese- és mondavilág kegyetlen és bosszúálló **E Bukura e Dheut** ('a Föld Szépe') tündérének a nevét és alakját is pontos tükörfordításban: **Frumoasa Pământului**. Az albán mondavilágban ez a szeszélyes tündér sokszor keseríti meg a népi bajnokok, elsősorban Muji és Halili, a két jutbinai bajnok életét, de ha szeszélye úgy hozza, életre keltette a farkasokkal vagy medvékkel előbb széttépetett daliát is. Inkább mulatságos, mint ártalmas az albán népmesék **Shtatë Pllamë Mjekër Tri Pllamé Shtat** 'Hét arasz szakáll három arasz termet' névre hallgató törpéje is (az albán nyelvben egyébként 'törpe' jelentéssel csak a török eredetű **xhuxhimaxhuxh** szó használatos, a szóösszetétellel képzett albán **shkurtabiq** inkább 'hüvelykmatyi' jelentésben vagy pejoratív kicsengéssel fordul elő). A mesebeli albán törpe találó és szellemes neve a román mesevilágban is visszaköszön **Statu Palmă Barba Cot** 'Termete Arasz Szakálla Rőf' változatban. Ez ugyan nem pontos tükörfordítás, de félreérthetetlenül utal az eredetére.

Ebben a kategóriában meg kell említenünk még egy albán kifejezést, mégpedig a latin **imperantem** 'parancsoló, uralkodó' participium praesensre visszavezethető albán **perëndi** 'isten, istenség' jelentésű szót. Ennek az albánban van egy származéka, a csak egyes szám harmadik személyben használatos **perëndon** ige, de ennek a jelentése nem a várható 'uralkodik', hanem csak a **dielli perëndon** 'a nap nyugovóra tér, lenyugszik' kifejezésben fordul elő. Magát a kifejezést megtaláljuk a románban – **soarele asfinţeşte** *ua*. – és az újgörögben – '**Ο 'Ηλιος βασιλευει** *ua*. – is. A latin eredetű szó szemantikai változására talán valamilyen régi (illír-trák?) Nap-kultusz adhatna magyarázatot, de ilyet eddig még nem tárt fel a kutatás.

1.10.3. Ezzel fő vonásokban szemléltettük a Balkáni Nyelvi Unióhoz sorolt nyelvek, mindenekelőtt az albán és a román legjelentősebb párhuzamos vonásait. Amit a Balkáni Nyelvi Unió hipotézisének rövid kritikájaként elmondtunk, abból egyértelműen következik, hogy ezt

a sok párhuzamos vonást nem valamilyen feltételezett *konvergens nyelvi fejlődés* következményeinek tartjuk. Ilyen egyirányú fejlődés csak az íróasztal mellett születhetett meg, fittyet hányva a realitásoknak. És mindjárt hozzá kell tennünk, hogy a balkanisztikának talán éppen ezen a területén várható még a legtöbb meglepetés. A múltban a balkanisztika például bolgár nyelvjárásként kezelte a modern macedon nyelvet, és ezért nem is fordított rá különösebb figyelmet. Pedig éppen a hátravetett artikulus macedon változatából leszűrhető következtetések jogosítanak fel arra, hogy a nyelvtudomány, mindenekelőtt a balkanisztika milyen gazdag lelőhelyét tárhatja fel az a kutatógárda, amelyik a fiatal független macedon államban minden korábbi nacionalista korlátozás nélkül foglalkozhat anyanyelvével és ennek múltjával. Hiszen a tudomány mind ez ideig még a hajdani (indoeurópai) makedon nyelv feldolgozásával is adós maradt. Radoslav Katičić kis monográfiáján kívül, amellyel könyvünk második részében foglalkozunk, erről sem tudunk valami sokat. De a kutatóknak nemcsak ilyen nagy fehér foltokat kell még feltérképezniük. Gondoljunk csak arra, hogy Günther Reichenkron német nyelvész (az ő munkásságának ismertetése is könyvünk második részének a feladata), aki nem volt rest és megszámolta a Román Tudományos Akadémia nagy szótárában ismeretlen eredetűként feltüntetett román szavakat, több mint 1.500 olyan szót lelt, amelyek eredetére a nyelvtudomány eddig nem talált magyarázatot. Így nyugodt lelkiismerettel zárhatjuk le tankönyvünk első részét, mert a bizonyító anyag kiegészítése és újabb párhuzamos területek feltárása a jövőben várható. Remélhetőleg folyamatosan és bizonyára végtelenül.

Bibliográfia

Az első részhez felhasznált monográfiákat és tanulmányokat a szerzők betűrendbe szedett nevével közöljük. A felsorolt művek az érdeklődőknek további adalékokkal is szolgálhatnak, és az ismertetett témák tanulmányozása során felmerülő esetleges részletkérdésekre is választ adhatnak. Itt nem térünk ki az egyes kutatók következtetéseinek, módszereinek értékelésére, hiszen erre a későbbiekben még bőségesen lesz alkalmunk, amikor a balkáni népek történetének és néhány balkáni nyelv etnogenézisének labirintusába kalauzoljuk majd az olvasót. A felsorolt forrásanyag egyúttal ízelítőt ad a vállalkozó szellemű kutató (vagy inkább kutatók) előtt álló idegen nyelvi követelményekről is. Most pedig lássuk a műveket:

Brâncuş, Grigore, Cercetări asupra fondului traco-dacic al limbii române (Kutatások a román nyelv tráko-dák alapját illetően), Bukarest l995.

- *uő*. - Vocabularul autohton al limbii române (A román nyelv autochton szókincse), Bukarest l983.

Boschkow, Dimitar, Die Bestimmtheit und die Unbestimmtheit in der Mazedonischen Sprache, in: Forschungskollektiv Fachsprachen und Sprachunterricht – Arbeitsmaterial Nr. 36., Halle l975.

Buda, Aleks (főszerkesztő)*:* Fjalor enciklopedik shqiptar (Albán enciklopédikus szótár), Tirana 1985.

Çabej, Eqrem: Studime gjuhësore (Albán nyelvészeti tanulmányok) I és II, Prishtina l986.

- *uő*. - Studime etimologjike në fushë të shqipes (Etimmológiai tanulmányok az albán nyelv terén) II, Tirana l987.

Demiraj, Shaban (főszerkesztő), Agalliu, F., Angoni E., Dhrimo, A., Hysa, E., Lafe, E., Likaj, E., Gramatika e gjuhës shqipe I. Morfologjia (Az albán nyelv nyelvtana I. Alaktan), Tirana 1995.

Demiraj, Shaban, Gramatika historike e gjuhës shqipe (Az albán nyelv örténelmi nyelvtana), Tirana 2002.

Dimitriu, Corneliu: Tratat de gramatică a limbii române, Morfologia (A román nyelvtan kézikönyve, Alaktan), Iaşi 1999.

Domi, Mahir (főszerkesztő), Çeliku, M., Floqi, Sp., Mansaku, S., Përnaska, R., Prifti, St., Totoni, M., Gramatika e gjuhës shqipe II. Sintaksa (Az albán nyelv nyelvtana II. Mondattan), Tirana l996.

Florescu, M., Georgescu, M. és Zaraon, Fl.: Dicţionarul limbii române vechi literare (A régi román irodalmi nyelv szótára), Bukarest l987.

Kostallari, Androkli (főszerkesztő): Fjalori i shqipes së sotme (A mai albán nyelv szótára), Tirana 1989.

Leone, M.: Ioannis Tzetzae Historiae, 1968.

Meyer, Gustav: Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strasbourg l891.

Pisani, Vittorio, Crestomazia indoeuropea, Torino 1976.

Rosetti, Al.: Istoria limbii române (A román nyelv története), V, Bukarest 1966.

Russu, I. I.: Elemente autohtone în limba română – Substratul comun româno-albanez (Autohton elemek a román nyelvben – A közös román-albán szubsztrátum), Bukarest l970.

uő.- Etnogeneza românilor (A románok eredete), Bukarest l980.

uő.- Obârşia tracică a românilor şi albanezilor – Die thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen (két nyelven), Cluj-Napoca 1995.

Sakellariou, Michel, Peuples hellénique d'origine indo-européenne, Athén l977.

Sandfeld, Kristian, Linguistique balkanique, Paris 1930.

Stadtmüller, Georg, Altheidnischer Volksglaube und Christianisierung in Albanien, in: Orientalia Christiana Periodica 20 (l954) 211-246.

Shuteriqi, Dh. S., Bihiku, K., Domi, M., Historia e letërsisë shqipe (Az albán irodalom története) I, Tirana l959.

Težak, Stjepko, Babić, Stjepan, Gramatika horvatskoga jezika (A horvát nyelv nyelvtana), Zágráb l992.

*Tilkov, D., Stojanov, St., Popov, K.,*Gramatika na səvremennija bəlgarski knižoven ezik (A mai bolgár irodalmi nyelv nyelvtana), II, Szófia 1983.

Thomaj, J., Lloshi, Xh., Hristova, R., Qiriazi, K., Melonashi, A., Fjalori frazeologjik ballkanik (Balkáni frazeológiai szótár), Tirana, l999.

Thunmann, Hans Erich, Forschungen zur Geschichte Osteuropas, Halle 1774.

2. A Balkán vázlatos etnikai képe a csiszolt kőkorszaktól a török hódoltság kezdetéig

2.1. Az indoeurópai vándorlások

2.1.1. A balkáni etnikumok kialakulását, az egyes nyelvek etnogenézisét, a térség nyelveinek egymásra hatását, a balkáni népek szimbiózisát, belső vándorlásait és keveredését, de még a „balkáni puskaporos hordó" keletkezését is aligha érthetjük meg a félsziget vázlatos etnikai képének és „mozgástörténetének" ismerete nélkül. A Balkánon az évszázadok folyamán szinte egymást váltogatták a különböző, valóban nagy birodalmak, amelyek a hosszú római hódoltságtól kezdve és ezt követően a félszigetnek csaknem az egészét uralmuk alá vették, hogy hatalmuk tetőpontját elérve hanyatlásnak induljanak és átengedjék a terepet a trónkövetelőknek.

A Balkán félsziget az őskortól kezdve fontos szerepet töltött be a kelet-nyugati irányú kereskedelemben, és a kőkorszak utolsó szakaszától kezdve egészen a Kr. u. 11. századig főként északkeleti-délnyugati irányú kisebb-nagyobb vándorlások színtere volt. Hosszabb nyugalmi időszakot csupán a 7. és a 10. század között találunk, hogy aztán a 10. század végén a besenyők érkezésével újabb hányatott és véres évszázadok köszöntsenek be. Az oszmán-törökök megjelenéséig nem is szűnnek meg a belső migrációs folyamatok, az etnikai keveredések, amelyekbe új elemet hoztak a legyőzött és letelepített besenyők, majd a kumánok („kunok"). Itt kell megemlítenünk a vlah (későbbi román) etnikum nagyobbik részének fokozatos elvándorlását is.

2.1.2. A Balkán félszigeten ma élő népek közül az albánok, a görögök, a macedónok és a románok megelőzték a többieket, hiszen őseik még a Krisztus születése előtti évezredekben, úgyszólván a történelem előtti időkben vándoroltak be a térségbe. E négy etnikum közül külön kell foglalkoznunk az albánokkal és a görögökkel, mert ők hajdani őseik nyelvét fejlesztették tovább és beszélik ma is, míg a macedónok és a románok régen feladták őseik nyelvét, hogy szláv, illetve latin jellegű nyelvet vegyenek fel. Ennek a két népnek az életében tehát *nyelvváltás* következett be, a macedónok életében nem is egy, hanem legalább kettő, hiszen eredeti *makedon* nyelvüket még az ókorban, a hellénizmus idején elvesztették.

2.1.3. Az albánt és a görögöt illetően még ma is vitatott az „elsőbbség" kérdése. Néhány nyelvész már a 19. században „albán szavak" nyomára vélt bukkanni Homérosz *Odüsszeájában* (pl. a **Gura petrosz** nevű szikla, amelynek első tagját a 'kő' jelentésű albán **gur** szóval kapcsolták össze, vagy mások az *Iliász* első szavát egyenesen albán szónak értelmezték (az eposz első verssora a 'haragot' jelentésű **Ménin** szóval kezdődik, ami a mai albán nyelv északi nyelvjárásában **mënin** – a déli nyelvjárásban **mërinë –** hangalakban – és itt is tárgyesetben! – azonos jelentésben használatos. Itt természetesen nem valamilyen hajdani szókölcsönzéssel találkozunk, hanem a két nyelv egyik *izoglosszájával*, azaz olyan közös szóval, amit mindkét nyelv közös távoli ősétől (jelen esetben az indoeurópai „ősnyelvből") vett át, és ami a nyelvcsaládon belül a két adott nyelv közelebbi rokonságára enged következtetni. Aztán 1958-ban megjelent John Chadwick könyve *A lineáris B megfejtése* c. (*The Decipherment of Linear B*, Cambridge), amelyben arról számol be, hogy fiatalon elhúnyt barátja, Michael Ventris, a klasszikus kultúrával felvértezett angol építészmérnök hogyan fejtette meg a késői bronzkorból származó knosszoszi (Kréta szigete) és mükénéi lineáris B írást, ami régi szótagírásos görög szövegnek bizonyult. De a vitathatatlan tény, hogy az

ógörög nyelv már a bronzkorban eljutott az írásbeliség szintjére azzal a nem kevésbé vitathatatlan ténnyel szembesül, hogy a Balkán félsziget egyik legősibb mitoszának, valamint a dendrolátriának az emlékeit a legelevenebben mindmáig az albánok őrizték meg a térség népei közül. Ha nem vesszük tekintetbe a ma még meg nem fejtett lineáris A írást (*Herbert Zebisch* osztrák amatőr nyelvész megfejtési próbálkozásait a 80-as években nem fogadta el a nyelvtudomány!), akkor azt kell mondanunk, hogy az ókori Balkán etnikumai közül csak a görögök alkották meg a maguk írását. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy az ősi hitvilág lényeges elemei ne maradhattak volna fenn – félreérthetetlenül! – egy-egy olyan etnikumnál, amelynél a nemzedékek emlékezete, a szájhagyomány több-kevesebb sikerrel pótolta a hiányzó írásbeliséget, amit az albánoknál számos példa is megerősít. Lássuk a példákat.

2.1.4. A görög mitológia olyan mítoszokat is megőrzött, amelyeket a mai hazájukba bevándorló görög törzsek „készen" kaptak a helyszínen talált etnikumtól, feltehetőleg a pelaszgoktól. Ezek közé tartozik a Balkán legrégibb eredetmítosza is. E mítosz szerint a világ teremtése előtt az ős sötétségben egyedül **Eurünomé** ('Távoljáró' vagy 'Messze uralkodó') holdistennő libegett. Unatkozott és fázott, ezért táncolni kezdett, majd az északi szélből egy óriáskígyót (**Ophion**) sodort magának. Most már a kígyónak táncolt, egyre gyorsabb ritmusban, mígnem Ophion tűzbe jött és az istennő köré tekeredett. Nászuk után Eurünomé galambbá változott és megtojta a világtojást, amiből a Föld és a többi bolygó keletkezett. (A mítosz változata a sumér mitológiában is megtalálható, ahol a világtojást tojó galamb neve *Jahu* volt, akinek a nevét a zsidók hitvilágában **Jahve** őrzi.). A világ teremtése után Eurünomé és Ophion az Olümposzra vonult, ahol a kígyó dicsekedve a maga művének mondta a teremtést. A haragra gerjedt istennő ekkor széttaposta a kígyó fejét, amelynek szertehulló fogaiból lettek az első emberek, a **pelaszgok** ősei. (Ezt az ősi eredetmitoszt Kr. e. 3. sz. **Apolloniosz Rhodiosz** említi meg *Argonautika* c. művében, részletesen **Tzetzész**, a 12. sz. rendkívül széles olvasottságú bizánci író számol be róla *Theogonia* c. verses művében.).

2.1.5. A pelaszg teremtésmítoszból a déli illír törzsek a kígyó kultuszát vették át, s a kígyóban részben a termékenység jelképét, részben az ősök szellemének megtestesítőjét látták. Az Ohridi- (albánul Pogradeci tó) és a Prespa-tó vidékének albán és macedón falvaiban még ma is dívik az a szokás, hogy tavasszal egy erdei tisztáson a gyepre teregetik azoknak az egy éve férjezett menyecskéknek a ruhadarabjait, akik még nem estek teherbe. A ruhadarabokra kígyókat dobálnak, abban a hiedelmükben, hogy a tekergőző kígyók a következő évben gyermekáldáshoz segítik a meddő fiatalasszonyokat. A kígyó, mint az ősök szellemének jelképe, az albániai hegyvidéki falvakban él, ahol szinte minden családnak megvan a „maga kígyója", amelynek estenként egy-egy tojással kedveskedik a család öreganyja. (Amint később lesz még alkalmunk szólni róla, a görögök Peloria-kultusza is hagyott nyomokat a déli albán nemzetségeknél, de ez a Párkák kultuszával keveredett, és vajmi kevés köze van a pelaszg eredetmítoszhoz.)

2.1.6. Az északi albán hegyi falvak őrizték meg a hajdani *dendrolátria* (az ehető termést hozó fák géniuszának tisztelete a gyűjtögető ősembereknél) ma is élő emlékét a karácsonyesti fatuskó szertartásában. A fatuskóhoz (ennek a szertartási kelléknek az albán neve **buzëm,** a 'fatuskó' neve viszont általában **kërcu** – határozott alakja az északi nyelvjárásban **kërcuni**, a déliben **kërcuri**, amire később még visszatérünk) előző nap ünnepélyes külsőségek között választják ki az erdőben a megfelelő fát. A fatuskót a téli napforduló éjszakáján a nyitott tűzhely mellé helyezik, körberakják kis tálkákkal, amelyekre az év legfinomabb terményeiből (gabona, sajt, gyapjú) tesznek. Aztán a család vénje (mindig férfi végzi a szertartást!) énekszóval köszönti a „bőkezű tuskót" (**buzmi bujar**), gazdag termést kérve tőle a következő esztendőre is. A családhoz érkező vendégek ezen az estén a szokásos 'Jó estét!' köszönés helyett a „Bőkezű tuskót!" köszöntéssel lépik át a ház küszöbét. Egyes falvakban a tuskót

borral vagy pálinkával is megöntözik, mielőtt a vendégekkel koccintanának. Íme, a hegyvidéki falvakban még ma is énekelt ősi rigmus:

Po vjen buzmi bujar	*Jő a bőkezű tuskó*
me gjeth e me bar,	lombokkal és fűvel,
me edhe, me shtjerra,	gidákkal és bárányokkal,
mbas tyne vjen vera...	utánuk meg jön a nyár...

2.1.7. Érdemes megemlíteni, hogy az albán **kërcu** szó a sors különös játéka folytán a magyar és a román nyelvben is meghonosodott '**karácsony**' jelentésben, illetve **crăciun** hangalakban és szintén 'karácsony' jelentésben. Az albán szó hosszú utazására és a jelentésében bekövetkezett változásra az a hittérítő misszió adhatja meg a magyarázatot, amelyet a bizánci császár küldött **Géza** fejedelem udvarába, hogy a honfoglaló magyarokat a keresztény hitre térítse. A bizánci udvarban tudták, hogy a pogány magyarok nem ismerhetik a görög nyelvet, ezért olyan hittérítőket küldtek, akik szláv nyelven is beszéltek, mert a magyarok hosszú vándorlásuk során már találkoztak szlávokkal, és így néhányan közülük bizonyára a szláv nyelvet is ismerték. Mivel azonban a pogány szlávok nyelvében még nem lehetett szó a 'karácsony' megnevezésére, a kereszténység legnagyobb ünnepét az albánoknál karácsonyeste látott tuskó (*nata e kërcunit*) nevén nevezték. Ezt vehették át pogány őseink a szláv **krst** 'kereszt' szóval együtt. Megjegyezzük, hogy a Karácsony neve szinte valamennyi európai keresztény nép nyelvében Krisztus, Isten Fia születésével kapcsolatos. A magyaron és a románon kívül csak a skandináv nyelvek képeznek kivételt, amelyekben a pogány eredetű **jul** szóval jelölik (ezt vették át a finnek is **joulu** hangalakban). Ez a szó egyébként a mai angolban is megtalálható a **yul-tide** 'karácsonyi időszak' és a **yul-log** 'karácsonyeste a kandallóba rakott fahasáb' kifejezésekben. De a téli napforduló estéjén a tűzhely szélére tett tuskó emlékét őrzi a franciák kedvelt karácsonyi csemegéje, a 'fatörzs' (franciául **bûche**), ez az alakjában is fatörzsre emlékeztető finom tortaféleség, ami szinte az egész Európa cukrászdáiban ismert.

2.1.8. Mai ismereteink szerint a Balkánon a dendrolátriát egy kisebb indoeurópai etnikai csoporthoz, a **derviopokhoz** kapcsolhatjuk, akik, mint később szólunk még róla, a nagy indoeurópai vándorlások előfutáraiként érkezhettek a Balkánra. Először a mai Dalmáciában telepedtek le, ahol a római hódoltság idején egy provincia neve állított emléket nekik. A régi görög források δρυοπες néven említik őket. Az ógörögben (és a mai görög nyelvben is) a δρυς szó jelentése 'élő fa,' kiváltképpen 'tölgyfa', az ógörögben gyakori **-op** képző (?) jelentése pedig 'olyan, mint...', 'vmihez hasonló' (valamilyen „kinézésű"). Michel Sakellariou görög kutató (*Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*, Athènes 1977) az etnikum nevét a 'zöld küllő' (Picus viridis) jelentésű δρυοψ görög madárnévvel azonosítja, abból a meggondolásból. hogy ennek az erdőlakó etnikumnak ez a harkály-féleség lehetett a totemmadara. Az etnikumnak a dalmáciai római toponímiában megőrzött neve – **derwiopes** – nagyon közel áll a szót alkotó indoeurópai gyökszavakhoz: ***derw-** 'fa' + ***op(-es)-** 'olyan, mint...' Feltehetőleg ettől az etnikumtól származik a közép-albániai **Tomor** hegy neve (az Osumi folyó jobb partján), amelyet Naim Frashëri (1846-1900), a nagy albán klasszikus költő az „albánok szent hegyeként" énekelt meg. Ennek a hegynek a neve nem albán eredetű, hanem az albánok ősei az ott talált etnikumtól vették át. Nevében két világosan felismerhető (és az ősi hangalakkal még csaknem egyező) indoeurópai gyökszó található: ***tom-, tem-** 'sötét, fekete' és ***or-** 'hegy', tehát jelentése 'Sötét hegy' vagy 'Fekete hegy'. Ezt a nevét feltehetőleg a hegy oldalát borító örökzöld tölgyesektől kapta, amelyek a távolból valóban sötét, szinte fekete színbe öltöztetik a hegyet. Figyelemreméltó, hogy az ősi név hangalakja mit sem változott az évezredek során, ami arra enged következtetni, hogy a környéken élő etnikumok kultikus központja lehetett. A Berat-vidéki öreg parasztok a legsúlyosabb esküt még ma sem a *kőre* teszik, hanem arra, aki a *Tomoron villámlik*.

2.1.9. A mai albánok őseinek találkozniok kellett a Balkán félszigeten a nagy indoeurópai vándorlás előtt élő etnikum képviselőivel is. Ezt az etnikumot a tudomány *mediterrán* népeknek vagy *baszkoid* népeknek nevezi, amelyet a beáramló indoeurópai etnikum nyugat felé szorított őshazájából. Ennek a találkozásnak a valószínű emléke a mai albán nyelv **karpë** 'szikla' szava, ami a mai baszk nyelvben is megvan **karb-he** hangalakban és 'kő' jelentésben.[Ez az etimológia egyben cáfolja azt az egyáltalán nem bizonyítható hipotézist, hogy a **Kárpátok** hegyvonulatának neve egy szabad dák törzstől (latinul *carpi*) származott volna, amely Dácia római hódoltsága előtt és után az Erdős Kárpátokban élt. Bajosan képzelhető el, hogy a Csehországtól az Al-Dunáig ívelő hatalmas hegyvonulat egy jelentéktelen dák törzstől kapta volna a nevét, amely csak a római birodalom határai ellen indított fosztogató támadásaival, Kr. u. 2. században lépett a történelem színpadára.] Egyes nyelvészek véleménye szerint ugyanerre a hajdani találkozásra vezethetők vissza az ősi húszas számrendszer nyomai is az albán nyelvben. Albánul **njëzet** (një + zet) 'húsz' (azaz: egy + húsz), **dyzet** (dy + zet) 'negyven' (azaz: két + húsz) és ide tartozik a nyelvjárási **katërzet** (katër + zet) 'nyolcvan' (azaz: négy + húsz) is, amit a mai francia nyelv is megőrzött, **quatre-vingts** 'nyolcvan' (de a belgiumi vallonban **ottante** *ua*.!). Egyes nyelvészek viszont azzal érvelnek, hogy a mai albánban a húszas számrendszer nyomai a közel-keleti kereskedőktől is származhatnak, hiszen ez a számrendszer a sumér nyelvben is megvolt, az albánban a 'vas' jelölésére használt **hekur** szó is sémi (?) eredetre (valamilyen sémi nyelven beszélő hajdani kereskedőkkel való érintkezésre) utal, és a Közel-Keletről érkező vas egyik szállítási útvonala a mai albánlakta területen keresztül vezetett nyugat felé. (Az albán hekur szavának az ógörög ανκυρα **'**horgony' szavából való származtatása – bár Eqrem Çabej is elfogadta – ellentmond a logikának: a Kr-előtti évszázadokban, amikor az albánok ősei a partmenti görög koloniák lakosságával találkozhattak, egyáltalán nem valószínű, hogy a hajók horgonyát a drága és a tengervízben gyorsan tönkremenő vasból készítették volna, és nem a sokkal olcsóbb és a sós tengervíznek is jobban ellenálló bronzból. Arról nem is beszélve, hogy az átvétel hangsúly-problémába is ütközik.)

2.2. Trákok, géták, dákok

2.2.1. A *trákok* ősei észak-kelet felől, a Fekete-tenger partvidékét követve vándoroltak be a Balkán félszigetre. Három hullámban érkeztek, az első hullám feltehetőleg a neolitikum végén, a második a korai bronzkorban, a harmadik pedig Kr. e 1200 táján. Kr. e. a 16.-13. század között eljutottak a görög szigetekre is, véget vetve a virágzó mükénéi kultúrának. Az első hullám tolta maga előtt a *pelaszgokat*, a *derviopokat*, a *haimónokat* és a *proto-akhájokat*. A trák nyelv és etnikum tehát a Balkán félsziget keleti és észak-keleti felében született, de tagjai feltehetőleg nem beszéltek valamilyen egységes trák nyelvet, hanem egymáshoz többé-kevésbé közel álló nyelvjárásokat vagy rokon nyelveket. (Néhány kutató véleménye szerint a trákok őshonosok voltak a Balkánon.) A régi görög szerzők véleményével ellentétben a trák és a *dák* nem volt két azonos nyelv, ahogyan különálló nyelvnek kell tekintenünk a Balkánról később Kis-Ázsiába vándorolt *frígek* nyelvét is. **Herodotosz** India népe után a trákokat tartotta a világ második legnagyobb népének, **Pausanias** szerint viszont kevesebben voltak, mint a *kelták*. **Strabon** trákoknak tartotta a *paionokat* (latinul paeoni) is, Herodotosz viszont olyan trójai menekülteknek vélte őket, akik nem beszéltek görögül (feltehetőleg szoros kapcsolatba kerültek a görögökkel, esetleg a nagy vándorlás során leszakadt görögök voltak). Megjegyezzük, hogy a Balkán félsziget változatos domborzata nem is tehette volna lehetővé a korabeli viszonyok között nagyobb területen egyetlen egységes nyelv kialakulását.

2.2.2. A trákok történetéről, társadalmáról elég keveset tudunk, amíg kapcsolatba nem kerültek a régi görögökkel. Törzsekre tagozódtak, amelyek más és más társadalmi szintet

értek el fejlődésükben. **Fanula Papazoglu** régész szerint (*Srednobalkanski plemena pod rimskom doba*) például a *moesi* (latinul) vagy *müszoi* (görögül) törzs csak a félsziget római hódoltsága során lépett a történelem színpadára, amikor a rómaiak megszállták területüket, és még ekkor is a gyűjtögető hordák szintjén éltek, nyáron hevenyészett lombsátrakban, télen pedig barlangokban húzták meg magukat. Fontosabb trák törzsek voltak az *odrüszok*, a *triballok*, a *kikonok*, a *besszák*, az *edónok*, a mai Dobrudzsa területén és a Duna-delta tájékán a *géták* (a görög szerzők „halzabáló géták", *μασσαγηται* néven említik őket), a Kárpátok vonulatán belül a *dákok*, illetve az Erdős Kárpátokban a *karpok* (latinul *carpi*).

2.2.3. A trák törzsek általában többistenhívők voltak, főistenüknek a kutatók *Zamolxisz*t tartják. A neve alapján (*vö*. indoeurópai ***zemel-, *zamal-** 'föld') valamilyen földisten lehetett. Hitvilágukban jelentős szerepe volt **Dionűszosz** kultuszának (a hírhedt trák tivornyákat, amelyeken a *szeba* nevű trák sörrel itták le magukat, és amelyeket a féktelen római bacchanáliák előzményének tartják), de a görög mitológia a trákoktól vette át Arészt, Artémiszt és Orpheuszt is. A trákok poligám családokban éltek, a férfiak feleséget vásároltak maguknak, gyermekeiket pedig eladhatták.

2.2.4. A trákok első királyát görög szerzők említik **Rhészosz** (P'ησος) néven, de a kutatók bebizonyították, hogy ez nem egy bizonyos király neve volt, hanem a 'király' jelentésű trák szó (vö- latin **rex, regis** 'király'). **Darayavahuš** (görögül Dareiosz) perzsa király nyugati hódító hadjáratai során először Kr. e. 512-ben lépett a trákok földjére, de a hódítást több évtizeden át tartó hadakozás után csak **Xerxész**nek sikerült befejeznie, aki a meghódított területet katonai adminisztráció alá helyezte. A perzsa uralmat csak Kr. e. 476-ban sikerült leráznia **Térész** trák királynak, akinek a nevéhez fűződik az odrüszok királyságának megalapítása. Utódai – **Szitalkész, Szeutész**, majd később **Kotüsz** – tovább gyarapították az ország területét, de aztán Kr. e. 4. század közepén újabb hódító jelentkezett **V. Fülöp** makedon kirány személyében. Utóda, **Nagy Sándor** tovább folytatta a hódítást a trákok lakta területen és a triballok leigázásával az egész Thrákiát hatalmába kerítette, majd **Lüszimachos***z* hadvezért tette meg helytartójának, Az odrüsz törzs **Dromichaitész** géta király (a mai Dobrudzsa területén uralkodott) segítségével fellázadt a makedon uralom ellen, de a kezdeti sikerek után a törzs az Al-Duna mentén előrenyomuló kelták (*szkordiszkok*) uralma alá került, amit csak Kr. e. 216-ban sikerült leráznia. A korábbi erős trák királyságot mégsem sikerült visszaállítaniuk: Kr. e. 164-ben, három hadjárat után, már Róma volt Makedonia és Görögország ura. Az új hódító a trákok földjén politikai eszközökkel vetette meg a lábát. A hatalomért egymással versengő trák törzsek közül Róma az odrüszokat támogatta, de hatalmi elképzeléseit Kr. e. 56-54 táján **Burebista** (más néven Boirebisztasz) dák király erős politikai-katonai szövetsége zavarta meg, úgyhogy Thrákia meghódítására csak ennek a szövetségnek a felbomlása, Burebista meggyilkolása után kerülhetett sor.

2.2.5. Az ókori trák „városok" valójában nagyobb vásárhelyek, vagy kultikus központok, illetve földsánccal vagy kőfallal körülvett katonai települések voltak. Ezeknek a településeknek a nevében a második szó (az utótag) **-dava/-deva**, **-para** vagy **-bria**: **Pulpudava, Mezembria, Bessapara**. A középbalkáni térségben fontos, állandó jellegű vásárhely lehetett *Bessapara* (jelentése valószínűleg 'Besszavásárhely' volt), a jelentősebb félvárosi települések közül **Kabülét, Maszteirát** (ma Mladenovo), **Beroét** (ma Sztara Zagora) kell megemlíteni. A görög források feljegyezték **Szeutopolisz** városának a nevét is, amit **Szeutész** trák király alapított. Az ókori követelményeknek megfelelő város csak egy volt a középbalkáni térségben, **Philippopolisz** (ennek trák neve *Pulpudava* volt).

2.2.6. A trák nyelv nem jutott el az írásbeliség szintjére. Ma görög betűkkel feljegyzett mintegy 250 trák glosszát és mintegy másfélezer trák tulajdonnevet (személy- és földrajzi nevet) ismerünk. Előkerült néhány görög betűs összefüggő, többé-kevésbé épen maradt trák

nyelvű felirat is, de ezek szövegét mindmáig nem sikerült megnyugtatóan megfejteni. Eleve megbízhatatlan a trák szavak görög betűs átirata, mert akik feljegyezték, valószínűleg a trák nyelvet nem is beszélő görögök voltak, és a görög klasszikus drámaírók műveiből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a trákok artikulációs bázisa jelentősen eltért a görögökétől. A klasszikus komédiák egyik mulatságos figurája a triballus (*thrax*) volt, akinek már a puszta megjelenése derültséget keltett a nézőtéren. A komikum fő forrása a barbár trák beszéde volt, aki kerékbe törte a művelt görög nyelvet. A leghíresebb trák felirat az úgynevezett **ezerovoi gyűrűn** olvasható. Még az sem biztos, hogy ez az ezüst ékszer 2,5 cm átmérőjével egyáltalán gyűrű lehetett. Íme a felirat teljes szövege (bár néhány betűjének olvasata nem teljesen biztos):

ROLISZTÉNÉASZNÉRÉNÉATILTÉANÉSZKOARAZÉADOMEANTILEZIPTAMIÉ-ÉRAZELTA

Ennek a feliratnak a megfejtésével többen próbálkoztak, de eddig eredménytelenül, és a rendelkezésünkre álló 14 változat még távolról sem hasonlít egymásra. *Vladimir Georgiev*, a neves bolgár trakológus maga is két változatot közölt, abból a feltevéséből kiindulva, hogy a trák királyokat haláluk után együtt temették el kedvenc feleségükkel. Második fordítási javaslata ennek megfelelően így hangzik: „Roliszténész, én, a fiatal nő, akit magad választottál, itt fekszem az én megboldogultam mellett, aki gyermekeidet felneveltem." Ez a javasolt megfejtés feltehetőleg ugyanannyira (nem) fedi a szöveg tényleges értelmét, mint az előző 13 változat. A trák szövegben az egyetlen biztos támpontnak a benne kétszer is előforduló ***razé-** gyökszó, ami feltehetőleg a görög szövegekben feljegyzett **rhészosz** 'király' szónak felel meg. Néhány azonosított értelmű trák glossza: **arz-, ard-** 'fehér', **bergule** 'domb', **bistras** 'gyors'**, brent-** 'szarv', **germ-** 'meleg' (*vö*. albán **zjarrmi** 'tűz, forróság'), **deza-, diza- '**kecske' (*vö.* albán **dhi** 'kecske'), **dreni**- 'szarvas' (*vö*. albán **dre/dreni** vagy **dreri** 'szarvas'), **ezb-** 'ló', **kele-** 'forrás', **sabasias**- 'szabad, szabados', **salt-, sald-** 'arany', **strau-, trau-** 'vízfolyás, patak', **zemele-** 'föld' *stb*. A fenti glosszákat részben a görög forrásban megadott jelentésekből, részben olyan úgynevezett beszélő nevekből sikerült azonosítani, amelyek görög, latin vagy bolgár tükörfordításban éltek, illetve élnek még ma is tovább:

2.2.7. Közülük néhány, *pl.* a trák **Salmorude**, görögül **Σαλμυρις**, latinul **Palus Salameir** nevű sós tó, vagy az **Axiope** trák folyónév, aminek bolgár tükörfordítása **Csernavoda** 'Fekete víz', vagy Dionüszosz isten trák-frigiai epitetonja **Sabazios**, aminek a görög megfelelője '**Ελευθερος** azaz 'szabados, fesztelen', a trák **Saldokélénos**, latin **Saldaecaputenus**, bolgár **Zlatna Panega**, azaz 'Aranyforrás', trák **Pulpudava,** görög **Φιλιππoπολις,** azaz 'Fülöp városa', dák **Germizéra**, latin **Thermisara**/**Thermidava**, azaz 'Hévíz' (fürdőhely hőforrással) *stb*. Néhány trák glossza jelentését az albán nyelv segítségével sikerült megfejteni: pl. trák **bur**, albán **burrë** 'férfi', trák **nere**, albán **njeri '**ember' *stb*.

2.2.8. A rendelkezésünkre álló glosszák alapján megállapítható, hogy a trák *AMTA-nyelv* (aspiráta>média>tenuis>aspiráta) volt, tehát az indoeurópai nyelvek szatem-csoportjához (keleti csoportjához) tartozott, és részleges vagy teljes mássalhangzó eltolódás (*Konsonantenverschiebung*) jellemezte. A trákban az indoeurópai palatális zárhangok szibilánsok vagy egyszerű velárisok lettek, a labiovelárisok részben megmaradtak, és megmaradt a spiráns **s**-fonéma is. Ugyanígy megmaradt az eredeti különbség a likvidák (**r – l** és **m – n**) között. A trák nyelv néhány egyedi sajátossága a **b ~ m** hangváltakozás, továbbá a dentálisok asszibilációja a palatális fonémák előtt: **Bendis** > **Bendzeis**, **Dines** > **Zines**. A trákban is megtaláljuk az illírben, a germán és a kelet-balti nyelvekben ismert hangtani jelenséget, éspedig azt, hogy a szókezdő **sr**- mássalhangzócsoport egy közbeiktatott **t**-hanggal bővül: indoeurópai ***sru-** gyökszó ('folyó') > **Strymon** (ókori folyónév a Balkánon, ma **Struma**), indoeurópai ***srp**- 'kígyó', albán **shtrebë** 'sajtkukac' (*vö*. román **strepede** *ua*.) és albán

shtërpinj ‘csúszómászók’. A trák nyelv a római hódoltság alatt részben romanizálódott, majd a szlávok bevándorlását követően a középkor elején kihalt. Hiteles feljegyzések tanúsítják, hogy a besszák nyelvét még Kr. u. 7. században is beszélte néhány szerzetes a szentföldi és az egyiptomi keresztény kolostorokban (egyes vélemények szerint a törzsi azonosítás nem helytálló, mivel a 4. századtól kezdve a bessza törzsnevet már általában ‘trák’ jelentésben használták).

2.2.9 A trák nyelvemlékek gyűjtését és feldolgozását **W. Tomaschek** kezdte meg (Die alten Thraken), majd **Sz. Mladenov**, de főként **D. Decsev** (*Die thrakischen Sprachreste, Thrakische Sprache*) és Vl. Georgiev (*Trakijszkijat ezik és Trakite i tehnijat ezik* – ez utóbbi francia nyelven is). Georgiev kidolgozta a trák nyelv részletes hangtanát is. Meglátásai gyakran zseniálisak, de bizonyítékait olykor hevenyészett módon, kellő tudományos alaposság nélkül válogatta össze. Pl. egy trák helynév feltételezett etimológiáját a román **Satu Mare** ‘Szatmár’ városnévvel vélte bizonyíthatónak, mivel nem ellenőrizte, és így természetesen elkerülte a figyelmét az a tény, hogy a magyar városnevet Trianon után a románok kezdetben még a romános **Sătmar** hangalakban használták és csak az 50-es években (az erdélyi magyar múltnak is hadat üzenő és még a kolozsvári házsongárdi temető egykori magyar sírkertjeit is „románosító” nacionalista hullám folyamán lett belőle Satu Mare. Ennek a pártutasításra adott új városnévnek a jelentése valóban ‘Nagy Falu’, de a mai névimitációnak semmi köze sincs a trák-román nyelvfejlődéshez!). Vl. Georgiev egyébként az UNESCO jelentős támogatásával Szófiában trakológiai intézetet alapított, amely több tehetséges kutatót nevelt. (Közülük elsősorban **Ivan Duridanovot** érdemes megemlíteni, aki *Ezikət na trakite* – A trákok nyelve c. egy monográfiát is írt.). Romániában **Ioan I. Russu** kolozsvári epigráfus (az erdélyi latin nyelvű feliratok elismert gyűjtője) fordított sok időt az általa trako-dáknak, vagy geto-dáknak nevezett nyelv tanulmányozására. Összegyűjtötte és magyarázta, majd több kötetben ki is adta (német nyelven is) az albán-román közös szókincs nagyobb részét, amit ő a román nyelv „autochton szókincsének” vagy „szubsztrátum rétegének” nevezett, de önkényes etimológiái és az indoeurópai hangtörvények sutba vetése miatt még a nevesebb román nyelvészek (többek közt **Al. Rosetti** akadémikus) is bírálták. Módszereire és sánta érvelésére a későbbiekben még visszatérünk, hiszen munkásságának ismeretében egyértelmű, hogy a dáko-román kontinuitás hipotézisének alátámasztására keresett bizonyítékokat, vajmi keveset törődve az összegyűjtött anyag tudományos értékével. Több objektivizmussal kezeli ezt a témát egy másik román kutató, **Grigore Brâncuş** (*Dicţionarul autohton al limbii române*), bár következtetéseiben ő is hű marad a dáko-román kontinuitás hipotéziséhez.

2.2.10. A régészeti leletek egyértelmű tanúsága szerint a *dákok* nem voltak őshonosak a Kárpát-medencében és környékén, hanem őseik csak a Kr. e. I. évezredben vándoroltak be erre a területre. Ekkor jelent meg ugyanis Erdélyben a **Gáva-Holihrad kultúra**, amelynek az emlékeit a Balkán-hegység és az Al-Duna között elterülő síkságon és a mai Dobrudzsában is megtaláljuk, tehát azon a területen, amelyen a Kr. e. évszázadokban a *géták* és később két római provinciának is nevet adó *mőszök* (latinul moesi, görögül μυσοι) éltek. A gétákat a nyelvtudomány mai eredményei alapján a dákokkal azonos (vagy legalábbis a dákhoz igen közel álló) nyelvet beszélő etnikumnak tartjuk. Herodotosz szerint a géták Kr. e. 6. században a Balkán-hegységtől északra laktak. Strabon, Augustus császár geográfusa tudni véli, hogy nyelvük azonos volt a dákok nyelvével.

2.2.11. A térségben a bronzkor végén, Kr. e. 8. sz. keleti lovas népek (*agathürszök, szigünnák*) jelentek meg, akik azonban az 5. században nyomtalanul eltűntek. *Szkíták* már a Gáva-Holihrad kultúra megjelenése előtt is éltek Erdélyben. A korai és a kései vaskor fordulóján (Kr. e. 500 táján) itt újabb szkíta jövevények keveredtek a Balkánról felvándorló etnikai csoportokkal. A *géták* főként az Al-Duna menti halászfalvakban éltek, fontosabb településük a Szeret folyó alsó folyásánál **Zergidava**, Burebista király később központja volt.

Életükben jelentős szerepet játszottak a Fekete-tenger partvidékén alapított görög kolóniák, amelyek közül a legfontosabb a Kr. e. 657-ben alapított **Hisztria** volt. A későbbi Havaselve területe Kr. e. 5. és jórészt a 4. században is csaknem teljesen lakatlan volt, Herodotosz „pusztaságként" említi. Kr. e. 4. században nyugat felől *kelták* áramlottak be a térségbe, akik Erdélyben is megvetették a lábukat. Ekkor vette kezdetét a keleti kelta pénzverés (II. Fülöp és Nagy Sándor tetradrachmáit utánozták). A Szamos mentén a kelta *anarták* és *tauriszkok*, Közép-Erdélyben pedig a *kotinok* telepedtek le (ez utóbbiakról a görög források gúnyolódva jegyzik meg, hogy a „hegyek mélyén vasat bányásztak"). Feltehetőleg a keltákhoz fűződik **Napoca** település neve is (mint a római hódoltság előtti korból annyi más hely- és személynév az erdélyi medencében).

2.2.12. A Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter közötti területen sohasem éltek dák vagy trák törzsek. Itt a Kr. e. évszázadokban indo-iráni etnikumok (*szkíták*, *szarmaták*) laktak. Tőlük származik a régió valamennyi jelentősebb folyójának a neve is: **Dnyeper** < *Danu-apara 'túlsó folyó', **Dnyeszter** < *Danu-nazdyo 'innenső folyó', **Prut** < *peretu 'gázló', *pereθu 'széles', **Siret** < óind sarat 'patak', sarati 'folyni'. (A latin **Danubius** kelta eredetű: Danuuia.) A Siret-folyó nevének mai hangalakja egyébként az egyik perdöntő bizonyíték arra, hogy a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter között nem éltek sem dákok, sem más. trák jellegű nyelven beszélő törzsek. A trák ugyanis – és hozzá hasonlóan az illír, az albán, a keletbalti és a germán nyelvek is – az indoeurópai gyökszavak szókezdő **sr-** mássalhangzó csoportjába egy **-t-** hangot ékeltek, más indoeurópai (kentum-jellegű) nyelvek viszont **sar-**, **ser-** szótaggal oldották fel a mássalhangzó-torlódást. Az indoeurópai ***sreu-** 'folyni' jelentésű gyökszóból pl. ilyen **-t-** közbeiktatással lett a balkáni **Strymon** (ma Struma) folyónév, az erdélyi **Sztrigy**-patak (románul **Streiu**) és az észak-magyarországi **Strém**-patak neve, vagy ugyanebből a gyökszóból a német **Strom** 'áramlat, áram', angol **stream** *ua*., lett **strauma** *ua.* Illetve egy másik példa: indoeurópai ***srp-** 'kígyó' > albán **shtrebë** 'sajtkukac' (*vö*. román **strepede** *ua*.) vagy **shtërpinj** 'csúszómászók'. A kentum-jellegű indoeurópai nyelvekben viszont ***sreu-** > óind **sarat '**patak', vagy ***srp-** > latin **serpens** 'kígyó' (*vö*. román **şarpe** *ua*.).

2.2.13. A Kr. e. 1. század előtti időkben a dák etnikum szerepéről nem tud a tudomány. A Kr. e. 1. században a Kárpát-medencében még feltehetőleg kelta uralom volt, géta paraszt- és halászfalvakról csak az Al-Duna mentén tudunk. Ebben az időben a Fekete-tenger partvidékének görög városai **Mithridatész** pontuszi király szövetségesei vagy alattvalói voltak. A viszonylagos nyugalmat csak a Dnyeszter és a Prut vidékéről be-betörő *basztarnák* zavarták meg, akikről még azt sem tudjuk bizonyossággal, hogy melyik indoeurópai etnikumhoz álltak közel.

2.2.14. Boirebisztasz vagy más átiratban **Burebista**, a birodalomalapító dák (?) király Kr. e. 1. században tűnt fel (**Justinus** a *Prolegomenában* így ír erről:"...incrementa Dacorum per Rubobosten regem...", azaz 'a dákok megerősödése Rubobostes király révén...' – a Rubobostes név nyílván a Burebista téves átirata). Központja a Szeret alsó folyásánál már említett Zergidava vagy Zargidava (ma Poiana) volt. Az események egybevetéséből arra lehet következtetni, hogy Kr. e. 60-ban már hatalmon volt és hatalmas birodalmát úgyszólván néhány év alatt teremtette meg. Kr. e. 59-ben győzedelmeskedett a **Kritasiras** vezetése alatt álló kelták fölött, majd hamarosan szövetségre kényszerítette az Al-Duna menti kelta szkordiszkokat is. Kr. e. 55 és 48 között egymás után hódította meg a Fekete-tenger partvidékén lévő görög kolóniákat egészen **Apolloniáig** (ma Szozopol). **Mithridatész** halála után a basztarnákkal szövetségben **Histria** mellett megverte **C. Antonius Hybrida**, a makedóniai helytartó seregét is. Ebben az időben valószínűleg a Maros képezte a határt a dák és a kelta uralom alatt álló területek között. **Iordanes** azt írja, hogy Burebista a Cseh medence és a későbbi Morvaország germán törzsei ellen is hadakozott és hogy az uralma **Carnuntum**ig (**Ptolemaiosz** szerint a Visztula menti **Setidavá**ig) terjedt. Egy görög nyelvű

feliraton, amely **Balcsik** mellett került elő, Burebista „a trákok első és legnagyobb királya”. (Feltehetően ezt tükrözi nevének ránk maradt görögös változata is, amiben az **-isztasz** végződés az ógörög nyelvből ismert felsőfokképző.) Iordanes szerint főpapja és első tanácsadója „csaknem királyi hatalommal” rendelkezett.

2.2.15. Sorozatos győzelmei után Burebista haladéktalanul hozzáfogott hatalmas birodalmának megszervezéséhez, ami Kr. e. 50 körül indult meg. A cél a birodalom megerősítése volt tűzzel-vassal, és ebben a tevékenységében a nagy király nem volt tekintettel sem az etnikai határokra, sem az etnikai különbségekre. A dák társadalomban két réteg különböztethető meg, a *tarabostes* (latinul *pileati*, azaz ‘föveget viselők’) és a *capillati*, azaz ‘hosszú hajúak’. Az előbbiek a megerősített nagyobb települések, a *davák* vezetői voltak, az utóbbiak pedig a falu jellegű települések élén álltak. A tarabostes réteg tagjai teljes egyenrangúságot élveztek, közülük választották meg a „királyt”. A régészeti leletek nagy szintkülönbséget tükröznek a davák és a falvak népe között. Az előbbiek a korai vaskor fejlett kultúráját tanúsítják, az utóbbiakban viszont még a fazekaskorongot sem ismerték.

2.2.16. A rendelkezésünkre álló ismeretek szerint a dákok és a géták egyistenhívők voltak. Vallásukat **Dicinus** (más átiratban **Dekainos***z*) főpap terjesztette el, aki az egyistenhitet feltehetőleg Egyiptomból hozta, és Burebista segítőtársa lett. Istenük neve a már említett **Zamolxis** volt, aminek a jelentése *kb.* ‘Földkirály’ lehet. (Az istenség neve egyes szövegekben **Zalmoxis** alakban is szerepel, ha ez volt a helyes átirat, akkor jelentése *kb*. ‘Medvebőrös, Medvebőrt viselő’ lehet.) A dákok nem ettek húst, nem ittak bort. A vallás és a nagy dák birodalom központja a mai Szászváros (Orăştie) közelében a Marosba torkolló Városvíz (Apa Orăştii) partján és forrásvidékén felépült, megerősített **Sarmizegethusa** volt. A tulajdonképpeni központ a Várdombon (Dealul Grădiştei) épült ki 1.250 m tengerszint fölötti magasságban, a Kr. e. 1. században. Az épületmaradványok görög mesterek jelenlétét tanúsítják. Hatalma tetőpontján Burebista állítólag 200.000 fős hadsereget volt képes felállítani, és megpróbált beleszólni a „nemzetközi diplomáciába”, így a római triumvirek hatalmi harcaiba is. Kr. e. 45-ben követeket küldött **Pompeius**hoz, szövetséget és katonai segítséget ajánlva fel neki, de a következő évben alattvalói fellázadtak ellene és megölték (nem sokkal azután, hogy **Iulius Caesar** összeesküvés áldozata lett). Halála után birodalma előbb négy, majd öt részre szakadt, bár a nagy birodalomalapító utóda Dekaineosz főpap lett, aki azonban alkalmatlannak bizonyult az erőszakkal összekovácsolt birodalom egybentartására.

2.2.17. Mivel a géták Burebista szövetségének felbomlása után is folytatták betöréseiket az Al-Dunától délre fekvő római provinciákba, Kr. e. 28-ban **Crassus** római hadvezér elfoglalta a mai Dobrudzsa területét, **Augustus**, később pedig **Nero** úgy próbálta elejét venni a megmegújuló támadásoknak, hogy az Al-Duna és a Déli Kárpátok között elterülő síkság gyér lakosságát kitelepítette a folyamtól délre eső övezetbe, miután településeiket a római katonaság feldúlta. Később **Decebalus** (84-106) dák király felújította a korábbi nagy dák törzsi szövetséget és egyre merészebben támadta a római uralom alatt álló tartományokat. Végül l01-ben maga **Traianus** császár állt a hadak élére, hogy megleckéztesse, de az első hadjárat a tél beállta miatt félbeszakadt és a dákok elkeseredett ellenállásának megtörése csak a második hadjárat végén (106) sikerült. Decebalus és főemberei tömegesen öngyilkosságot követtek el, hogy elkerüljék a győztes császár római diadalmenetében rájuk váró megaláztatást. A hosszú és véres harcokban a települések egész sora néptelenedett el, a túlélő dákok tömegesen menekültek az erdőkbe, a szabad dák törzseknél keresve menedéket. Ekkor Traianus császár megalakította **Dacia Traiana** provinciát.

2.2.18. Ami a dák nyelvet illeti, erről sokkal kevesebbet tudunk, mint a trákról vagy akár az illírről. Nemcsak a régi görög szerzők, hanem a 20. sz. közepéig a nyelvészek is egy trák nyelvjárásnak vagy a trákkal azonos nyelvnek tekintették. Ez a nyelv sem jutott el az írás-

beliség szintjére és csak szórványos emlékei maradtak fenn. A történelmi Dacia Traiana és Moesia provincia néhány földrajzi nevén, néhány dák személynéven kívül mintegy 60 glossza, olyan gyógynövény nevek, amelyeket **Pedaneus Dioscorides** (Claudius és Nero orvosa), továbbá (valószínűleg a 3. században) **Pseudo-Apuleius** jegyzett fel. Ezeknek a növényneveknek a tüzetes nyelvészeti vizsgálata kiderítette, hogy legfeljebb egyharmaduk tekinthető valóban dák szónak, a többi hibásan feljegyzett vagy kontaminált görög szó. Íme néhány példa a dáknak bizonyult szavak közül: **amalusta** 'kamilla', **budadla** 'ökörnyelvfű', **dakina** 'szellőrózsa', **dielleina** vagy **dielina ‘**beléndek', **dun ‘**csalán'**, kinuboila** 'földitök', **mantia** 'eperfa, szederfa' (*vö*. albán **man** *ua*.), **rathibida** 'büdös libatop', **seba ‘**bodza', **sipoax** vagy **sipotax** 'lándzsás útifű'. Az erdélyi folyónevek közül dák eredetre vezethető vissza a Temes, a Maros, a Körös és a Szamos neve, és fennmaradt a Zsil dák neve is: **Rhabon**, ami a görög szerzők szerint ugyanazt jelenti, mint a folyó mai, szláv eredetű neve: 'eleven, fürge'. (Megjegyezzük, hogy a Kárpátoktól keletre eső terület folyónevei kivétel nélkül indo-iráni eredetűek, a Kárpátok és az Al-Duna között elterülő síkság folyónevei közül a **Dâmbovița** és a **Ialomița** szláv, az **Argeş** viszont türk eredetű.) Az **Olt** azonos hangalakú nevének eredetéről később szólunk majd részletesebben. Itt csak annyit említünk meg, hogy ha a románok szláv közvetítéssel a latin **Alutus** hangalakot vették volna át akkor román neve ma ***Lot** lenne – az **Alutulus** (patak) mintájára, aminek a román **Lotru** hangalakja híven tükrözi a szláv nyelvben egykor végbement likvida-metatézis hangtani jelenségét.

2.2.19. A dák nyelv hangtani sajátosságait és hangtörvényeit a rendelkezésre álló sovány nyelvi anyag alapján **Vl. Georgiev** bolgár trakológus próbálta meghatározni. Szerinte a dákban az indoeurópai *palatális zárhangokból* **s** vagy **z**, illetve *zöngétlen* vagy *zöngés réshang* lett. A *labiovelárisok* egyszerű *velárisokká*, illetve palatális hang előtt *zöngétlen* vagy *zöngés afrikátává* váltak. A *szonáns likvidákból* **a**, illetve **-ri**, **-ir** lett, a *kettőshangzók* (diftongusok) *lerövidültek*, a hosszú **u**-ból **i**, a hosszú **o**-ból **e** lett. Vizsgálódásai Georgievet arra az eddig megalapozatlan következtetésre vezették, hogy a dákok nem valamilyen trák nyelvjárást beszéltek, hanem a dák önálló indoeurópai nyelv volt, amit a bolgár kutató hol „dáko-moesiai", hol „moeso-dák" nyelvnek nevezett. Ezt a feltevését Kis-Ázsiában előkerült négy „moesiai" glosszára és egy kétszavas feliratra alapozza (**mendruta** 'hunyor', **mysos** 'bükkfa', **sykalobon** 'kanászbot' és **Fanakes** 'mindent gyógyító' – mint Bacchus epithetonja –, a két szóból álló felirat pedig **BRATERAIS PATRIZI**, aminek a jelentése Georgiev értelmezése szerint 'atyai testvéreknek'). Mindenesetre ezt a néhány szót elegendőnek tartotta ahhoz, hogy belőlük meghatározza ennek az állítólagos önálló indoeurópai nyelvnek a hangtörvényeit, majd megtegye a mai albán nyelv ősének (?). Ezt a merész hipotézisét a nyelvészek a legnagyobb kétkedéssel fogadták (később Georgiev azzal tetézte, hogy ennek az általa felfedezett nyelvnek a segítségével megfejthetőnek vélte a mindmáig minden megfejtési kísérletnek ellenálló etruszk nyelvet is), kivéve két román kutatót (**C. Poghîrc** és **A. Vraciu**), akik kézenfekvő, kényelmes érvet véltek felfedezni benne a hosszú albán-román szimbiózis cáfolatára. Természetesen eldöntené a vitát, ha valamilyen hosszabb „moesiai" vagy dák felirat kerülne elő. Az utóbbi előkerülését az elmúlt évtizedekben Bukarestben ugyan többször is beharangozták, de mindmáig egyetlen ilyen feliratot sem publikáltak.

2.3. Az illírek

2.3.1. Az illírek ősei Kr. e. a III. évezredben telepedtek le a Balkán félsziget nyugati felében és – egyes régészek véleménye szerint – a későbbi Pannonia provinciában is. **Hans Krahe** német illírológus még nem is olyan régen – a jelentősebb európai folyónevek etimológiája alapján – a Balkán félszigettől a németországi Fekete Erdőig terjedő hatalmas „Illyricumot" feltételezett, ami aztán az évtizedek során fokozatosan zsugorodott és ma általában az Isztriai félszigettől a Pindosz-hegységig és a Jón-tenger partjáig húzódó területet tekintjük az illírek hazájának. Ezen a területen legalább 25 különböző illír törzs élt. Közülük a *piruszták*, a *paionok* és a *dardánok* a félsziget belsejében, a *liburnok*, a *dalmaták*, az *ardiaták* és az *epiroták* viszont az Adria partvidékén éltek. Természetesen ahogy Thrácia sem alkotott soha összefüggő államot, ugyanúgy Illyricum sem létezett, mint egységes ország, sőt ezt a nevét csak mint római provincia kapta. (Egyes kutatók még azt is hajlamosak kétségbe vonni, hogy egyáltalán volt-e valaha illír nevű törzs, maga az illír népnév első említése csak a Kr. e. 3. századból való.)

2.3.2. Az illírek főként állattenyésztéssel foglalkoztak, de ismerték a szőlő- és a gyümölcstermesztést is. A piruszták kiváló bányászok voltak, a partvidéki törzsek viszont félelmetes kalózok hírében álltak, akik nemcsak az Adrián veszélyeztették a kereskedelmi hajókat, hanem gyakorta kimerészkedtek az Égei-tengerre is. Két kicsi, könnyű és igen gyors hajótípust használtak, amelyekkel körülvették és megcsáklyázták, majd elözönlötték és elfoglalták a kiszemelt hajót. Amikor Róma a tengeri hatalommá válás útjára lépett, épülő flottájához az egyik illír kalózhajó típusát választotta, amely nevében – *liburna* – megőrizte eredetét. A partmenti illír törzsek fejlődésükben eljutottak a rabszolgatartó társadalomba. **Theopomposz** szerint az ardiata törzsnek Kr. e. 4. században már 300.000 helotája volt. Az illír társadalomban a nők a házasság előtt teljesen szabad életet éltek, és különböző férfiaktól kapott ajándékokból gyűjtötték össze hozományukat. (Ez a szabadság feltehetőleg az egykori matriarchátus maradványa volt, de az illír társadalom már nem ismerte a matriarchátust, noha több királynőjük is volt, hiszen az özvegyi sorsra jutott királynő egyedül tovább uralkodott, sőt újabb házasságot is köthetett.).

2.3.3. Az illírek többistenhívők voltak, a római pantheonba átvett **Juppiter Menzana** 'Lovas Juppiter' feltehetőleg a főistenük volt. Tisztelték Artémiszt, Aphroditét, Héliosztt, Hermészt, Apollót is. Néhány évtizede került elő Boszniában egy felirat, amelyen **Thana** istennő neve szerepel, de attributumairól semmit sem tudunk. (Az albán hangtan törvényeinek megfelelően az istennő neve a mai albánban **zanë** hangalakban és 'tündér' jelentésben él tovább, amiből a román azonos jelentésű **zână** szava származik.). Az illír hitvilág egyik istennőjét a rómaiak is átvették **Libera** néven, de eredeti illír nevét nem tudjuk, az észak-albániai geg nyelvjárás pedig **Prenne/Prenda** alakban megőrizte egy másik istennő nevét, akit tisztelői annyira szerettek, hogy a kereszténység felvétele után szentként átmentették új hitvilágukba. (A keresztény hittérítők nemcsak tudomásul vették az új szentet, hanem a keresztény naptárban Szent Annával azonosították, neve mellé pedig a **Veneranda** 'Tiszteletre méltó' epithetont tették.)

2.3.4. Az illír történelem a sok kisebb-nagyobb törzsre tagozódó etnikumok tipikus krónikája: hol az egyik, hol a másik törzs erősödött meg annyira, hogy területét és hatalmát a többi törzs rovására növelte. Az illír „királyság" már Kr. e. 5 században megalakult a mai Dubrovniktól Thesszáliáig terjedő területen. Első ellenfele a nyugat felé terjeszkedő Makedónia volt. Feljegyzések szerint **Bardülisz** illír „király" 358-ban a makedónok ellen hadakozott és háborúját fia, **Glaukosz** folytatta, védelmébe véve, majd a trónra segítve a *molosz* (déli illír törzs) származású, kiskorú **Pürrhosz**t, aki később annyi borsot tört Róma orra alá. Glaukosz

halála után **Mütilosz** király egy ideig még eredményesen védekezett a támadó makedónok ellen, de végül **II. Sándor** makedón király megtörte az illírek makacs ellenállását. Az illír kalózok tevékenységét még a Kr. e. 4. század elején **I. Dionüsziosz** szürakuszai tirannusnak sikerült megfékeznie azzal, hogy miután Anconában és a Po völgyében egy-egy támaszpontot létesített, szövetségre lépett a makedónokkal hadakozó illír törzsekkel. A mai albán partokon **Lisszosz**ban jelentős hajóépítő „gyárat" létesített, nem messze **Scodrá**tól, az illírek későbbi fővárosától. Védelmébe vette a dalmáciai szigetek görög kolóniáit (**Pharosz, Issza** és **Fekete Korküra**), de I. Dionüsziosz halála után a kalózveszedelem újra felütötte a fejét, sőt az illír kalózhajók most már a Jón-tengeren is veszélyeztették a hajózási útvonalakat. Az illír kalózok ekkor már annyira felbátorodtak, hogy egy-egy város kifosztására is vállalkoztak. **Polübiosz** Epidamnosz város lakóinak tőrbe ejtéséről, **Pausanias** pedig Mothone város lakóinak elhurcolásáról számol be. Az illírek e két város közelében horgonyt vetettek, a városfalak előtt kirakták áruikat, mintha békés kereskedők lettek volna, majd amikor a városbeliek egyre többen jöttek elő a hihetetlenül olcsó portéka hírére, a cserépkancsókból hirtelen előkerültek a rövid kardok, az ellenállókat az illír kalózok lekaszabolták, a többieket pedig rabságba hurcolták.

2.3.5. Kr. e 3. században az ardiaták tettek szert vezető szerepre az illír törzsek közül. **Agron** király (Kr. e. 250-231) az Adria felé terjeszkedett és félelmetes hajóhadával nemcsak Róma kereskedelmi hajózását, hanem nagyhatalmi terveit is veszélyeztette. **Alexandrosz**nak (Pürrhosz fiának) a halála után a meggyengült Epirosz könnyen áldozatul esett Agron terjeszkedési törekvéseinek, amelyekhez biztos hátteret nyújtott szövetsége **II. Demetriosz** makedón királlyal. Erre a szövetségre támaszkodva és szövetségesének biztatására Agron Aetoliában elfoglalta **Medion** városát, de a görög hadsereg fölött aratott első győzelmének megünneplésére rendezett lakomán állítólag hirtelen meghalt. Özvegye, az erős kezű **Teuta** királynő tengeren és szárazon folytatta a hadviselést, és hamarosan elfoglalta **Phoeniké** városát, Epirosz központját is.

2.3.6. Ez már sok volt a római szenátusnak, hiszen ha a félelmetes illír flotta egyesül a makedón király flottájával, Róma bajosan szólhat bele nemcsak az adriai, hanem a Földközi-tengeri hatalomért folyó versengésbe sem, sőt még Itália keleti partvidékének városait sem védheti meg a kalóztámadásoktól. A szenátus a **Gaius** és **Lucius Coruncanius** testvérpárt küldte követségbe Teuta királynőhöz az illír kalózok fogságába került római polgárok kiszabadítására. Teuta királynő, aki Phoeniké elfoglalása előtt egy komoly törzsi lázadást fojtott el, dölyfösen közölte a követekkel, hogy az „illír királyoknak nem szokásuk a tengeren kutakodni alattvalóik viselt dolgai után", de hozzátette, hogy utánanéz, nehogy nyilvános szégyen érje a rómaiakat. Erre az ifjabb fivér azt válaszolta, hogy a római szenátusnak gondja lesz rá, hogy jobb szokásokra tanítsa. A sértett Teuta a büszke római ifjút a tengerpartra vezető úton megölette. A megleckéztetés nem is késett sokáig, de mielőtt a római flotta partra tehette volna a büntető expedíciót, Teuta újabb flottát indított útnak, amely szétverte az achájok és az aetoliaiak szövetséges hajóhadát, majd elfoglalta **Korküra** városát, hogy utána ostrom alá vegye **Epidamnosz**t. Az új hódítás igazgatását a győztes flotta egy helybéli arisztokratára, az illír-görög származású **Pharoszi Demetriosz**ra bízta, aki már korábban észrevette, hogy magára vonta a királynő gyanakvását, és ezért tartott tőle, hogy hamarosan kegyvesztett lesz. Titokban tárgyalásokat kezdett a római flotta parancsnokával, majd megnyitotta előtte a város kapuit. Polübiosz szerint a rómaiak 200 hajóval, 20.000 gyalogossal és 200 lovassal indítottak támadást Teuta ellen. Epidamnoszt és Issát felszabadították az illír ostrom alól és több partmenti várost elfoglaltak, megtörve az ardiaták erejét. Kr. e. 228-ban Teuta kénytelen volt elfogadni Róma kemény békefeltételeit. Le kellett mondania birodalmának jelentős részéről és Lisszosz városán túl legfeljebb két fegyvertelen hajója vitorlázhatott az Adrián. **Appianosz** görög történetíró szerint a királyság élére a

kiskorú **Pinnész** (Agron fia előző feleségétől) került, akinek a gyámja Pharoszi Demetriosz lett. Ez utóbbi hamarosan a rómaiakat is elárulta. **Scerdilaidas**szal, Teuta királynő egykori hadvezérével szövetkezve összesen 90 hajóval kezdte fosztogatni Görögország nyugati partvidékét, Phoeniké városát, majd a makedóniai Fülöp biztatására egymás után indított támadást a római megszállás alatt álló városok ellen. A fenyegető karthágói támadás arra késztette a római szenátust, hogy a lehető leggyorsabban felszámolja a kelet felől fenyegető veszedelmet. Kr. e. 219-ben a római hadak rövid ostrom után elfoglalták a bevehetetlennek tartott **Dimallum** városát, a római flotta rajtaütés szerűen elfoglalta **Pharosz**t, Demetriosz pedig Fülöp királynál talált menedéket. Scerdilaidas a maga részéről szakított Fülöppel és a rómaiak oldalára állt. **Titus Livius** szerint éveken át a fia, **Pleuratus** ült az illír trónon, aki szilárdan kitartott Róma mellett.

2.3.7. Az Adria nyugati partvidékének városait csak **Genthius**, az új illír király trónra lépése után (Kr. e. l8l) kezdték újra fosztogatni a kalózok, ezúttal az istriaiak, akiket Genthius biztatott támadásaikra. Az új illír király lázadásra biztatta a dalmatákat, akik az ő királyságán kívül éltek. Róma reagálása kezdetben a partmenti őrhajók számának megkétszerezésére és a Genthius királyhoz küldött követek közbelépésére korlátozódott, aztán a szenátus hadat indított Istria ellen (Kr. e. 178 és 177), de itt a pacifikálást csak egy súlyos vereség után sikerült kierőszakolnia. Pleuratus hűségében bízva Róma hosszú éveken át elhanyagolta az illír partokat, Genthius trónra lépésével viszont gyökeresen megváltozott a helyzet. Makedóniában **Perseus** (más átiratban **Perszész**) került a trónra, aki az illírekkel szövetségben szeretett volna Róma ellen fellépni. Genthiust a római szerzők erélytelen, élveteg és könnyen befolyásolható uralkodónak írják le, aki megölette öccsét, **Platon**t, nehogy riválisa lehessen. A makedónok ellen indított harmadik háborújában Róma ügyes manőverekkel próbálta biztosítani Genthius lojalitását. Amikor azonban Genthius nyíltan szövetségre lépett Perseusszal, **Anicius** praetor hatalmas sereggel vonult ellene és egy hónapon belül megadásra kényszerítette: Genthius végleg elvesztette királyságát és a győztes hadvezér római diadalmenetében a sok illír hadifogoly élén kellett menetelnie. A legsúlyosabb csapás az illírekre teljes flottájuk elkobozása volt. A 220 hadihajót Korküra, Apollonia és Epidamnosz kapta meg. Ennyi hajó birtokában a görög kolóniák eredményesen tudták megvédeni a maguk partvidékét minden támadóval szemben. Az Adria északi felében viszont a *dalmaták* újították fel a kalóztámadásokat. Kr. e. 158-ban Róma erélyes lépésre szánta magát és eredménytelen diplomáciai próbálkozások után a következő évben elfoglalta és lerombolta központjukat, **Delminium** városát. Ezzel vette kezdetét a hosszú és véres dalmáciai hadjárat, amelyet tulajdonképpen csak **Augustus** császárnak sikerült befejeznie (Kr. e. 35-ben), miután leverte a dalmatákat és a velük szövetséges *japüdákat*. Az illírlakta terület végleges pacifikálása mégis csak Kr. u. 9-ben következett be a több mint három évig tartó sorozatos lázadások után, amelyeket csak 200.000 gyalogosból és 9.000 lovasból álló hatalmas római hadsereggel sikerült elfojtani.

2.3.8. Ekkor a rómaiak, akik belefáradtak a hosszas, meg-megújuló hadakozásba, haladéktalanul hozzáláttak, hogy a pacifikálást megfelelő közigazgatási intézkedésekkel is biztosítsák. Először is a stratégiailag fontos útvonalak és erődítmények környékének lakosságát áttelepítették, majd tervszerűen kezdték összekeverni egymással a különböző illír törzseket. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a politika csak Illíricumra volt jellemző, mert másutt Róma általában tiszteletben tartotta és nem bolygatta a leigázott népek törzsi és területi szervezetét, sőt a törzsi határokat még az új provinciák határainak kijelölésénél is figyelembe vette. Illíricumot illetően Róma nagyhatalmi érdekei más módszerek alkalmazását követelték meg, ezért itt nyomát sem találjuk a más területeken előszeretettel alkalmazott *civitates peregrinae* (vagy *civitates peregrinorum*) közigazgatási egységeknek, amelyekben a leigázott törzsek saját vezetőiket megtartva, a korábbi módon élhették tovább életüket. (Kivételként az

alábbiakban tárgyalt Dardániát kell megemlítenünk, ahol **Zef Mirdita** koszovói albán régész két civitas peregrinorum nyomaira bukkant.)

2.3.9. Külön kell szólnunk a *dardánokról*, akiket sokáig az illír törzsek közé soroltak. A hajdani **Dardánia** a mai Koszovó területén volt, illetve ennél sokkal messzebbre terjedt északon is, délen is, a trák, illetve az illír törzsek lakóhelye között. {Dardánia neve az albán nyelv **dardhë** 'vadkörte, vackor' szavának segítségével fejthető meg: olyan területet jelöl, ahol sok volt a vadkörtefa (Ahogyan a történelmi **Bukovina** tartomány neve a magyarban is meghonosodott szláv eredetű **bükk** szóhoz kapcsolódik, és jelentése 'bükkös, bükkerdővel borított terület' lehetett.} A fennmaradt dardán tulajdonnevek és szórványos glosszák hangtani sajátosságait általában a két nagy indoeurópai nyelvcsoport részben eltérő nyelvi hatásával magyarázták. **Fanula Papazoglu** jugoszláv régésznő, aki tekintélyes monográfiában foglalta össze a jugoszláviai régészeti ásatások gazdag mérlegét, nyomatékosan felhívta a figyelmet a dardán nyelvnek ezekre az eltérő hangtani jelenségeire, amelyek szerinte túlmutatnak a korábban nyelvjárási eltéréseknek tartott különbségeken. A dardánokon kívül fennmaradt a területen egykor élt *galabrok* és a *thunaták* törzsi neve is.

2.3.10. A dardánok első ismert királya **Longarosz** volt, aki Kr. e. a 3. században erős királyságot alapított, amely északon az *Ibar* folyó völgyéig, délen a **Vardar** folyó felső folyásáig, nyugaton pedig a **Scardus mons** hegységig (ma Šar planina) terjedt. A királyság keleti határát a trák törzsek által lakott terület képezte. A dardán királyság központja **Scupoi** (ma Skopje, albánul Shkup) volt. Fontosabb települései közül említést érdemel **Naissus** (ma Niš) és **Damasztion**. Ez utóbbinak a neve egy Kr. e. 4 században vert érmén került elő, amelyen a jellegzetes bányászcsákány is látható, annak jeléül, hogy a város már abban a korban jelentős bányászati központ volt. A régészeti leletek viszonylag fejlett anyagi kultúráról tanúskodnak a vaskorban (saját pénzverde!). A dardánok közel két évszázadon át eredményesen szálltak szembe a makedón királyok terjeszkedési kísérleteivel (a harcot **Bato**, Longarosz fia és utóda is folytatta), majd Kr. e. 2.-1. században a római hódítókkal dacoltak, akik sohasem tudták megtörni őket. A rómaiak a közel-keleti Syria provinciából *isauriai lovasokat* vetettek be ellenük, de ezek az ókori 'kommandósok' sem voltak képesek felülkerekedni rajtuk. A Dardánia területén előkerült sok latin nyelvű felirat említi a félelmetes „dardán haramiákat" (*latrones dardani*), akik villámgyors támadásaikkal semmisítették meg a római katonai alakulatokat és lepték meg a kereskedelmi karavánokat, sőt olykor a római katonai alakulatokat is. **Zef Mirdita** koszovói albán régészprofesszor kutatásai során két dardán civitas peregrinorum maradványaira bukkant, amelyek a terület felületes romanizálását és a római hódítás előtti törzsi szervezet fennmaradását tanúsítják. A Keletrómai Birodalom **Justinianus** (483-565) idejében igyekezett felvirágoztatni Dardániát és városait. Nagy építkezéseinek a caesareai **Procopius** állított emléket *De aedificiis* ('Az épületekről') c. ismert művében. A császár legnagyobb vállalkozása Dardániában az 518-as nagy földrengésben elpusztult **Ulpiana municipium** újjáépítése és fejlesztése volt. A város, amelynek romjait a mai Prishtina körzetben találták meg, ekkor kapta a *Iustiniana Secunda* nevet.

2.3.11. Az illír nyelvet sokkal kevésbé ismerjük, mint a trákot, hiszen a fennmaradt tulajdonnevek és elszigetelt glosszák száma még az ezret is alig éri el, és eddig egyetlen illír nyelvű felirat sem került elő. A rendelkezésre álló nyelvi anyag még ahhoz sem elegendő, hogy a kutatók megegyezzenek, szatem- vagy kentum-jellegű nyelv volt-e az illír. Igaz, hogy az Itáliába vándorolt és ott letelepedett *messzápiai* (görögül Μεσαπιοι) illír törzs később kifejlesztette a maga írását, de feliratait eddig csak elolvasni sikerült, megfejteni nem. Ami az illír nyelvet illeti, ma már bizonyos, hogy ez sem volt egyetlen egységes indoeurópai nyelv, hanem legalább két vagy három, egymással közeli rokonságban álló nyelvre (vagy nyelvjárásra) tagozódott. Mindenesetre, amint majd később látjuk, a romanizálás eredmé-

nyeként az egykori illír nyelvterületen legalább két dalmáciai újlatin nyelv alakult ki, ez a tény pedig eleve két eltérő szubsztrátum-nyelvet feltételez.

2.3.12. Az illír tulajdonnevek jelentésének megfejtését nehezíti az a körülmény, hogy a tráktól eltérően az illírben ritkák a két szóból álló, úgynevezett beszélő nevek (mint pl. az illír Scardilaidas neve, ami az illirológusok véleménye szerint 'Csapatok vezére' jelentésű szóösszetétel lehetett). Az illír nyelv legismertebb és legeredményesebb kutatói **H. Krahe** és **O. Haas** német, illetve **B. Katičić** jugoszláv nyelvész.

2.3.13. Lássunk most először néhány ránk maradt illír földrajzi nevet: **Tergeste** (ma Trieste). **Splaunon** vagy **Splonistae** (ma Split, olaszosan Spalato), **Delmion** (ma Dalmácia), **Ulcinium** (ma Ulcinj/Ulqin). Ezek közül Tergeste valószínű jelentése 'Vásárhely' lehetett, amennyiben az illír ***terg-** szó az albán **treg** 'kereskedelem' szóval azonosítható, az **-este** képző pedig a románban gyakori **-işte/-eşti** (*pl.* Târgovişte, Comăneşti *stb*. helynév a mai Romániában) helynév képzőre emlékeztet. Târgovişte román városnév egyébként pontos tükörfordítása az illír Tergeste városnévnek. Splaunon/Splonistae városnév a ***splau-, *splo-** illír gyökszót tartalmazza, ami H. Krahe szerint 'mosni' jelentéssel bír. Erre a gyökszóra vezethető vissza megítélésünk szerint az albán **shpëlaj '**öblítek' (*vö*. román **a spăla** 'mosni') és a német **spülen** 'öblíteni' (ógermán ***spolaun** *ua*.). Delmion az albán **dele**, többese **delme** 'juh' szóhoz kapcsolható és ebben az esetben olyan helyet jelölt, ahol sok volt a birka, ahogyan Ulcinium (*vö*. albán **ulk/ujk** 'farkas', többese **ujq/ulq**) olyan helységet jelölhetett, aminek a környékén sok farkas tanyázott. Ezek szerint a mai Visegrád közelében egykor állt római tábor **Ulcisia Castra** neve olyan katonai tábort jelenthetett, ami farkasokban bővelkedő területen létesült a Duna közelében.

2.3.14. A mai albán nyelv segítségével sok illír szó jelentését sikerült megfejteni: illír **bunos** – albán **bunë** 'kunyhó', illír **abulus** – albán **avull** 'pára, gőz' (*vö*. román **abur** *ua*.), illír **rinos** 'felhő' – albán **re** *ua.,* illír **arrya** 'dió' – albán **arrë** *ua*., illír **balto** 'mocsár' – albán **baltë** *ua.* (*vö.* román **baltă**, ószláv **blato** *ua*.), illír **diza** 'kecske' – albán **dhi** *ua*., illír **gausapes** 'prém, bunda' – albán **gëzof** *ua*., illír **taulant-** 'fecske' – albán **dallënd(yshë)** *ua. stb.*

2.3.15. A római hódítások előtti Balkán etnikai képe nem lenne teljes a tengerparton létesült görög koloniák (városállamok) említése nélkül, amelyek Nagy Sándor hódításai nyomán a görög műveltséget és nyelvet terjesztették a Földközi-tenger és beltengerei partvidékén. A Balkánon az első görög kolónia **Kerküra**, más néven **Korküra** (a mai Korfu) Kr. e. 737-ben létesült. Alapítói dórok voltak, akik később a szigettel szemben a tengerparton több kolóniát is alapítottak. A mai albán Butrint városka közelében a Jón-tenger partján állítólag trójai menekültek alapították Kr. e. a 7. században a virágzó **Buthroton** kolóniát (amfiteátrumának romjai ma is megcsodálhatóak). Görögök voltak Kr. e. 627-ben **Dyrrachion** (ma Durrës), Kr. e. 588-ban **Apollonia** (ma Pojani, az albán Fieri városának közelében), **Lisszosz** (ma Llezhë, Albánia), **Far** (ma Hvar-sziget) és **Fekete Korküra** (ma Korčula) alapítói is. A Fekete-tenger partvidékén létesült görög kolóniák közül említsük meg **Olbiá**t, **Türasz**t, **Odesszosz**t (ma Várna) és **Tomi**t, Ovidius Naso római költő számkivetésének színhelyét a mai Dobrudzsa tengerpartján.

2.3.16. A régészeti leletek alapján ma már minden túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy korszakalkotó jelentőségű volt ezeknek a görög kolóniáknak a láncolata, amely Ibéria keleti partvidékéig terjedt (és itt felváltotta a korábbi föníciai alapítású városokat). A letelepedő görög kereskedők és kézművesek rövid idő alatt kölcsönösen előnyös árucsereforgalmi kapcsolatokat építettek ki a mögöttes területek lakosságával. Tetszetős és a helyi készítményeknél jobb minőségű portékáikkal nemcsak az őslakosság igényeit emelték magasabb szintre, hanem előmozdították a helyi termelés fellendülését is. Kelendő árucikkeikért a helyi terményeket fogadták el csereáruként, természetesen a görög

„anyaország” igényeinek megfelelően, hiszen helyi pénzforgalom hiányában csak cserekereskedelmet folytathattak. A görög kolóniák mögötti területeken 100-400 km mélységben a helyi termelés fellendülésével megkezdődött a társadalom rétegeződése, bár hangsúlyoznunk kell, hogy – legalábbis kezdetben – a cserekereskedelemben a legjelentősebb ellentételt a görög városok piacain igen kelendő rabszolgák képezték. Később növekvő tételekben jelentkeztek a keresett fémek – arany, ezüst, majd a bronzból készült ékszerek, szerszámok, fegyverek, használati tárgyak iránti kereslet gyors növekedésével a bronz előállításához szükséges egyre nagyobb ónmennyiség, valamint az ékszerek és dísztárgyak készítésére használt borostyán. Herodotosz azt írja, hogy „az arany, az ón, a borostyánkő – a legszebb és a legritkább dolgok – a világ végéről érkeznek”.

2.3.17. *Patrice Brun* francia régész az 1994-ben Rómában rendezett nemzetközi kerekasztal-konferencián elhangzott *Az állam keletkezése* (*La genèse de l'Etat*) c. előadásában 6 európai területet társadalmi-gazdasági fejlődését taglalja a Kr. e. 8-1. századokban. Ezek a területek a dél-ibériai kb. 30.000 km^2-es övezet, az Alpoktól északra fekvő mintegy 7.800 km^2-es terület, a történelmi Illyricum tartománynak Makedóniától a Dunáig nyúló területei, a tulajdonképpeni Makedónia, Trákia középső része, valamint a Fekete-tengertől (Olbiától 200 km-re) északra, a Dnyeper-menti füves sztyeppén a „királyi” szkíták által lakott 90.000 km^2-es övezet. Az Alpokon túli területek fellendülésében jelentős szerepet töltöttek be az itáliai etruszk városállamok is. Bennünket elsősorban Illyricum, Trákia, Makedónia és részben Scythia érdekel, ahol a régészeti leletek azt mutatják, hogy már Kr. e. 8. sz. folyamán többé-kevésbé szilárd törzsfőnököket, majd a 8. sz. végétől kezdve vagy a 7. sz. éveiben állandó jellegű kereskedelmi telepeket („lerakatokat”) találunk. Mivel a kereskedelmi útvonalak biztonságáról gondoskodni kellett, az egyre nagyobb bronzmennyiség megtermeléséhez hozzáértő irányítókra volt szükség, a korábbi egyenlő elosztás helyébe a differenciálódó elosztás, egyes rétegek meggazdagodása lépett, a növekvő jólét biztosításához pedig hatalmi szervezetre volt szükség. Előbb a törzsfőnökök léptek egymással szövetségre, majd a 6. sz. küszöbén a fenti területeken megjelentek a rövidebb-hosszabb életű első fejedelemségek, aztán Kr. e. az 5. sz. hajnalán az első királyságokkal általában megkezdődött a helyi pénzverés is. Az illír területeken ezt a fejlődést kezdetben migrációs folyamatok, a trák törzsek által lakott területeken a Xerxes hódításait követő perzsa uralom, utána pedig a makedón megszállás zavarta vagy lassította. A trák királyságok tiszavirágéletűek voltak, mert különböző törzseik hol a makedónokkal, hol a terjeszkedő rómaiakkal léptek szövetségre. A szkíta területről a gazdasági-társadalmi szinten alacsonyabban álló szarmaták növekvő nyomására a szkíták fokozatosan a Krím felé szorultak vissza, első állami formációikról csak a 3. sz. küszöbén tudunk, majd a Kr. e. 2. sz. folyamán Olbia hanyatlásával a szkíták a görög mintát követve megalapították a Krím-félszigeten a maguk **Neapolis** városát. Az illírlakta területen Epidamnos és Apollonia városa már Kr. e. 5. sz. közepén bizonyos függetlenségre tett szert és saját (ezüst) pénzt veretett, majd a következő században **Monunios** illír király foglalta el Epidamnost és kezdett saját pénzt veretni. Tevékenységét utóda, Glaukosz folytatta, de aztán az illír királyság gyors hanyatlásnak indult. A régészeti leletek megerősítik a korabeli írásos beszámolókat a Kr. e. 4. és 3. századi nagy kelta vándorlásokról, amelyek jelentős mértékben érintették Közép-Európát és a Balkán térségét is. Aztán Kr. e. a 2. közepétől kezdve Róma balkáni terjeszkedésével kezdetét vette a térség romanizálása.

2.3.18. Az antik világban volt még a Balkánon három nyelv vagy nyelvterület, amelyekről a tudomány még ma is vajmi keveset, szinte semmi bizonyosat sem tud. Ez a három nyelvterület **Makedónia, Paeonia** és **Epirus**. Az ókortól napjainkig gyakran sorolták és sorolják őket az egykori görög nyelvterülethez, mások viszont a göröghöz közel álló, de nem görög nyelvű területeknek tekintik őket.

Az ókori Makedónia az Olymposz-hegytől északra terült el, nyugaton a Grammosz-hegység és a Lychnis-tó (ma Ohridi-tó) határolta. Északon és keleten nem voltak kialakult határai a makedón királyok következetes terjeszkedési politikája miatt. A makedón nyelvet illetően kézenfekvőnek látszik a korabeli görög nyelvjárásokhoz kapcsolni, hiszen a világhódító Nagy Sándor a hellénizmus, a görög nyelv és kultúra legjelentősebb terjesztőjévé vált. Több korabeli görög szerző – így **Herodotosz** és **Thuküdidész** is) – egyértelműen görögöknek tartotta őket, mások viszont – így mindenekelőtt **Demosthenész** és **Plutarchosz** – kifejezetten barbároknak vélték a makedónokat, akik nem beszéltek görögül és nem rendelkeztek a művelt görög világ kultúrájával sem. Nyelvüket, sajnos, semmilyen írásos dokumentum sem őrizte meg. A ránk maradt makedóniai írásos szövegek kivétel nélkül a görög nyelv attikai nyelvjárását tükrözik, és csupán Fülöp makedón király egyik megmaradt rendeletét írtak thesszáliai görög nyelvjárásban. A makedón nyelvről konkrét információval csak **Ameriasz**, egy korabeli makedón származású lexikográfus és **Curtius Rufus**, az 1. sz. élt római történész szolgál. Az utóbbi *Historiae Alexandri Magni Macedoniae* (Makedóniai Nagy Sándor története) c. művében részletesen leír egy megtörtént esetet, amiből kiderül, hogy a görögök egyáltalán nem értették meg a régi makedón nyelvet. Ameriasz több makedón glosszát jegyzett fel. A kutatás mai állása szerint a makedónok a görög-perzsa háborúk előtt a görög világtól teljesen elszigetelten éltek, így a görög nyelvvel és kultúrával nem is érintkezhettek. Hosszas kutatómunka árán sikerült a régi görög nyelv szókincsében számos olyan szót találni, amelyeket makedón eredetűeknek tekinthetünk. Ezeknek a szavaknak egy része hangalakban csak olyan mértékben tér el a megfelelő görög szavaktól, amekkora eltérések egy nyelv két különböző nyelvjárása között mutatkozhatnak. A szavak egy másik csoportja még távoli rokonságot sem mutat a görög nyelvvel: **abagna** ‘rózsák’, **alié** ‘vaddisznó’, **axosz** ‘fa (anyag)’, **babrén** ‘olajseprő’, **bedy** ‘levegő’**, goda** ‘zsigerek’, **gotán** ‘egy malacot’, **daryllosz** ‘tölgy’, **izela** ‘jószerencse’, **lakedama** ‘sós víz’ (amit a makedón földművelők ittak), **szárissza** ‘hosszú dárda’, **szigyné** vagy **szigynnosz** ‘lándzsa’ *stb*. A nyelvtudomány szemszögéből nézve a legjelentősebbnek a harmadik csoportba tartozó makedón glosszák tűnnek, amelyek hasonlítanak ugyan a görög azonos vagy hasonló értelmű szavaihoz, de hangtanilag a legszélsőségesebb nyelvjárási eltéréseknél is nagyobb különbséget mutatnak. Lássunk közülük néhányat (zárójelben a megfelelő ógörög szót is megadjuk): **adé** (αιθηρ) ‘égbolt, menny’, **adraia** (αιθρα) ‘derült ég’, **danosz** (θανατος) ‘halál’, **daneo** (θανειν) ‘megölni’, **kebala** (κεφαλη) ‘fej’, **abroutesz** (οφρυες) ‘szemöldök’ *stb*. A felsorolt példák alapján az a feltevés látszik a legvalószerűbbnek, hogy a makedónok a nagy dór vándorlás folyamán maradtak le a többi görög csoporttól és a makedón hegyvidéken telepedtek le, nyelvük pedig ettől kezdve önállóan fejlődött tovább.

2.3.19. A *paeonok* vagy latinosan *paionok* az Axiosz (Vardar) völgyében éltek, kezdetben a tengerpartot is ők népesítették be, de innen a terjeszkedő makedónok kiszorították őket. Herodotosz már arról tájékoztat, hogy a Strymon alsó folyásánál volt a hazájuk. Legjelentősebb városuk neve **Amüdon** vagy **Abüdon** volt. Más fennmaradt városnevek: Bülazóra, Stoboi, Astibos, Stübéra. A paeon törzsek közül fennmaradt a **siropaiones**, a **paioplai**, a **doberes**, a **laiaioi** és az **argianes** törzsi név. A régi görög szerzőknél talált paion személynevek Langaros, Pigrés, Mantüés (vagy Mastüés). Dionüszosz istent **Düalos** néven tisztelték. Nyelvükből egyetlenegy szó maradt fenn: **monapos** ‘európai bölény’. Görögül nem beszéltek, de igen régi kapcsolatok fűzhették őket a görögséghez. Az Iliászban Trója szövetségesei között találjuk őket. II. Fülöp makedón király alatt elvesztették függetlenségüket. A tudomány mai eredményei szerint feltehetőleg ők is a nagy görög vándorlás során szakadtak le a Balkánra betelepülő jövevények zömétől és telepedtek le Paeoniában. Nevüket ma egy szép virág, a **paeonia** ‘bazsarózsa’ vagy ‘pünkösdi rózsa’ őrzi, ami tavasszal vérvörös virágdíszbe öltözteti a gyászos történelmi emlékű Rigómezőt.

2.3.20. Az *epiroták* a mai Görögország északi és Albánia déli részén éltek. Országuk neve görög eredetű: a görög ‘ηπειρος szó jelentése ‘szárazföld’, ezért ezt a nevet valószínűleg az Égei-tenger szigetvilága felől érkező görögöktől kapta. **Strabon** szerint 14 epirota törzs volt, de közülük csak 11 nevét ismerjük: Chaones, Thesprótoi, Kassópaioi, Amphilochoi, Mollottoi, Athamanes, Aithikes, Tymphaioi, Orestai, Paróraioi és Atintanes. Bár óriási veszteségek árán kivívott győzelméről ismert **Pürrhosz** királyuk azt állította magáról, hogy Akhilleusz leszármazottja, a klasszikus szerzők egyöntetűen barbároknak tartották az epirotákat.

2.4. A meghódított területek romanizálása

2.4.1. A meghódított területeken az első és a legjelentősebb romanizálási tényező maga a hadsereg volt. A kisebb-nagyobb katonai alakulatok szálláshelyei körül különböző nagyságú települések keletkeztek. A légiókat rendkívül tarka kereskedő népség kísérte el a hadjáratokra, hogy legyen, aki a katonáktól megveszi a zsákmányt és akinél a kapott pénzt mindjárt el is költhetik. Ezeknek a kereskedőknek egy része állandó jelleggel, családostól le is telepedett a kisebb helyőrségek és a nagyobb katonai táborok körül. A kiszolgált katonák, a veteránok többnyire az új provinciákban kaptak egy kis földet hosszú szolgálatuk jutalmául, hogy abból családjukkal együtt megélhessenek. A kereskedők is, a veteránok is a latin nyelv terjesztői voltak a meghódított területeken, de Róma kultúráját és nyelvét a leghatékonyabban azok a művelt tisztviselők terjesztették, akik tömegesen (és rendszerint családostól) telepedtek át ezeknek a területeknek a közigazgatási központjaiba, hogy megszervezzék, majd biztosítsák az adminisztrációt az új provinciákban. A katonai helyőrségek (*cannabae*) és táborok (*castra*), valamint a közigazgatási központok (*municipia*) megannyi lámpásként sugározták szét a latin nyelvet, és az utóbbiak a római műveltséget is a leigázott barbárok között. (A *barbár* szó görög eredetű és olyan embert jelölt, aki egyáltalán nem tudott görögül, vagy csak éppenhogy értett valamennyit ezen a nyelven, azaz értelmes beszéd helyett csak hebegett-habogott*, vartyogott*. Hasonló gondolatmenet vezethette a szlávokat is, amikor *nemec – memec* – eredeti jelentése ‘néma’! – néven nevezték a germánokat, akiknek a beszédét egyáltalán nem értették, ezért számukra mintha „némák” lettek volna. Ebből a szláv szóból származik egyébként a mi „*német*” szavunk is.)

2.4.2. A ma is gyakran tapasztalható, többé-kevésbé nyíltan és központilag támogatott elnemzetietlenítő törekvésekkel vagy áramlatokkal szemben a romanizálás egyáltalán nem volt kötelező, hatóságilag támogatott vagy szorgalmazott feladat, amit Róma tűzött volna ki az új provinciák adminisztrációja elé. Igaz, hogy a *Caracalla edictum* (Constitutio Aureliana 212-ben) előtt annak, aki el akarta nyerni a római polgárjogot, tökéletesen kellett tudnia latinul, de ez a nyelvtanulás is csupán egyéni ambíció volt. Rómának csak újabb és újabb légiósokra meg rabszolgákra, újabb és újabb területekre volt szüksége a világbirodalom erősítéséhez, megvédéséhez és fenntartásához, meg az újabb hódításokhoz és pacifikálásokhoz. A leigázott népeknek nem bántották sem a nyelvét, sem a vallását, sem a szokásait. Általában még a helyszínen talált nemzetségi és törzsi szervezetet is sértetlenül meghagyták, hiszen az új provinciát sokkal egyszerűbben lehetett kormányozni, az adókat sokkal könnyebben lehetett behajtani, ha a római hivatalnokok a korábbi helyi vezetőkkel tartották a kapcsolatot, és ha őket tették felelőssé azért, hogy az adót, az ingyen munkaerőt és igavonó jószágot (*pl.* az útépítésekhez) időben megkapják. Az ilyen érintetlenül hagyott nagyobb nemzetségi vagy törzsi közösségek *civitates peregrinae* vagy *civitates peregrinorum* néven ismertek. Ezek lakossága mindvégig a romanizálási folyamat peremén maradt. (Érdemes megemlíteni, hogy a kutatók mindmáig egyetlen ilyen érintetlenül hagyott dák közösséget sem találtak **Dacia Traiana provincia** területén. Ugyanakkor Zef Mirdita albán

régész a hajdani *Dardania* területén kettőnek bukkant a nyomára.) A kisebb barbár települések neve *vicus* ‘falu’ volt. (*Moesia Superior* területén jegyeztek fel egy *vicus dacicus* ‘dák falu’ nevű települést, ami nyílván a Dacia Traiana provincia feladásakor áttelepült dák lakosság emlékét őrzi.)

2.4.3. A romanizálás időtartama és intenzitása mindenekelőtt attól függött, hogy Rómának mennyi ideig sikerült birtokában tartania a meghódított területeket. De egy-egy provincián belül a romanizálás hatásfoka nem volt mindenütt azonos. Minél jobban távolodunk a provinciáknak a latin nyelvet és a római műveltséget sugárzó gócaitól, annál kisebb mértékű a romanizálás, sőt ennek intenzitása a tengerszint fölötti magasságtól is függött. Így pl. a 600 m tengerszint fölötti magasságba és általában a hegyvidékre a latin nyelv és a római kultúra a Balkánon csak a 6. század folyamán jutott el, amikor az eredeti kisugárzó gócok már régen megszűntek vagy áthelyeződtek. Kr. u. 2. századtól kezdve a romanizálási folyamatot bizonyos mértékben fékezte az a szenátusi határozat, amely született rómainak (*italicus*) megtiltotta, hogy 3 évnél hosszabb időre elhagyja a **Várost** vagy hogy bármilyen provinciában letelepedhessék. Róma lakossága ugyanis erre az időre annyira „felhígult”, hogy Itáliában veszedelmesen csökkent a tősgyökeres római családok aránya.

2.4.4. A romanizálási folyamat leglátványosabb következménye az *újlatin* vagy *román* nyelvek születése volt. Ez a folyamat – sematikusan ábrázolva – úgy ment végbe, hogy a latin nyelvvel és a római kultúrával huzamosabban érintkező leigázott őslakosság fokozatosan átvette a hódítók nyelvét, azaz saját ősi nyelvére (ezt nevezzük *szubsztrátumnak*) egy új nyelv (ez a *szupersztrátum*) rakodott rá a maga lexikális és morfológiai elemeivel, és a folyamat végén egy új nyelv jött létre, amely alapjában véve latin jellegű volt, de magán viselte az őslakosság eredeti nyelvének sajátos jegyeit is.

2.4.5. A fentiek alapján világos, hogy nyelvi szubsztrátumról csak akkor beszélhetünk, ha egy adott etnikum életében *nyelvváltás* következett be. Így *pl*. szubsztrátumról beszélhetünk a *román* vagy a *bolgár* nyelv esetében, hogy a Balkánon maradjunk. Nem beszélhetünk viszont szubsztrátumról az *albán* (vagy a *görög*) nyelv esetében, mert sem az albánoknál, sem a görögöknél nem következett be nyelvváltás, hanem a mai albán nyelv feltehetőleg az illír (mások szerint a trák) nyelvből, illetve az újgörög az ógörög nyelvből alakult ki évszázados fokozatos fejlődés útján.

2.4.6. De vajon milyen latin nyelvet vettek át a római provinciák népei? Nyilvánvaló, hogy nem az irodalmi, a klasszikus latin nyelvet, amit még ma is oktatnak. A nyelvtudomány feltételezte, hogy azt a latint, amit az egyszerű és műveletlen emberek, a légiósok, a kereskedők, az új provinciákban letelepedett kolónusok (tulajdonképpen szántóvetők) beszéltek. Ezt egyszerűen *vulgáris latinnak* nevezték, amire a latin nyelv szókincsének leegyszerűsítése, valamint a klasszikus alaktan, mindenekelőtt a deklinációk, a nyelvtani esetek és az igeragozás leépülése volt jellemző.

2.4.7. Ma már tudjuk, hogy a séma korántsem volt ilyen egyszerű. Már azért sem, mert a hatalmas Római birodalom területén nem is létezhetett egységes "népi” (vulgáris) latin. Az utóbbi évtizedekben a nyelvtudomány már sokkal árnyaltabban fogalmazza meg a népi latin jellegét. Így pl. **Günther Reichenkron** német nyelvész *Historische altromanische und lateinische Grammatik* c. művének első kötetében a népi latin nyelv két változatát különbözteti meg. A fejlettebb és a klasszikus latinhoz közelebb álló változatot (amelyre állandó korrigáló hatást gyakorolt valamilyen romanizálási góc közelsége) „társalgási nyelvnek” (*Umgangssprache*), a kevésbé fejlett és a klasszikus latintól sokkal távolabb eső változatot pedig „érintkezési nyelvnek” (*Verkehrssprache*) nevezi. Az utóbbit a római településektől távolabb eső kis települések lakossága beszélte, amely csak esetenként, szórványosan (*pl*. vásárok alkalmával, hivatalos ügyeinek intézése során, a légiók számára

végzett kötelező munka alkalmával) érintkezett a rómaiakkal és a latin nyelvvel. Ezért csak a szórványos érintkezésekhez legszükségesebb latin szavakat vették át, saját artikulációs bázisuknak megfelelően átgyúrva, eltorzítva. Ezért latin szókincsükben gyakori jelenség volt a *metatézis* (hang- vagy szótag átvetés), a *kontamináció* (két meglévő szóból egy új, harmadik szó kialakítása), a *szemantikai* (jelentésbeli) *változás*. Ebben az „érintkezési" latinban *pl.* a klasszikus **paludem** 'mocsár' szóból ***padulem** lett (a jel azt jelenti, hogy az ezzel jelölt hangalak írásos szövegben nem került elő, csak a nyelvtudósok következtettek egykori létezésére). Ebből a „népi" latin szóból lett a dalmát nyelvben **paul** 'mocsár', illetve az albánban **pyll**, a románban pedig **pădure**, de az utóbbi két nyelvben szemantikai változás is bekövetkezett, mert a szó jelentése 'erdő' lett. A 7. században a bizánci hadsereg katonáinak jelentős része még ilyen „érintkezési" latin nyelven beszélt (amint ezt a „*Torna, fratre*!" vagy *Retorna, fratre*! biztatás miatt kudarcba fulladt bizánci hadicsel híres epizódja tanúsítja az avarok ellen indított egyik hadjáratban). A romanizálási folyamat tartamát illetően arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a Nyugatrómai Birodalom összeomlása után a balkáni városokban még sokáig megmaradt a latin hivatalos nyelv, helyenként egészen a 7. századig.

2.4.8. A romanizálás természetesen nem terjedt ki a Balkán félsziget egész területére. A hosszú római hódoltságot két balkáni etnikum is „átvészelte": a görög és az albán. A görög túlélése érthető, hiszen a rómainál magasabb színvonalú kultúra hordozója volt, sőt Kr. e. 1. században az előkelő római családoknál valóságos divattá vált a görög beszéd. Ami az albán nyelv túlélését illeti, ebben a legnagyobb szerepet a mai albánok őseinek életformája (a legelőváltásos pásztorkodás) és csaknem hermetikusan zárt nemzetségi társadalma töltötte be. Minden más ókori balkáni nyelv szinte nyomtalanul eltűnt a latin (később a szláv) által gyúrt nyelvi konglomerátumban.

2.4.9. Kelet-Európában két új-latin nyelv született, a *román* és a *dalmát*. A nyelvészek körében a 20. sz. dereka óta terjed az a meggyőződés, hogy a korábban egységesnek tartott dalmát nyelvből legalább kettő volt, hiszen elképzelhetetlen, hogy ugyanabban a nyelvben két különböző módon képezzék pl. a tíz fölötti számneveket, holott az ismert dalmát nyelvemlékekben ezt találjuk: **tretko**, illetve **diktre** '13', **sizko**, illetve **diksiz '**16' *stb.* Ha viszont elfogadjuk **R. Katičić** következtetését, miszerint a hajdani Illyricum provincia területén legalább két (esetleg három) eltérő, de egymással közeli rokonságban álló „illiroid" nyelvet (nyelvjárást?) beszéltek, *akkor itt a romanizálás eleve két egymástól eltérő, bár egymásra többé-kevésbé hasonlító szubsztrátumon ment végbe*.

2.4.10. A dalmát nyelv(ek)ről annyit jegyezzünk meg, hogy az Adria keleti partvidékén és szigetein beszélték egészen a 15. századig, amikor kihalt. (Az utolsó dalmát anyanyelvű férfi a 19. sz. végén halt meg.) A szórványos nyelvemlékekből kitűnik, hogy a dalmátok tudatában mindvégig élt római eredetük, hiszen anyanyelvüket *lenga romanának* 'római nyelvnek', a korabeli külföldi utazók pedig *latin nyelvnek* nevezték. Így pl. **Al-Idrizi**, a híres arab utazó és geográfus, aki a 12. században a sziciliai Roger király megbízásából beutazta a Földközi-tenger egész partvidékét és *Roger könyve* c. (arabul *Kitab-ar-Rudzsar*) megírta ezeknek az országoknak az „atlaszát".

2.4.11. A 19-20. sz. fordulóján a nyelvtudomány (**Gustav Meyer**) még a balkáni romanizált nyelvek közé sorolta az albánt is, amit félig romanizált nyelvnek tekintett, tehát olyan nyelvnek, amelynek a romanizálása valahol menet közben megszakadt, mivel az albán etnikum kivonta magát a latin nyelvi hatás alól. Ma már egyértelmű, hogy a félig romanizált nyelv teóriája minden tudományos alapot nélkülöz. Hiszen az albán nyelv, amely a 600 m fölötti hegyekben alakult ki, alig 200 latin jövevényszót vett át, amelyek különböző és jól elkülöníthető rétegei azt tanúsítják, hogy a mai albánok ősei csak időszakosan érintkeztek a római hódítókkal és a latin kultúrával.

2.5. Dacia Traiana romanizálása

2.5.1. A Balkán félszigeten végbement romanizálás talán legnagyobb, de mindenesetre legtöbbet vitatott két kérdése Dacia Traiana provincia romanizálása (a román őshaza rejtélye) és a provincia kiürítése, azaz a római adminisztráció és katonaság kivonása. Ami magát a romanizálást illeti, a kutatók véleménye egyezik abban a kérdésben, hogy itt gyors ütemű, intenzív romanizálás ment végbe, mivel a hosszú és véres háborúk következtében Dacia csaknem teljesen elnéptelenedett. Traianus császár a birodalom egész területéről telepített be colonusokat, ugyanis ebben az időben a római szenátus egyik határozata értelmében tősgyökeres római (tehát *italicus*) 3 évnél hosszabb időre már nem hagyhatta el Itáliát. A birodalom területének rohamos növekedése és az új provinciák által kínált gyors meggazdagodási lehetőségek miatt Itáliában igencsak megritkult a tősgyökeres rómaiak száma, és a szenátus ezzel a határozatával a lakosság további felhígulásának akarta elejét venni. A daciai betelepülők tarka származását híven tükrözik a provincia területén előkerült latin feliratok is. Dacia Traiana provincia tehát zömében idegen colonusok munkájával indult virágzásnak viszonylag rövid idő alatt. Az új provincia életében az első nagy megrázkódtatást a markomann háborúk pusztításai (166-180) okozták, majd ezt követően a provinciálisok vérbe fojtott lázadása. A nyugalom visszaállítását követően – a Severus-császárok (Septimius Severus, Caracalla és Severus Alexander) uralkodása alatt (193-235) igazi béke és virágkor köszöntött be a provincia életében – az új betelepülők között már túlsúlyban voltak a görögül beszélő kisázsiai colonusok.

2.5.2. Mindenesetre semmilyen bizonyíték sem szól amellett, hogy maguk a dákok gyorsan megbarátkoztak volna hódítóikkal, átvették volna nyelvüket és szokásaikat, és még kevésbé amellett, hogy a dákok és a rómaiak keveredéséből született volna meg a román etnikum (ahogyan azt a 15. sz. **Gian Francesco Poggio di Guccio Bracciolini** itáliai humanista megálmodta).

2.5.3. Ami Dacia Traiana provincia kiürítését illeti, mint ismeretes, ez az intézkedés **Aurelianus** császár (270-275) nevéhez fűződik, de még az sem biztos, hogy 271-ben vagy csak 273-ban következett be. Ez a római császár 3 évvel a birodalom területére betört keleti gótok felett Naisszusznál (a mai Niš) aratott győzelme után jutott arra az elhatározásra, hogy feladja az egyre nehezebben megvédhető provinciát. (Dacia Traiana provincia feladásának gondolata egyébként már **Hadrianus** császár – 117-138 – fejében felötlött, hiszen a Birodalom arra törekedett, hogy lehetőleg mindenütt természetes és ezért viszonylag kisebb katonai erővel megvédhető határai legyenek. Valószínűleg az új provincia gazdag arany- és ezüstbányái bírták rá végül Traianus utódát, hogy a két hosszú és véres háború árán meghódított területet mégis megtartsa.) Az eseményről két római történész is tudósít, az egyik Eutropius, a másik pedig **Vopiscus**. Eutropius, aki Róma alapításától írta meg a birodalom történetét, azt írja, hogy Aurelianus császár a „rómaiakat” vonta ki a provinciából. Vopiscus, aki Aurelianus császár életét írta meg, a teljes lakosság kiürítéséről számol be művében.

2.5.4. Ma már világos, hogy Aurelianus császár nem kezdeményezte, hanem csupán befejezte Dacia Traiana provincia kiürítését, azaz a hosszadalmas kiürítési folyamat utolsó lépcsőjeként kivonta a még ott állomásozó római katonai alakulatokat, amelyek a zavartalan kivonulás feltételeit biztosították. A provinciát valójában már **Philippus Arabs** császár (244-249) elvesztette, aki ugyan felvette a *Carpicus maximus* címet (tehát legyőzte a provincia területére betört carpokat), de utóda, **Traianus Decius** császár (249-251) *Restitutor Daciarum* (Dacia provinciák helyreállítója) és *Dacicus maximus* címeiből csakis arra következtethetünk, hogy a provinciát a birodalom már 250 táján elvesztette (*provincia Dacia Traiana amissa est*). Tehát a lakosság menekülése legalább két évtizeddel a hivatalos feladás előtt megkezdődött. Tudjuk, hogy **Gallienus** császár (253-268) már 257-58-ban felszámolta az Al-Duna mentén

működő római pénzverdét, pontosan abban az évben, amelyben felvette a *Dacicus maximus* címet. Az utolsó érméket Provincia Dacia felirattal 246-257 között verték.

2.5.5. 1872 óta, amikor **Robert Rösler** osztrák tudós a Vopiscus féle megszövegezést fogadta el és számos (többségében mindmáig meg nem cáfolható) bizonyítékkal alátámasztva vetette el a „dáko-román kontinuitás" elméletét, a kutatók tábora általában két táborra szakadt: az egyik tábor elfogadta, a másik viszont cáfolni igyekezett a rösleri tanítást. A kontinuitás hívei még ma is azt vallják, hogy Dacia romanizált lakossága az áttelepülés helyett a hegyek közé menekült és ott vészelte át a népvándorlás hét viharos évszázadának viszontagságait, majd valamikor a 9-10. században egyesült a Balkán félszigetről tömegesen beáramló vlahokkal.

2.5.6. A tények és a logikai érvek kivétel nélkül a rösleri tanítást támasztják alá. A romanizált lakosságnak az a része, amely közvetlenül és szorosan együttműködött a római adminisztrációval, az észak-erdélyi szabad dákok bosszújától okkal tartva természetesen önként csatlakozott az áttelepülőkhöz. Az a felületesen romanizált falusi lakosság, amely a kiürítési parancs végrehajtása elől az ősi szokásnak megfelelően most is inkább a sűrű erdőségekbe menekült, hamarosan beolvadt a visszatérő szabad (*egyáltalán nem romanizált*) dákok tömegébe, és elfelejtette azt a keveset is, amit 170 év alatt a latin nyelvből elsajátíthatott. Természetesen ezzel a kérdéssel a továbbiakban még részletesebben foglalkozunk, de már most megfogalmazzuk azt a fogas kérdést, amire eddig a dáko-román kontinuitás egyetlen védelmezője sem tudott választ adni: *Hogyan lehetséges, hogy az egykori Dacia Traiana provincia több mint 270 évig tartó germán (gót, majd gepida) megszállása alatt egyetlen germán eredetű jövevényszó sem került a román nyelvbe?*

2.5.7. Aurelianus a kiürített Dacia Traiana provincia lakosait a két Moesia tartományba telepítette át, amelyekből a megfelelő nagyságú területet kiszakítva, ezt a területet **Dacia felix** tartománynak nevezte el, a korabeli történetírók pedig az „ő Dáciájának" („suam Daciam") nevezték. Ennek az új provinciának a székhelyéül Serdica városát tette meg, ahol pénzverdét is létesített. A császár a nagyszabású áttelepítésekkel párhuzamosan megerősítette a Száva és az Al-Duna mentén húzódó római erődítési vonalat (limest). Ezekre a katonai intézkedésekre égető szükség volt, hiszen az Al-Dunától északra fekvő területek kiürítésével a két Moesia provincia területére már korábban (248-ban) is be-betörő gótok és a velük szövetséges taifalok és bastarnák veszedelmes közelségbe kerültek. 251-ben az ellenük vívott *abrittusi* csatában maga **Traianus Decius** császár és a fia is elesett, majd az előnyomuló gótok még Ciprust és Krétát is feldúlták. (Az ekkor ejtett és elhurcolt foglyok között voltak a későbbi **Wulfila** püspök szülei is, aki a Bibliát gót nyelvre lefordította.)

2.5.8. Itt jegyezzük meg, hogy Pannonia inferior provinciát a rómaiak csak a 4. században ürítették ki, tehát ezen a területen a római hódoltság legalább kétszer annyi ideig tartott, mint Dacia Traiana provinciában, romanizált lakossága mégis nyomtalanul felszívódott, legalábbis az a része, amely az áttelepülés bizonytalansága helyett szülőföldjét választotta, és nem távozott a provinciából kivont római hadakkal és adminisztrációval. **Alexandru Philippide** román nyelvész már több mint 70 éve találóan jegyezte meg terjedelmes monográfiájában, hogy a Dáciában maradt romanizált lakosság – ha egyáltalán volt is ilyen – csak valamilyen csoda folytán maradhatott volna fenn annyi évszázad viharaiban.

2.6. Dácia a népvándorlás évszázadaiban

2.6.1. A *gótok* a 220-as években kerekedtek fel a *gepidákkal* együtt a Visztula vidékéről és a Fekete-tenger felé vették útjukat. **Maximinus** császár (235-238) 236-ban visszaverte a Dacia Traiana ellen intézett első gót támadást, és felvette a győztest megillető *Dacicus Maximus* címet. Egy évtizeddel később a carpok a Limes Transalutanust támadták a mai Havaselve területén, őket 247-ben Philippus Arabs verte vissza (*Carpicus Maximus*), Traianus Decius (249-251) pedig 250-ben kapta meg a *Restitutor Daciarum* címet. A 3. század közepén Rómának mégis fel kellett adnia a Limes Transalutanus-t és Dacia provincia észak-keleti részét. Dacia Traiana provincia romanizált lakosságának tömeges menekülése már ezekben az években megindult az Al-Dunától délre. A terjeszkedő gótok carp szövetségeseikkel 235 körül elfoglalták Histriát, a Duna-delta gazdag városát, majd 238-ban és 244-ben Moesia inferior provinciában fosztogattak. Gallienus császár 257-258-ban nemcsak a Daciában létesített pénzverdét helyezte át délre, a biztonságosabb Viminaciumba, hanem a mai Jugoszlávia területén Poetovióba (ma Ptuj) telepített át két Daciából kivont légiót is. **II. Claudius** császár (268-270) Naissus városánál megsemmisítő vereséget mért ugyan a görög városokat dúló gótokra és felvette a *Gothicus* címet, de a következő évben a gótok mégis feldúlták Athént és Spártát is.

2.6.2. A gótok már 271-ben megkezdték a volt Dacia Traiana provincia megszállását. A korabeli szerzők a század végén már ezt írták: „...Provinciam Daciam nunc gothi, taifali et victovali habent...", azaz „...Dacia Provinciát most a gótok, a taifalok és a victovalok uralják...", az egykori római provinciát pedig **Guthiudá**nak (latinul **Gothia**) nevezik. A későbbi Olténia tartományt a taifalok szállták meg. A germánokhoz tartozó gótok ebben az időben szakadtak *osztrogótokra* (azaz 'fényes, ragyogó gótokra') és *vizigótokra* (azaz 'derék, vitéz gótokra'). A történetírás keleti, illetve nyugati gótoknak nevezte el őket, bár, mint látjuk, saját nevüknek semmi köze sincs a két égtájhoz. Különben a keleti gótok *greutingi* vagy *grutungi* 'síkságlakók', a nyugati gótok pedig *tervingi* 'erdőlakók' néven nevezték magukat. Az előbbiek Erdély belsejében, az utóbbiak a Kárpátok vonulatán kívül telepedtek le. Ebből a korból maradt fenn a gót eredetű **Kaukolanda** név is, ami vagy az egész Erdélyt vagy csupán a Kárpátok hegyvonulatát jelölte.

2.6.3. A germán törzsek közül elsőnek a gótok jutottak el az írásbeliség szintjére. A kezdetleges és csak rövidebb mondatok feljegyzésére alkalmas *runa-írás*, továbbá a görög és a latin betűk felhasználásával **Wulfila** (más néven **Ulfilas**) (311-383) püspökük alkotta meg a hosszabb szövegek feljegyzésére is alkalmas germán ábécét, hogy a Bibliát gót nyelvre lefordíthassa. Bár feltehetőleg görög származású volt, neve gót, jelentése 'Farkasocska'. Wulfila 348-ban az ariánus eretnekséget támogató II. Constantinus császár védelme alá helyezte azokat a gótokat, akiket sikerült megtérítenie. Bibliafordításának több mint fele az uppsalai könyvtárban őrzött *Ezüskódex*: a vörösre festett pergamenre arany- és ezüstbetűkkel írott szövegből 187 levél maradt fenn (az eredeti 330 levélből). Nyelvét 771-ig használták a spanyolokba beolvadó nyugati gótok.

2.6.4. A gótok történetét **Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus** itáliai történetíró írta meg, aki *kb*. 487 és 583 között élt. Elveszett művének címe *Libri XII de rebus gestis Gotharum* ('12 könyv a gótok tetteiről'), amelyben 551-ig írta meg a gótok történetét azzal a céllal, hogy a művelt rómaiakat összebékítse az általuk barbároknak tartott gótokkal. Művét **Jordanes** bizánci krónikás teljes egészében fennmaradt későbbi művéből – *De origine actibusque Getarum* (A géták eredetéről és tetteiről) – ismerjük, amelynek adatait részben Cassiodorus említett művéből vette át, részben saját ismereteivel egészítette ki. Sajnos a történelmi tényeket összekeverte a gót eposz legendáival. Mivel művében részletesen foglalkozik a

gótok főellenségének tekintett hunokkal is, tőle származnak a 19. sz. magyar irodalomban felkapott hun mondák is. (A mű címében a *Getarum* nem véletlen elírás eredménye, hanem a bizánci krónikások archaizáló történetírásának egyik jellemző vonása, akik műveikben a területen egykor élt népek nevén tesznek említést a saját korukban ott élő népekről.) Maga Jordanes származását tekintve alán vagy gót volt, fiatal korában a bizánci hadsereg egyik alán nemzetiségű parancsnokának volt az írnoka. Főművét feltehetőleg valamelyik balkáni kolostorban írta meg azzal a nem is titkolt céllal, hogy elősegítse a Keletrómai Császárságnak behódoló előkelő gótok befogadását a bizánci társadalomba.

2.6.5. A Római Birodalom határait a Rajna mentén a germán törzsek veszélyeztették. A hatalmas birodalom védelme egyre nehezebb és reménytelenebb feladatnak bizonyult. A kormányzás gondjainak enyhítésére 293-ban a Római Birodalomból *tetrarchia* lett. 313-ban **I. Constantinus** (306-337) és **Licinius** a *milanói ediktumban* a keresztény vallást a birodalom egyenrangú vallásának ismerte el. 350 és 355 között összeomlott a rajnai limes, amit **Valens** császárnak (366-378) csak óriási erőfeszítések árán sikerült ideig-óráig visszaállítania. Ez a császár 378-ban Trákiában vereséget szenvedett az ott letelepedett nyugati gótoktól és a vesztes csatában maga is életét vesztette. 395-ben, **Nagy Theodosius** császár halála után megszületett a már régen érlelődő döntés: a Római Birodalmat **Nyugat-római** és **Kelet-római Birodalomra** osztották fel. Ez utóbbi fővárosa **Konstantinápoly** lett, amit 330-ban I. Constantinus császár alapított az egykori **Büzantion** görög kolónia helyén. (Ezt a dór kolóniát Kr. e. 660 körül a legendás Büzasz király, Poszeidon tengeristen és Keroessza nimfa fia alapította.) Erről nevezték később az egész Kelet-római Birodalmat *Bizánci Császárságnak*. A keleti birodalom első császára **Arkadiosz** (379-395), a nyugati birodalomé pedig **Honorius** (395-423) lett.

2.6.6. A Dacia Traiana provincia területére bevonuló gótok már keresztények – *ariánusok* - voltak. A Szentháromságot tagadó eretnek **Arius** püspök tanításait követték, aki azt hirdette, hogy *a Fiú nem azonos lényegű az Atyával, hanem csak hozzá hasonló*.

2.6.7. A gótoknak városaik nem voltak, falunál nagyobb települést nem ismertek. Ezért nem is tudtak mit kezdeni az elfoglalt provincia területén talált kihalt városokkal. Ezeket részben feldúlták a kiürítés előtti évtizedek háborúi és portyázásai, de a gótok az épen maradt településeket is átengedték az enyészetnek. Erdély területéről nyugat felé próbáltak terjeszkedni és a 4. sz. elején a szarmatákat akarták elűzni temesközi területeikről, de 372-ben a szarmaták II. Constantinus császárhoz fordultak segítségért és így óriási győzelmet arathattak támadóik fölött.

2.6.8. A vizigótokra 376-ban a Dnyeszter partján a *hunok* mértek megsemmisítő csapást. Királyukat, **Athanarik**ot futni hagyták, aki Konstantinápolyban keresett menedéket. Kaukolandában 380-38l-ben véget ért a gót uralom. Erdély területén még 376-ben egy újabb germán törzs, a *gepidák* jelentek meg a Szamos-folyó és a mai Kolozsvár tájékán, akik a Visztula mentéről érkeztek. A 4. században elérték a Maros völgyét és a Körös, a Tisza és a Maros által határolt négyszögben telepedtek le. Első vezetőjük, akinek a nevét a feljegyzések megőrizték, **Fastida rex** volt. 420 táján vagy maga **Ruga** hun nagyfejedelem, vagy megbízásából **Thorismund** osztrogót király hódoltatta be a gepidákat. Arisztokráciájukat a hunok szabályosan kiirtották, mert nem volt szükségük rá, és alacsony sorból **Ardarikot** (‘Földek királya’) tették meg királyuknak. Ardarik hasznos tanácsaival hamarosan Attila kedvence lett, 447-ben a hunok balkáni hadjáratában már Attila legerősebb támasza volt, sőt 452-ben Aquilaea ostromában is részt vett.

2.6.9. A hunok kezdetben nem jelentettek komoly veszedelmet sem a Keletrómai Császárságra, sem a nyugati országokra, mivel a sztyeppe beláthatatlan térségeiben nomád állattenyésztéssel foglalkozó tömegeiket nem lehetett sem egyetlen hatalmas birodalomban,

sem ütőképes hadseregben egyesíteni. A 4. sz. második felében igyekeztek a Keletrómai Birodalom kedvében járni. Űzték, támadták a gótokat. Egyik szárnyuk 395-ben átkelt ugyan az Al-Dunán, de még nem keveredett harcba a Birodalommal. Sőt 406-ban ezek a hunok már az itáliai Fiesole környékén **Radagaisus** gót seregeit verték szét Stilicho bizánci hadvezér hívó szavára. A másik szárnyuk észak felől megkerülte a Kárpátokat, végigdúlta a Visztula és az Odera felső folyását. Az összecsapás most már elkerülhetetlenné vált a Keletrómai Birodalommal, de 409-ben nem boldogultak a bizánci seregekkel. Ekkor **Bleda** seregei élén az Olt völgyét követve benyomult Erdélybe és a mai Brassó táján ütötte fel táborát. A mai Erdély területe 434-től 455-ig hun uralom alatt állt. Lakosságát a hunok csaknem teljesen kiirtották. Szinte csak hírmondók maradtak belőlük, akik a Maros és az Olt völgyében az erdélyi nyári szállásra érkező hun urakat kiszolgálták. Ebben az időben **Attila** *orduja* (tábora) valahol Havaselve területén lehetett, amint ezt az ásatások során előkerült hatalmas hun rézüstök tanúsítják.

2.6.10. A 430-as években, Attila uralma alatt hatalmas szövetség jött létre, amely a Baltikumtól a Káspi-tengerig és a Fekete-tengerig terjedt. A környező országok uralkodói „szövetségi ajándékok", „védelmi pénzek" címén évente óriási összegeket fizettek a hunoknak. Attila rettegett seregei élén 441-ben kerekedett fel táborhelyéről, majd 445-ben megölette bátyját, Bledát, akivel osztozott a legfőbb hatalmon és akinek ekkor valahol a Temesközben állt a maga orduja. 449 őszén Maximinus és Priszkosz rétor már a Dunától kétnapi járóföldre talált rá Attila táborára, akinek szintén volt Erdélyben nyári szállása valahol a Maros forrásvidékén. A hun uralom, Erdély elnéptelenedése félelmetes következményekkel járt. A Keleti és az Északi Kárpátok hágói járhatatlanokká váltak, és helyenként 100-160 km széles erdőség tette lehetetlenné a közlekedést. Attila 447-ben a természeti csapásoktól sújtott és ezek következtében legyengült Keletrómai Birodalmat támadta, majd nyugat felé vette útját, de 451-ben a *mauriacumi* csatában (sokáig a mai Châlons-sur-Marne francia város közelében, a *catalaunumi* síkságot tekintették a döntő ütközet színhelyének) egyik seregnek sem sikerült felülkerekednie. Mire kivirradt, a hun és a nyugatrómai seregek egyaránt visszavonultak. Attila nyílván a következő tavaszra várt, hogy újabb seregeket gyűjtve döntő csapást mérjen a Nyugatrómai Birodalomra, de rettegett hunjainak ez volt az utolsó félelmetes katonai vállalkozásuk. Urukat, az 'Isten Ostorát' 453-ban mennyegzője éjszakáján érte a hirtelen halál. Ekkor 50-55 éves lehetett. Halálának okára sohasem derült fény. Egyesek szerint megmérgezték, mások szerint saját orrvérzésétől fulladt meg.

2.6.11. Attila váratlan halála után fiai nem tudtak megosztozni apjuk örökén, egymásra támadtak, és a hunok testvérháborúját kihasználva **Ardarik** gepida király (aki seregével maga is részt vett a mauriacumi nagy csatában) a már-már diadalmaskodó **Ellák**ra támadt és a pannóniai Nedao folyó völgyében megverte a hun seregeket (455). Ekkor a hunoknak behódolt többi törzs is fellázadt, mindenekelőtt a szvébek (kvádok) és a szkirek. A vert hun hadak kénytelenek voltak kivonulni a Kárpát-medencéből és valahol a Fekete-tenger északi partvidékén húzták meg magukat. Ettől kezdve a gepidák csaknem a 6. sz. közepéig birtokolták Erdélyt, mint a Keletrómai Császárság szövetségesei. Bizánc évente nevetséges 100 arany „ajándékot" fizetett nekik ezért a szövetségért (csak az összehasonlítás kedvéért: a hunok szövetségét évi 2.100 aranyra értékelte a császári udvar!), és, amint több régészeti lelet is bizonyítja, a körmönfont görögök az ilyen „szövetségi ajándékok" fizetésére még súlyhiányos aranypénzt is verettek. Erdély a bizánci forrásokban ettől kezdve **Gepidia** néven szerepelt. **Iordanes** szerint az egész egykori Dacia az ölükbe hullt, hatalmuk az Al-Duna mentén az Olt torkolatáig terjedt. A mai Mezőföld területén a gepidák fontosabb központjai közül a római kori **Porolissum** helyén létesült **Moigard** neve maradt fenn. Napoca körül valóságos gepida település-gyűrű alakult ki. Volt egy központjuk a mai Apahida közelében, egy harmadik pedig a Maros torkolatánál a Tisza partján. A mai Arad városa közelében az

ásatások során egy egész fazekastelepük került elő. Ardarik királysága alatt új gepida arisztokrácia alakult ki. Egy-egy nemesi család általában egy kisebb falut birtokolt. A lakosság 70 százaléka fegyvertelen pórnépből és szolgákból állt, akik sátortetővel borított lakógödrökben éltek. Az 5-6. sz. fordulóján a legtöbb gepida falu a Maros völgyében állt, Malomfalván 34 ilyen putri került elő. A leletekből megállapítható, hogy a földművelésen kívül állattenyésztéssel is foglalkoztak, főleg szarvasmarhát és lovakat tartottak. A gazdag apahidai fejedelmi sírokba 470-500 között temetkeztek. Ebből a korból fennmaradt **Gunderith** gepida király neve is. 539-ben **Theudepert** frank királlyal szövetkezve a gepida hadak átkeltek a Dunán és megverték a bizánci **Calluc** *magister militum* seregét. Ekkor Singidunum (a mai Belgrád környékén) a gepidák kezébe került Dacia Ripensis szinte valamennyi városával együtt. A Dunától délre eső területekről csak 551-ben vonultak ki, amikor súlyos vereséget szenvedtek az egyesült bizánci és langobard seregektől, de addig tömegesen segítették át a Dunán a szláv csoportokat, sőt a Thráciára támadó *kutrigurokat* (bolgár-török törzs) is.

2.6.12. A hun uralom alól 454-ben felszabadult keleti gótok mint keresztények települtek át Itáliába, ahol **Nagy Theodorik** (mondai nevén **Veronai Detre**) királyuk 555-ig fennálló birodalmat alapított. A nyugati területeiért aggódó Bizánc nem bízott a gepidákban, ezért **Marcianus** császár már 456-ban keleti gótokat telepített le a két Pannoniában, akik mindig ellenséges magatartást tanúsítottak a rokon gepidákkal szemben. A keleti gótok 469-ben a Bolia pataknál súlyos vereséget mértek a gepidákra, akik a győzteseket nem is tudták megakadályozni abban, hogy a Dunán átkelve ne számoljanak le szövetségeseikkel is. A gepidák visszaszorultak korábbi területeikre, és hamarosan az északról érkező első *szláv* etnikai csoportokat segítették át az Al-Dunán, majd 509-ben maguk is bizánci területeket támadtak.

2.6.13. **Valens** császár vereségével és halálával (378) az elkerülhetetlen összeomlás felé haladó Nyugatrómai Birodalom hosszas agóniája során 410-ben a nyugati gótok kifosztották Rómát, 455-ben a vandálok elfoglalták az Örök Várost, majd 476-ban a herulok királyuk, **Odoaker** vezetésével előzték **Romulus Augustulus**t (475-476), az utolsó nyugatrómai császárt. **Zénon** (474-491) keletrómai császár **Theodorik** osztrogót királyt (474-526) küldte seregei élén Itáliába Odoaker eltávolítására, aki Ravennában ostrom alá vette a herul hódítót, majd a város bevétele után kivégeztette. Nagy Theodorik néven Itália és a dalmát partvidék ura lett, két kiváló minisztere, Cassiodorus és Boetius segítségével eredménytelenül próbálta egybeolvasztani a rómaiakat és a keleti gótokat. Felvirágoztatta Ravennát, birodalmának fővárosát.

2.6.14. 558-ban egy újabb sztyeppei türk nép, az *avarok* kagánja küldött követeket Bizáncba, hogy **I. Justinianus** császártól szövetséget és aranysegélyt kérjenek. Cserébe felajánlották, hogy megszabadítják Bizáncot a Fekete-tenger északi partjain a birodalmat zsaroló nomád törzsektől. Felajánlásukat 3-4 év alatt valóban teljesítették, leigázva többek között a kutrigur és az utigur bolgár-török törzseket is. **Bajan** (‘hatalmas, gazdag’) kagán, akinek népét a sztyeppei nyugati türkök (*türkut*) üldözték el hazájukból, 562-ben ismét követeket küldött Konstantinápolyba, hogy a biztonságos Scythia Minor (Dobrudzsa) és Moesia területén telepedhessen le avarjaival. A bizánci császár óvakodott a birodalom területére bebocsátani a jövevényeket, és még a tárgyalások alatt megerősítette az al-dunai határt. Ekkor az avarok észak felől megkerülték a Kárpátok hegyvonulatát, de az Elbánál **Siegebert** frank király megállította és kényszerítette őket, hogy térjenek vissza az Al-Duna bal partjára. I. Justinianus halála után ismét követeket küldtek Konstantinápolyba, de **II. Justinus** császár felbontotta a korábbi szerződést. Bajan 565/566 telén erőszakkal próbált betörni a Bizánci birodalom területére, de vereséget szenvedett, majd amikor hírül vette, hogy a nyugati türkök átkeltek a Volgán, hogy „lovaik patkói alatt veszejtsék el minden avar szolgájukat”, Bajan avarjai újra

megkerülték a Kárpátokat. Valahol az Elba és az Odera között **Alboin** langobard király követei keresték fel Bajant és „örök szövetséget” ajánlottak fel neki a gepidákkal szemben. Alboin a gepidák legyőzése esetén Bajannak igérte az egész Gepidiát, Sirmium elfoglalása esetén pedig megígérte, hogy szabad utat enged az avaroknak a hőn óhajtott Scythia Minor és Moesia elfoglalására. Az újabb veszedelem láttán Bizánc mindhárom ellenfelét ki akarta játszani egymás ellen, egyformán hitegetve gepidákat, langobardokat és az újonnan érkezett avarokat is. Mivel **Kunimund** gepida király nem engedte át Bizáncnak az elfoglalt **Sirmiumot** (ma Sremska Mitrovica) és felkészült a langobardok és az avarok egyesült hadainak támadására, Bizánc nem avatkozott a közelgő háborúba, de seregeit a város közelébe rendelte és készültségbe helyezte. **Alboin** langobard király megtámadta és szétverte a gepidákat, akiknek a királyát is megölte az ütközetben. (A csata után Kunimund koponyájából Bajan ivóserleget készíttetett, amit Alboinnak ajándékozott. Ez utóbbi győzelmi mámorában meggondolatlanul feleségül vette Kunimund árvaságra jutott leányát, **Rosamundát**, aki később bosszúból megölette.) A vereség láttán **Usdibad** gepida fővezér harc nélkül átengedte a bizánci seregeknek Sirmium városát, a csatában elesett gepida király kincseit pedig **Reptila** „trónörökössel” és **Thrasarik** püspökkel, az ariánus gepida egyház vezetőjével Konstantinápolyba küldte. Ekkor Bajan kagán váratlanul megtámadta a várost, de a várostromban járatlan avar sereg nem boldogult Sirmium falaival. A kagán bosszúból 10.000 *kutrigur* lovast küldött a dalmát városok kifosztására. Ekkor a szlávok, akiknek az első fegyveres csoportjai 530-ban elérték az Al-Dunát, 548-ban **Dyrrachion** városáig jutottak el, majd 560-ban már a langobardokat is támadták, 567-ben terjeszkedésükhöz elnyerték az avarok támogatását.

2.6.15. Bizánc hibás politikát folytatott, amikor minden áron igyekezett megszabadulni Albointól, akinek jól felszerelt, harcedzett és bátor serege abban a korban az egyetlen olyan katonai erőt jelentette, amely a siker reményében szembeszállhatott volna Bajan kagán avar seregeivel. Az avar seregek fő erejét általában 20.000 nehéz vérteslovas (két *tümen*) alkotta. Fegyverzetüket hosszúnyelű, edzett vasból készült páncéltörő kopja, egyenes és hosszú lovassági kard, nehéz perzsa típusú vért alkotta. Igazán félelmetes fegyverük a korszerűsített íj volt, meg a mód, ahogyan az íjat használták. Vasból kovácsolt nyílvesszőiket, amelyek háromszor olyan súlyosak voltak, mint az Európában általánosan használt nyílvessző, és amelyeket csontrögzítős visszacsapó íjukkal legalább ötszáz méterre lőtték ki, félelmetes pontossággal. Mindehhez járult a sztyeppei lovasnépek néhány újítása, a magasított nyeregkápa és a kengyelvas, ami lehetővé tette, hogy a lovas száguldó lova hátán, a nyeregben gyakorlatilag felállva, akár oldalra, akár hátrafordulva bármilyen irányban kiröpíthesse nyílvesszejét. Kopjájuk és nyílvesszejük könnyedén átszakította az európai seregekben használt bőr vértet, sík terepen szinte lehetetlen volt feltartóztatni támadásukat. (A rómaiak nehéz fegyverzetű gyalogsága, ami képes lett volna szétverni a támadókat, már a múlt emlékei közé tartozott.). Hódításaiknak csak a nehezen járható hegyes terep és a várostromban való kezdeti járatlanságuk szabott határt, de ez utóbbit hamarosan igen jól elsajátították arab tanítómestereiktől. Katonai sikereiket nem kis mértékben köszönhették az európainál kisebb, ridegen tartott és rendkívül szívós lovaiknak, amelyek még akkor is képesek voltak lovasukkal a hátukon átúszni egy szélesebb folyón, amikor az európai lovasok paripáinak már jártányi erejük is alig volt.

2.6.16. Bajan kagán nem nyugodott bele a Sirmium alatti kudarcba. Konstantinápolyba küldött követei a császártól Usdibad gepida fővezér és serege kiadását, továbbá a csatában elesett Kunimund király kincseit követelték. Közben azonban Alboin langobard király 568-ban csábító ajánlattal fordult Bajan kagánhoz: „örök szövetségéért” cserében felkínálta neki Pannoniát. Bajan elfogadta a kedvező ajánlatot, és a húsvéti ünnepek után Alboin népével együtt kivonult Pannoniából, hogy Észak-Itáliában telepedjék le. Ezzel véget ért Pannoniában

a germán törzsek csaknem 600 évig tartó uralma. Az első avar kaganátus Pannóniában alakult meg. Letelepedésük fő vonala a Maros és a két Küküllő völgye volt. Ez utóbbi terület 567-től egészen a 9. sz.-ig központi szerepet töltött be az avarok uralmában. A Küküllők neve mindmáig őrzi az avar letelepedés emlékét: az avar **kökeleγ** szó jelentése ugyanis 'kökénybokor, kökényes', a két folyó nyilván a vidék gyakori cserjéjéről kapta a nevét. Ezt a folyónevet később az avarok közé betelepülő szlávok tükörfordításban átvették, tőlük viszont a beszivárgó románok örökölték: román Târnava (*vö*. bolgár **trönka** 'kökénybokor, kökényes', szerb **crni trn** *ua*., orosz **ternovnik** *ua. stb*.). Az avaroknak 584-586 között végre sikerült elfoglalniok Moesiát és Scythia Minor egy részét, de a perzsa frontról visszavont bizánci hadak kiverték őket, sőt a Temes-közben meg is támadták az avarokat. A 7. sz. első éveiben elszenvedett vereségek után az avarok kezdték kiépíteni állandó téli szállásaikat, az **aul**okat, amelyek egy-egy jól elhatárolt legelőterület központjai voltak. Az Arad-Tisza-Maros völgyet az első évtizedekben a kunágotai fejedelem ellenőrizte, egy másik aul Kunmadaras környékén volt. Keleten az avar érdekterület legalább a Dnyeper-folyóig, egyes kutatók véleménye szerint a Donyec-medencéig terjedt. A 629/630-as évben súlyos megrázkódtatás érte az avar birodalmat: a dalmáciai szlávok fellázadtak az avar uralom ellen és Bizánc védelme alá helyezték magukat. A véres belháborúban az avarok elvesztették legkomolyabb szövetségeseiket, a bolgár-török kutrigurokat. Ettől kezdve mindinkább visszaszorultak kelet felé, majd 795-ben katasztrofális testvérharc tört ki közöttük: a mai Alföld kagánja (a *tudun*) fellázadt a magasabb rangú erdélyi avar *jugurrus* ellen. A harcban a kagán diadalmaskodott, a jugurrus elesett, de a legyengült avar seregek csak üggyel-bajjal tudtak ellenállni a frankok ismételt támadásainak. Végül 802 és 804 között **Krum** bolgár kán hadai támadták a Tisza vidékét és elűzték a kagánt maradék népével együtt.

2.6.17. Az első szláv csoportok az 5. sz. derekán jelentek meg az Al-Dunánál és **I. Anasztasziosz** császár (491-518) uralkodása alatt intézték első támadásaikat a Bizánci császárság területei ellen. Ezek a szláv csoportok a *szklavinok* és az *antok* törzséhez tartoztak. Az utóbbiak nevük alapján alánokkal keveredtek vándorlásuk során. A feljegyzések szerint szklavin harcosok már az 540-es évek végén csatlakoztak **Hildigis** langobard trónkövetelő seregeihez. Első balkáni betöréseik célja jószágállományuk növelése, rablás és fosztogatás volt, gazdag zsákmányukkal minden támadás után visszatértek az Al-Duna bal partjára. Amikor Gepidia összeomlása után a hódító avarok felszámolták a hágókban és a hegyszorosokban a gepida határzárat, a szlávok egyre nagyobb tömegben áramlottak dél felé. Ekkor a bizánci területre betörő szláv csoportok már nem érték be a korábbi fosztogatással, hanem a megfelelőnek ítélt helyeken le is telepedtek. A korabeli görög források szerint a szlávok kezdetleges demokratikus törzsi társadalomban éltek. Társadalmi berendezkedésük alapját a nagycsalád (három nemzedékből álló család) képezte, több család alkotta a nemzetséget, az egymással szomszédos nemzetségek pedig a közösséget. A nemzetségek képezték a törzset, amelynek az élén a vezér állt, aki, mint katona, háború esetén teljhatalommal rendelkezett. Békében viszont meg kellett hallgatnia a nemzetségfők tanácsának véleményét is. A bevándorló szlávok pogányok voltak, főistenük **Perun,** a villámlás istene volt. Mitológiájukban jelentős szerepet töltöttek be a **vilák**, a szent források tündérei. Az 598 és 601 között ellenük indított bizánci offenzívák ugyan nagymértékben fékezték beáramlásukat a birodalom területére, de mintegy száz év alatt fokozatosan újabb és újabb területeket hódítottak meg és délen eljutottak az Égei-tenger partvidékéig és Pelopponészosz területére, nyugaton pedig az Adriáig. **II. Konsztansz** császárnak (641-668) csak 658-ban indított hadjáratával sikerült kiűznie a betelepedett szlávokat az Égei-tenger partvidékéről, Dél-Macedóniából és Thráciából. Ezekről a hányatott évtizedekről elsősorban **Theophanész** és **Nikéforosz** bizánci krónikások tudósítanak. A történészek többsége egyetért abban, hogy a betelepülő szlávok túlnyomó többsége a 6. sz. és a 7. sz. elején a *slaveni* törzs tagjai voltak, akik az 5.-6. sz. a Dunától északra éltek. Utódaik a Balkán keleti felében a

bolgárok és a macedónok, a félsziget nyugati felében pedig a horvátok és a szerbek. (A Balkánon élő különböző szláv népek eredetéről és letelepedéséről később még részletesebben szólunk.) Ez utóbbiak főként az avarok vezetésével érkeztek és avar uralom alatt is maradtak. Erdélyben a szláv betelepülők a 7. sz. első harmadában jelentek meg. Az avarok megtűrték jelenlétüket, sőt köztük és az új jövevények között hamarosan békés szimbiózis alakult ki, amint azt a két Küküllő völgyében feltárt számos közös avar-szláv temető is tanúsítja. Ez a szimbiózis olyan szorossá vált, hogy az egyes temetkezési helyeket etnikai hovátartozás szerint olykor igen nehéz elkülöníteni. Erdély belsejében egyébként számos szláv eredetű helynév tanúskodik mindmáig a tartós szláv jelenlétről (*pl.* **Kászon**, **Kovászna**, *stb*.).

2.6.18. A *bolgár-törökök* (az új bolgár történetírás *protobolgároknak* nevezi őket) a 4. században a Kaukázustól északra, az örmények és a grúzok szomszédságában éltek. A nyugat felé vonuló hunok néhány legyőzött törzsüket magukkal hurcolták, és ezek Attila haláláig minden hadjáratában részt vettek. Attila halála után visszatértek a Dnyeszter és a Dnyeper vidékére. A 6. sz. a *türkut* támadások elől menekülő avarok támadtak a bolgár-törökökre, és soraikba kényszerítették a legyőzött *kutrigur* törzset. Ezekből a bolgár-török harcosokból lettek az avarok legjelentősebb szövetségesei a Bizánci birodalom ellen indított hadjárataikban. (635-ben lázadásuk halálos sebet mért a hanyatlásnak indult avar birodalomra.) Az 5. sz. folyamán a keleten élő bolgár-török törzsek is mozgásnak indultak és 499-ben, majd 502-ben, 530-ban, 539-ben és 540-ben sorozatosan törtek be a két Moesia és Scythia Minor területére, ahonnan fokozatosan kiszorították a bizánci hadakat. A bolgár-török csapatok 540-ben a birodalom fővárosáig nyomultak előre. A bolgár-török betörések méreteit és jelentős erejét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy már 499-ben megsemmisítő vereséget mértek Thráciában a 15.000 főből álló *illír* seregre, amelyet Konstantinápoly küldött a bolgár-török támadás elhárítására. Az ütközet egyébként **Ammianus Marcelinus** megállapítása szerint az utolsó illír fegyveres erő megsemmisülését jelentette a Balkánon. A Bizánci Birodalom ennek a súlyos vereségnek a hatására látott hozzá Konstantinápoly évszázadokon át bevehetetlennek vélt, 50 km hosszú védőfalainak építéséhez, amelyek elkészültük után a Márvány-tengertől a Fekete-tengerig vették körül a bizánci fővárost. 630-ban a bolgár-török *onogur* törzs vezetője, **Orhan** és unokaöccse, **Kovrat** járt követségben Konstantinápolyban, hogy szövetséget és támogatást kérjen a birodalomtól. Ezt követően Kovrat 635-ben fellázadt az avar fennhatóság ellen és győzelmével egyesítette a bolgár-török törzseket.

2.7. Világbirodalom és honkeresők

2.7.1. A Keletrómai (vagy Bizánci) Birodalomnak úgyszólván születésétől kezdve szembe kellett szállnia az északról és északkeletről rázúduló betörésekkel, a birodalom területeit, olykor magát a fővárost is fenyegető különböző barbár népek támadásaival. Gótok, hunok, gepidák, avarok, szlávok, majd bolgár-törökök próbálgatták a Száva – Al-Duna limest, hogy betörésre alkalmas gyenge pontot találjanak rajta rabló-pusztító kalandozásaikhoz. Az északi területek egyre többet szenvedtek ezektől a támadásoktól. A hatásos védekezéshez, az erős központi hatalom megteremtéséhez és az országépítéshez hosszú és kemény munkára, és természetesen még több pénzre volt szükség. A Keletrómai Birodalom lakosai *rómaiaknak* – Ρωμαιοι – tartották magukat, a római birodalmat pedig egységes egésznek tekintették, beleértve a barbárok által megszállt nyugati területeket is. Ennek megfelelően a keletrómai/bizánci császárok ezekkel a távoli területekkel úgy rendelkeztek, mintha valóban a saját felségterületükhöz tartoztak volna. E területek fejedelmeit, királyait saját „szövetségeseikként" kezelték, hűségüket pedig rendszeres évi „ajándékokkal" váltották meg. A birodalom görög neve – **Nea Rómé** (*Új Róma*) – az egykori Római Birodalom

folyamatosságát hirdette, uralkodójuk pedig βασιλευς των Ρωμαιων, azaz a *rómaiak királya* volt, jóllehet a birodalomban csak kisebb számban éltek latin ajkúak, a lakosság többsége görög volt, akik közé szírek, zsidók, örmények, koptok és más anyanyelvűek keveredtek. Ez az etnikai sokszínűség később a népvándorlás egymást követő hullámaival tovább gazdagodott, ahogyan állandóan fejlődött a római császárságtól örökölt társadalmi és gazdasági struktúra is. A birodalom lakosai Konstantinápolyt csak a **Város** (Πολις) néven nevezték, ahogyan egykor a Római Birodalom polgárai is csak **Urbs** (a Város) néven emlegették Rómát. (Egyébként Konstantinápoly török neve – **Isztambul/Sztambul** – görög eredetű: ‘Εις την πολιν jelentése ‘a városba’ vagy ‘a városban’, korabeli köznyelvi kiejtése *isztinbolin*, amit a török fül **sztinbol*-nak hallott, és amiből a török szigorú magánhangzó illeszkedési szabályai szerint Isztambul/Sztambul lett.) A Keletrómai Birodalom csaknem ezer évvel élte túl a nyugatrómait, és közben gyökeresen átalakult. Az 5. sz. a görög szerzők lelkendezve állapítják meg, hogy a birodalom városaiban már újra a „szép és művelt görög nyelven” beszélnek, azon a nyelven, amely a 7. sz. elejétől fogva az egész bizánci állam hivatalos nyelve lett. Ez a nyelv meg a közös bizánci kultúra és életforma fogta össze a soknemzetiségű népességet. A Keletrómai Birodalom a római császárság társadalmi és gazdasági struktúráját örökölte a rabszolgatartással együtt, és ez utóbbi itt sokkal tovább élt, mint Európa nyugati felében, sőt maradványait még a jellegzetesen bizánci katonai-hűbéri társadalomban is megtaláljuk. Az egykori colonusok mellett a rabszolgák, akiknek a kihasználását jelentősen korlátozták a császári rendeletek, egészen Konstantinápoly elestéig jelentős szerepet töltöttek be a birodalom mezőgazdaságában és kézműves iparában, de soraikból került ki a paloták és az udvarházak szolganépe is. A 7. sz. kezdve itt is megtaláljuk a jobbágyokat és a röghöz kötött kisbirtokosokat (a „szabad parasztokat”), de ez utóbbiak kis földjeit később megkaparintották az egyházi és a feudális nagybirtokok, amelyek a 9. sz. már döntő szerepet töltöttek be a birodalom gazdasági életében. A bizánci városok, mindenekelőtt maga a főváros, folytatták a görög városok ipari hagyományait is, amennyiben a közszükségleti cikkeken kívül messze földön kapós fényűzési cikkeket is készítettek. Ebből következik, hogy a gazdaságilag erősödő birodalomban hamarosan fellendült a kereskedelem is. Bizánc a korabeli világ árucsereforgalmának a központjává fejlődött. Ebből a legnagyobb jövedelmet természetesen maga az állam húzta, de az évszázadok folyamán mesés vagyon halmozódott fel az egyház és az arisztokrácia kezében is. A másik oldalon az alsó néposztályok a legnagyobb nyomorban és kiszolgáltatottságban éltek. A növekvő elégedetlenség és a vele járó társadalmi feszültségek 532-ben a **Nika-lázadásban** robbantak ki, ami elsősorban a fokozódó önkény és az elviselhetetlenné váló adóterhek ellen irányult.

2.7.2. A birodalom első évszázadainak nagy országépítője **I. Justinianus** (527-565) császár volt, aki szárnyaló terveinek megvalósításában egy rendkívüli asszony, **Theodora** császárné segítségére és eszére is támaszkodhatott. Ez a császár az erős egyházi és világi nagybirtokokkal szemben mindinkább a középbirtokosokra támaszkodott. Országépítő munkájának korszakalkotó állomása volt a **Codex Iustinianus** (534) törvénygyűjtemény, ami az első polgári törvénykönyvnek tekinthető (a jogászhallgatók még ma is tanulják római jog néven), és ami alapjaiban szabályozta az „isten-császár” (*divus imperator*) eszméjétől vezérelt birodalmat. Justinianus országának társadalmi-gazdasági megerősítését fontos eszköznek tekintette merész, de anakronisztikus álmainak megvalósításához, a hajdani Római Birodalom helyreállításához. Ehhez **Beliszariosz** személyében kiváló hadvezért talált, aki először a perzsákat győzte le (532-ben „örök békét” köthetett a **Szasszanida**-dinasztiával), majd az észak-afrikai vandál birodalmat döntötte meg (534-ben), végül az itáliai gót birodalmat (555), hogy a távoli Hispania provinciát is visszahódítsa. Hadjáratait *Peri polemón* (A háborúkról) c. 8 könyvben a caesareai **Procopius** (500 k. – 560 k.) írta meg. Ebben a művében a központi szereplő Beliszariosz, a nagy hadvezér, de nemcsak az ő győzelmeit írja le, hanem 553-ig a birodalom megannyi más eseményéről és mindennapjairól is tudósít, felbecsülhetetlen értékű

kortörténeti monográfiát hagyva az utókorra. Procopiust mégis inkább másik nagy művéről, *Peri ktiszmatón* (Az építkezésekről) c. könyvéről ismerik, amelyben – nyilván a császár megbízásából – a Justinianus korában végzett óriási építőmunkának állít emléket, első helyen természetesen a nagy országépítő császárt magasztalva, akinek nevéhez a csodálatos konstantinápolyi **Aja Szófia** (Szent Bölcsesség) székesegyház építése is fűződik. Könyvünk szempontjából ennek a Procopius-műnek külön jelentőséget ad az a körülmény, hogy a felsorolt számos kisebb-nagyobb építkezés közül több olyan helységben vagy körzetben létesült, aminek a neve az illír és a mai albán nyelv segítségével megfejthető. (Ezekről tankönyvünk harmadik részében lesz alkalmunk bővebben szólni, amikor majd az albán eredetelméletek történetével foglalkozunk.) Csupán érdekességként említjük meg, hogy Procopiusnak van egy alig ismert kisebb műve is, amit *Historia arcana* (Titkos história) c. írt meg 2 részben. Az első részben már-már szentségtörő naturalizmussal és a legcsekélyebb prüdéria nélkül rajzolja meg Belisszariosz magánéletét, Antónina asszony budoárját, amelyben a rettenhetetlen hadvezér szánalmas kis papucsférjjé válik. A második rész ennél is keményebb: ebben Justinianus császár és Theodora császárnő magánéletének legintimebb részleteit is kitálalja, és a nagy országépítő császárt könyörtelen zsarnokként, mint az ország és a nép kiszipolyozóját ostorozza. Ez az írása ékesszóló bizonyíték az íróember teljes kiszolgáltatottságára a zsarnoki hatalommal szemben, amit csak saját fegyverével, a kalamussal tudott megtorolni.

2.7.3. Justinianus anakronisztikus életműve, az óriási áldozatok árán visszaállított hajdani Római Birodalom mindössze néhány évvel élte túl megálmodóját. Utóda, **II. Jusztin** (565-578) tehetségtelen epigonként rombolta le nagy elődjének túlságosan drágán megfizetett életművét. Itáliát már 568-ban meghódították a langobardok, Mezopotámiát hamarosan elfoglalták a Szasszanidák, 588-ban pedig Hispánia is fellázadt a bizánci uralom ellen. Az avarok 582-ben sikeres ostrommal elfoglalták Sirmium erődítményét és ezzel első ízben szakadt meg a Száva – Al-Duna limes-rendszer. **Maurikhiosz** császárnak (601-602) ugyan 601-ben sikerült visszafoglalnia a létfontosságú erődítményt, de időközben hatalmas szláv tömegek zúdultak a birodalom területére. **Epheszoszi János** (505?-585) szír író és történész elveszett és csak más művekből ismert könyvében számolt be az első szláv hullám betöréséről. A későbbi bizánci krónikákban gyakran és bőségesen idézett 6. sz. **Menandrosz** szerint 582-ben legalább százezer szláv özönlötte el Thrácia és Görögország területét. **Evagriosz** bizánci egyháztörténész arról tudósít, hogy a szlávok ezekben a kritikus években kétszer is eljutottak Konstantinápoly falai alá, a **Monemvasziai krónika** szerint pedig 587-től kezdve gyorsan növekedett a szláv települések száma a bizánci területeken. Az egyik *Szent Demeter legenda* (**Miracula Sancti Demetrii**) Thesszaloniki avar-szláv ostromának sikeres visszaverését a szent csodás közbeavatkozásának tulajdonítja. Maurikhiosz császár Sirmium visszafoglalása után haladéktalanul a visszavonuló avarok üldözésére indult és diadalmas seregeit a pannóniai síkságon akarta teleltetni, hogy a következő tavasszal végleg leszámoljon az avar veszedelemmel. A laktanyáktól távoli teleltetéssel elégedetlen katonaság azonban 602-ben fellázadt és **Phokasz** kapitányt kiáltotta ki császárnak, aki 610-ben bekövetkezett haláláig küzdött a hatalmával kíméletlenül visszaélő arisztokrácia ellen. Utóda, **Herakleiosz** császár (610-641) Kis-Ázsiában 4 határőrvidéket (*thema*) szervezett, és a helyi kiskirályok, a nagybirtokos arisztokrácia hatalmát jelentősen megnyirbálva elkezdte a meggyengült birodalom újjászervezését és a császári hatalom megerősítését. Ebben a munkában mindenekelőtt a parasztságra és a birodalom területén letelepedett szláv faluközösségekre támaszkodott. Ez utóbbiakat a tehetetlen bizánci hatóságok kénytelenek voltak megtűrni, majd férfilakosságuk egyre nagyobb részére terjesztették ki a katonakötelezettséget a birodalom védelme érdekében. A birodalom megerősítése létfontosságú és parancsoló feladat volt, hiszen nemcsak a perzsa Szasszanidák újították fel támadásaikat, hanem a kisázsiai hódításaiktól vérszemet kapott arabok is egyre komolyabban veszélyeztették a bizánci

érdekeket. Ez utóbbiak 674 és 678 között szárazon és vízen is ostrom alá vették Konstantinápolyt. A fővárost csak a bizánci arzenál találmánya, a vízen is heves lánggal égő *görögtűz* (kőolaj, gyanta, salétrom és kén keveréke) mentette meg, ami gyakorlatilag megsemmisítette az arabok félelmetes hajóhadát. A 8. sz. elején a bizánci és szláv hagyományokra, szokásjogra épülő **Nomosz Georgikosz** (mezőgazdasági törvény) erősítette tovább a paraszti közösségeket. A birodalomban az évszázadok folyamán hatalmas vagyon halmozódott fel az egyház és a kolostorok kezében, amiből a főváros felső rétegei is bőségesen részesültek. A nyugati kolostorokkal és szerzetesrendekkel ellentétben a görög egyház hasonló intézményei legfeljebb jelentéktelen szociális és népjóléti tevékenységet folytattak, így a hatalmas vagyon akadálytalanul tovább gyarapodott, miközben a vagyontalan néprétegek egyre jobban elnyomorodtak. A 7. sz. vége felé bontakozott ki a **paulikánusok** mozgalma, ami csupán a 4 evangéliumban foglalt tanításokat és Pál apostol leveleit ismerte el és szembefordult az egyházzal, a hívek vallási és társadalmi egyenlőségét hirdetve. A mozgalom csatlakozott az úgynevezett **ikonoklaszta** (képromboló) **mozgalomhoz**, ami a görög egyház és papság ellen irányult és mérhetetlen károkat okozott a birodalomnak. A népharagot két császár is igyekezett kihasználni a papság és a felső arisztokrácia túlzott hatalmának megtörésére, a központi hatalom megerősítésére és az üres kincstár feltöltésére. **III. Leó** (717-741) és **V. Konsztantinosz** (741-745) rátette a kezét a kolostorok vagyonára, számos kolostort kaszárnyává alakíttatott át, a megkaparintott kincseket a hadsereg és az állami szervezet erősítésére fordította. Ennek eredményeként a Bizánci Birodalom sikeresen tudott szembeszállni a meg-megismétlődő arab támadásokkal és több területet hódított vissza a bolgár kánoktól, mígnem 811-ben súlyos vereséget szenvedett **Krum** kán csapataitól. De a képromboló mozgalom második szakaszában már elviselhetetlenül súlyos terhek nehezedtek a faluközösségekre és a *themák* arisztokráciája a faluközösségek egyre több földjét sajátította ki. Ekkor kirobbant a **Szláv Tamás** felkelésének (821-825) nevezett népi mozgalom, ami annyira megerősödött, hogy – miután vezetője császárrá kiáltatta ki magát – Konstantinápolyt is ostrom alá vette. Végül 843-ban a bizánci udvar arra kényszerült, hogy visszaállítsa az ikonok tiszteletét, hogy ezzel az uralkodó osztályok egymással szembenálló rétegeit kibékítse, és egységesen léphessen fel a lázadók ellen. A nagybirtok súlyának fokozatos növekedése már a feudalista társadalmi berendezkedés előhirnöke volt. A nagybirtokok növekedésével párhuzamosan vált egyre jelentősebbé a birodalom városainak a szerepe is. Tulajdonképpen ekkor kezdődött a Bizánci császárság virágkora. Konstantinápoly ugyan elvesztette korábbi vezető szerepét, de továbbra is a világkereskedelem egyik ragyogó központja maradt. Hozzá kell tennünk, hogy ebben az időszakban tettek szert egyre nagyobb befolyásra a birodalomban a velencei, a pisai és a genuai kalmárok, akik fokozatosan kiszorították a görögöket a hatalmas hasznot hozó közvetítő kereskedelemből (selyem, keleti fűszerek és luxuscikkek, közel-keleti gabona, rabszolgák *stb*.). A növekvő elégedetlenség először Itáliában (920-921) és a Pelopponészosz szláv falvaiban, majd 932-ben a kisázsiai themákban robbant ki hatalmas népi felkelésekben. **I. Romanosz Lekapénosz** (919-944) császár kénytelen volt új agrártörvényeket kihirdetni, szentesítve a faluközösségek földelővásárlási jogát és megtiltva, hogy a nagybirtokosok olyan faluban szerezzenek földeket, amelyek határában addig nem volt birtokuk. De ez a császár és utódai később az arisztokratáknak ajándékozták a parlagon maradt közösségi földeket, végső soron a nagybirtokosok szinte korlátlan hatalmának szolgáltatva ki a paraszti tömegeket. Kialakult a feudalizmus sajátos bizánci formája, amelyben nem jött létre a nagybirtokosok nyugat-európai hierarchiája, és amelyben az arisztokrácia a császári udvar körül összpontosult az udvari hivatali méltóságok külső szemlélő számára szinte áttekinthetetlen fölé- és alárendeltségi rendszerében. A földbirtok (*pronoia*) kezdetben csak bizonyos adófizetési kötelezettséggel járt, a vazallusi viszony sajátos bizánci formája csak később alakult ki. A jobbággyá lett paraszt (*paroikosz*) életét kettős kötöttség súlyosbította: egyrészt kötelezettségei voltak a földesurával szemben,

másrészt adót kellett fizetnie az államnak Ugyanakkor viszont nem volt annyira röghöz kötött, mint nyugati sorstársai. A sikeres hadjáratok természetesen gyorsan növelték a katonai pályát választó arisztokrácia hatalmát, és növekedett az egyház hatalma és befolyása is, hiszen a koslostorokból is nagybirtokosok lettek. **Photiosz** bizánci pátriárka már a 9. sz. második felében megfogalmazta az egyházi és a világi hatalom egyesítésének igényét, egyszersmind kétségbe vonva a római pápa hatalmát az egész keresztény egyház fölött.

2.7.4. A *Száva – Al-Duna limes* megvédése Pannonia Provincia kiürítése után egyre több és nagyobb gondot okozott a birodalomnak. A megerősített határt hol itt, hol ott törték át a népvándorlás különböző népei, hogy kisebb-nagyobb bizánci területeket dúljanak fel és fosszanak ki. Az ilyen betörésekre Bizánc rendszerint büntető expedíciókkal válaszolt, de a gyorsan visszavonuló betolakodók többnyire szinte nyomtalanul eltűntek az Al-Duna végtelen nádasaiban és mocsarai között. A limes, az őrtornyok és a folyam bal partján emelt erődítmények évszázadokon át bevehetetleneknek bizonyultak, hiszen a különböző barbár törzsek elkerülték az erős falakkal körülvett településeket. Ezt a szilárd védelmi vonalat az első súlyos csapás 582-ben érte, amikor az ostromló avarok elfoglalták **Sirmiumot**, ennek az erődítményrendszernek az egyik fontos láncszemét, és elárasztották a dalmát tengerpartot. A több fronton háborúzni kényszerülő Bizánci Birodalom képtelen volt a hosszú határ minden veszélyeztetett szakaszára megfelelő katonai erőt felvonultatni, és 681-ben kénytelen volt elismerni az **Aszparuh** (más átiratban **Iszpirih**) vezetése alatt álló első bolgár államot. A 7. sz. első két évtizedében a limes összeomlott. Az övezet romanizált lakossága pánikszerűen menekült a szláv hullámok útjából dél és délkelet felé. A városok lakossága csak biztonságos várfalak mögött tudta elképzelni az életét, ezért korábbi hazájától 4-500 km-re délre, a 41. szélességi fokon fekvő városokban keresett menedéket. **Devoll**, **Flórina**, **Kasztoría**, **Véria**, **Thesszaloniki** és **Szérresz** fogadta be őket, és ezekben a városokban jelenlétük a 13. századig kimutatható. Valószínűleg romanizált menekültek telepedtek le **Bitola** és **Elasszon** városában is. A már említett Szent Demeter legendák beszámolnak róla, hogy a Thesszalonikibe érkező menekültek Naissus és Serdica városából, tehát északról jöttek. A határövezet falvainak csak felületesen romanizált lakossága viszont az ősi hagyományoknak megfelelően az erdő-borította hegyek között keresett és talált menedéket a folyóvölgyeket és a síkságokat elözönlő szlávok elől. Ezekről a falusi menekültekről a 11. sz. folyamán **Kekaumenosz** bizánci író tesz említést a császár okulására írt *Sztratégikon* c. kézikönyvében, amelyben külön fejezetet szentel a 7. sz. folyamán északról a birodalom belsejébe menekült „megbízhatatlan vlahoknak”. Ezzel az írásával könyvünk harmadik részében lesz még alkalmunk részletesebben is foglalkozni, hiszen a menekültek korábbi lakóhelyéről is említést tesz.

2.7.5. Mielőtt nagy vonalakban tovább követnénk a Bizánci Birodalom történetét, röviden foglalkoznunk kell a **bolgár-törökök** balkáni térhódításával és letelepedésével, amit a birodalom hanyatlása tett lehetővé. A mai Dél-Oroszország területén kialakult *türkut kaganátusban* a 6. sz. vége felé a leigázott népek lázadásai elősegítették a bolgár-törökök felszabadulását. Ennek eredményeként a Volga mentén már a 7. sz. elején kialakult egy önálló bolgár-török törzsszövetség, amelyet a bizánci források **Nagy Bulgária** néven említenek. A szövetség legjelentősebb törzsét az *onogundurok* képezték, akiknek a vezetője **Kubrat** volt. Amikor a *kazárok* szétverték a bolgár-török törzsszövetséget, Kubrat egyik fia, **Aszparuh** (a bolgár kánok névjegyzékében **Iszpirih** néven szerepel) nyugat felé vette az útját, és népével 660-ban a Bizánci Birodalom közvetlen szomszédságában, a mai Besszarábia déli részén telepedett le. Ezt a területet **Theophanész Homologétész** (latinul **Confessor**) (760 k. – 818) bizánci krónikás és **Niképhorosz** bizánci pátriárka is **Oglosz** vagy **Onglosz** néven említi. A bizánci feljegyzések szerint Aszparuh csapatai első ízben 680-ban törtek be bizánci területre, majd **VI. Konsztantinosz Pogonatész** (668-685) bizánci császár hadjáratot indított ellenük, mivel folytatták betöréseiket, de katonai akciója csúfos vereséggel végződött. Aszparuh

egészen **Odesszosz**ig (a mai Várnáig) nyomult előre. A döntő ütközetre 681 tavaszán kerülhetett sor. Aszparuh országa, amelyet a bizánci szerzők kezdettől fogva **Bulgária** néven említenek, délen a Balkán-hegységig, keleten pedig a Fekete-tengerig terjedt. Északon a kazár birodalommal volt határos, nyugati határairól viszont nem tesznek említést a krónikások. Aszparuhhoz már ebben az időszakban több szláv törzs csatlakozott. Utóda, **Tervel** kán (700-721) látott hozzá Moesia, Thrácia és Macedónia egyesítéséhez, ami csak a 9. sz. derekán fejeződött be. Tervel kán a 717-718 évi arab ostrom idején seregét a veszélyeztetett Bizánc felmentésére küldte, noha alattvalói pogányok voltak (ugyanúgy mint a bevándorló szlávok), és ő maga tűzzel-vassal üldözte a kereszténye ket. A következő évszázadban **Krum** kán (803-815) az előnyomuló frankokkal lépett szövetségre és 805-ben Pannoniában megsemmisítő katonai csapást mért az avar kaganátusra, amely évszázadokon át veszélyt jelentett a térség államaira és népeire, majd 811-ben az ellene küldött bizánci seregeket verte meg. Uralkodása alatt vette kezdetét a bolgár-török katonai arisztokrácia és a szláv törzsi vezetők egyre gyorsuló asszimilációja. Soknemzetiségű országában a legjelentősebb asszimilációs eszköz a házasság intézménye volt. Igen jó kapcsolatai voltak az ország területén letelepedett szláv törzsekkel: 812-ben a bizánci udvarba küldött követének a neve **Dragomir** volt, unokája pedig a **Malamir** nevet kapta. Udvarába több sértett vagy kegyvesztett bizánci méltóság menekült. Meghódította a thráciai és a Fekete-tenger partvidékén fekvő bizánci városokat, de a korábbi bizánci vezetőket a helyükön hagyta, bolgár elöljárókat állítva föléjük. A gesztusoknak ezt a politikáját folytatta utóda, **Omurtag** (814-831) is, aki Bizánc segítségére sietett, amikor a felfegyverzett paulikánusok már a fővárost szorongatták. De ez nem akadályozta meg például abban, hogy a korábbi öt thráciai sztratégosz közül kettőt (név szerint Leót és Szanniszt) ki ne végeztessen, amiért ragaszkodtak keresztény hitükhöz. Az országépítő munkában jelentős szerepet töltött be **Borisz** fejedelem (852-889) és utóda **Szimeon** (893-927), aki felvette a *cár* címet és akinek uralkodása alatt Bulgária igazi „aranykorát" élte.

2.7.6. A horvátok és a szerbek balkáni betelepedéséről a legrészletesebben **Konsztantinosz Porphyrogennétosz** ('Bíborbanszületett') császár tudósít 940 és 950 közt írt *De administrando imperio* ('A birodalom igazgatásáról') c. művének 29-36. fejezeteiben. Írása néhány pontatlanságtól eltekintve hiteles forrásnak mondható, hiszen a bizánci kancellária részletes feljegyzéseire támaszkodhatott, amikor két-három évszázaddal később beszámolt jöttükről. (Ezenkívül adatait alátámasztják a korabeli orosz krónikák – mindenekelőtt a 304 pergamenlevelet tartalmazó **Uszpenszkij szbornyik** – és az arab utazók-geográfusok. írásai is). Eszerint a Balkán nyugati felébe az első szláv hullám az avarok vezetésével érkezett. Ezek a szlávok avar fennhatóság alatt éltek, majd **Herakliosz** (610-641) bizánci császár idejében több szláv törzs fellázadt az avarok uralma ellen. A második szláv hullám a 7. sz. húszas éveiben tört be a Balkánra. A Dunától délre eső nyugat-balkáni területeken – a dalmát tengerparton – a horvátok telepedtek le. A legenda szerint öt fivér és két nővér vezette népét új hazájába, ahonnét hamarosan elűzték az avarokat. (A honfoglaló testvérek közül egyiknek a neve sem volt szláv eredetű!) 790-ben a frankok alattvalói lettek, de a 9. sz. elején fellázadtak a kegyetlen bánásmód ellen és hét évig tartó hadakozás után szétverték **Kotziles** frank hadait, majd a század második felében vezérük, **Porinos** térítőket kért Rómától és népével együtt megkeresztelkedett. A betelepülő horvátok tulajdonképpen harcos lovasokból álló csoportok voltak, amelyek könnyen és gyorsan rákényszerítették uralmukat a helyben talált szervezetlen szláv tözsekre. A meghódított területeken kis közösségeket – *županija* – alakítottak. Konsztantinosz Porphyrogennétosz szerint Herakliosz császár, aki igen szívélyes kapcsolatokat tartott fenn **Honorius** pápával (625-638), misszionáriusokat kért Rómától a horvátok (majd a szerbek) megtérítésére, de ez a korai hittérítési akció nem járt eredménnyel a belepülők soraiban. Sőt az Al-Dunán át beáramló pogány tömegek (szlávok és bolgár-törökök) évszázadokra visszavetették a kereszténységet a Balkánon. A horvátokat követték a

szerbek, akik szintén kihasználták a Bizánci birodalomban a perzsa háborúk és a belső problémák következtében kialakult kaotikus állapotokat, és letelepedve minden nehézség nélkül rákényszerítették uralmukat a helyszínen talált, korábban érkezett szláv közösségekre. A szláv áradat nemcsak a félsziget közlekedési útvonalait (így a Via Egnatiát is) tette bizonytalanná, hanem hosszú időre megszakított szinte minden összeköttetést a keresztény világ két központja, Róma és Konstantinápoly között, ami utóbb jóvátehetetlen károkat okozott a nyugati és a keleti egyház kapcsolataiban, előmozdítva a későbbi egyházszakadást. Így például Kontstantinápolyban mintegy három évszázadon át semmit sem tudtak az egyház nyugati felének életéről, sőt 570-től a 8. századig még az egymást követő pápák nevét sem tudták feljegyezni.

2.7.7. A kutatások egyértelműen arra a következtetésre jutottak, hogy a Balkánra történő bevándorlása előtt mindkét szláv csoport a Kárpátoktól északra élt, azokon a területeken, amelyeket a korabeli feljegyzések alapján **Fehér-Horvátországnak**, illetve **Fehér-Szerbiának** neveztek. A nyelvtudomány bebizonyította, hogy sem a *horvát*, sem a *szerb* etnikum neve nem szláv, hanem *iráni eredetű*. A horvát népnevet **Chrobatos** (a legendában szereplő honfoglaló öt fivér közül az egyiknek a neve) névből vagy a Don alsó folyása mentén talált **Choroathos** iráni helynévből származtatják. Ami viszont a szerb népnevet illeti, Krisztus születése táján a görög szerzők feljegyezték a Don mentén élt **Σερβοι/serbi** iráni törzs nevét. **Ibn Al-Mas'udi** (teljes nevén Ali ibn al Huszain al Masz'údi, meghalt 956 táján) arab utazó, geográfus és polihisztor szerint a fehér-horvátok kedvenc itala a *kumisz* volt. Valószínű, hogy a horvátok és a szerbek esetében ugyanaz történhetett, mint az *antes* alán törzs életében, amely *a leigázott többségi szláv etnikummal együtt élve elszlávosodott és csupán iráni eredetű nevét adta az egyik szláv törzsnek.* Mindenesetre ma már mindinkább teret hódít az a vélemény, amit Konsztantinosz Porfürogennétosz fogalmazott meg, hogy a szlávok két nagyobb hullámban érkeztek a Balkán félszigetre, az első hullámot a sclavini és az antes törzs képezte (őket az avarok terelték az Al-Dunától délre), a második pedig, az iráni eredetű néven ismert horvátok és szerbek, Herakliosz császár uralkodása alatt – feltehetőleg a 620-as években. Ebben a második hullámban érkezett bevándorlók szorították ki Dalmáciából az avarokat. A 7. század zűrzavaros időszak volt a Bizánci császárság történetében, a birodalom helyzetét nemcsak a meg-megismétlődő perzsa támadások súlyosbították, hanem a pestisjárvány is. Ilyen állapotok közepette az érkező szlávok a század derekán szinte akadálytalanul telepedtek le, részben kiszorítva a görög ajkú lakosságot. A szláv tömegek keleten elfoglalták Serdicát és Naisust, majd elözönlötték Macedóniát, Thesszáliát és az Aegei-tenger partvidékét, Thráciában számos települést alapítottak. Nyugaton 614-ben elesett Salona, Dalmácia fővárosa, majd Epidaurus, és a jövevények a fallal megerősített városok meg a tengerpart kivételével mindenütt megvetették a lábukat. Hiába vitatják a görög történészek a hosszú szláv jelenlétet a Peloponnészosz félszigeten is, **M. Vasmer** német nyelvtudós több mint 400 szláv eredetű toponímiai adatot talált csupán ez utóbbi területen (!). Igaz viszont, hogy a betelepülő szlávok semmilyen „államot" sem alapítottak az elfoglalt területeken. Csupán annyi történt, hogy a megszűnt bizánci közigazgatás helyét különböző kisebb-nagyobb szláv csoportok vették át, a görög ajkú lakosság egy része pedig kivándorolt Itáliába vagy Szicíliába. Bizáncnak csak a 9. sz. elején sikerült a hatalmát újra kiterjesztenie ezekre a területekre, amelyekre hamarosan visszatért az elvándorolt görög lakosság, a szlávok pedig néhány nemzedék alatt teljesen beleolvadtak a görög többségbe. Elgörögösödésüket meggyorsította az a körülmény, hogy a bizánci papság állami segédlettel a legszigorúbban tiltotta a szláv egyházi nyelv használatát, és így a szláv ajkú lakosságnak is görög nyelven kellett hallgatnia az istentiszteletet. Csupán a hegyekben élő néhány kisebb szláv törzs, például a *melingi* és *ezeritae,* őrizte meg szláv anyanyelvét egészen a török hódoltság kezdetéig. (Figyeljük meg, hogy Bulgáriában nem járt sikerrel a „visszahellenizálás": amikor Bizánc 1018-ban 1186-ig helyreállította fennhatóságát ezeken a területeken, a görög papság

már nem tudott eredményesen szembeszállni a szláv liturgiával.) Ugyanakkor fel kell hívnunk a figyelmet arra a sajátos kettősségre, ami ezidőtájt a bizánci politikában és a keleti egyház vezetőinek magatartásában mutatkozott. Míg egyrészt tűzzel-vassal irtották a szláv nyelvű liturgiát és könyörtelenül üldözték a szláv nyelven prédikáló hittérítőket a bizánci területen, más országokban nemcsak elnézték, hanem tőlük telhetőleg elő is segítették a szláv liturgia megtelepedését. Ennek a kettős magatartásnak feltehetőleg nem is az volt az alapvető oka, hogy a görög liturgia segítségével viszonylag gyorsan asszimilálni lehetett a birodalom területén letelepedett szláv tömegeket. Ebben a kettős magatartásukban felfedezhetjük a római pápa és a konstantinápolyi pátriárka közötti hatalmi (kezdetben inkább pusztán hiúsági) ellentétekből kibontakozó eltávolodás első fenyegető jeleit az egyház nyugati és keleti fele között, amelyek aztán a 11. sz. folyamán elkerülhetetlenül az egyházszakadáshoz vezettek. Súlyosbította a helyzetet az a körülmény, hogy a Bizánci császárság területét elözönlő szláv tömegek gyakorlatilag minden kapcsolatot, sőt évszázadokra minden érintkezést is lehetetlenné tettek Róma és Konstantinápoly között. Róma különben is egyre féltékenyebb szemmel figyelte, hogyan válik Bizánc a korabeli Európa vitathatatlan kulturális központjává, hogyan terjed a bizánci kultúra nemcsak Európa keleti felében, hanem a nyugati udvarokban is. Miután a 8. sz. végén **Sztauriakosz** bizánci eunuch vezetésével megindult a nagy offenzíva a szlávok kiűzése és Pelopponészoszban a bizánci hatalom visszaállítása érdekében, a császárság haladéktalanul hozzáfogott a birodalom közigazgatási rendszerének átszervezéséhez és rátért a themák rendszerének következetes bevezetésére. Ezzel együtt járt az egyház átszervezése is, amit a **patraszi** metropolitaközpont felállítása fémjelzett (842 és 856 között). A 9. sz. végére a katonai, a közigazgatási és az egyházi erőfeszítések eredményeként Görögország területének túlnyomó része nyelvében, kultúrájában és közigazgatsásilag is újra görög lett (amint említettük már, csupán a Pindosz-hegységben élő néhány kisebb szláv törzsnek sikerült elkerülnie a teljes asszimilációt).

2.7.8. A görög liturgiának a különböző népek elgörögösítésében betöltött szerepével nemcsak a bizánci hatalmasságok voltak tisztában, hanem a környező országok vezetői is. Pontosabban fogalmazva: mivel Róma és Konstantinápoly ekkor már egyházi vezető szerepén túl egyre nyíltabban törekedett világi hatalomra is, a keresztény hitre még át nem tért népek és országok vezetői tőlük telhetőleg igyekeztek a határaiktól távolabb fekvő országokból kérni keresztény térítőket. A szomszédból érkező térítők ugyanis óhatatlanul növelték volna hazájuk politikai befolyását is újonnan megtérített híveik között, felébresztve saját uralkodóik csillapíthatatlan területszerzési étvágyát. Róma és Konstantinápoly között a feszültség állandó forrásává vált a balkáni népek és területek egyházi hovátartozásának kérdése. A legvitatottabb terület Bulgária volt, amit természetesen mindkét város meg akart szerezni magának. A bizánci udvar előrelátása és céltudatos politikája ezúttal messzemenő sikert aratott, hiszen a bizánci rítusú liturgia széles elterjesztésén kívül viszonylag rövid idő alatt lehetővé tette a szláv írásbeliség megteremtését is. A szláv írásbeliség és a szláv liturgia megteremtője a **Constantinus** (827? – 869) és **Methodius** (815? – 885) testvérpár volt, egy thesszaloniki császári tiszt két fia, akik a *Schola Magnaurában*, Konstanápoly leghíresebb iskolájában tanultak. Constantinus később ebben az iskolában tanított filozófiát és a Hagia Szófia katedrális könyvtárosaként dolgozott. 862-ben bátyjával együtt a Thesszaloniki környékén beszélt szláv (bolgár-macedón) nyelvjárásra támaszkodva szláv ábécét és nyelvtant állítottak össze, majd erre a nyelvre (amit a tudomány *ó-egyházi szláv* – németül *alt Kirchenslavisch*, franciául *Slave ecclésiastique*, angolul pedig *Old Church Slavonic* – nyelvnek nevez, lefordították az evangélium néhány részletét. Ebből arra lehet következtetni, hogy az eredeti elképzelések szerint tevékenységüket később Bulgáriában kellett volna folytatniuk. A rendelkezésre álló korabeli források semmit sem árulnak el afelől, hogy különleges feladatukat ki(k)től és mikor kapták. Az élet azonban megváltoztatta az eredeti elképzeléseket: 863-ban **Rosztiszláv** nagymorva fejedelem meghívására **Velehrad**ba mentek, hogy ott honosítsák meg és terjesszék a szláv nyelvű

liturgiát. Rosztiszláv (846-870) ugyanis jelentős mértékben kiterjesztette országának határait, és nyugaton a frank birodalommal, délen pedig Bulgáriával volt határos. Mivel attól tartott, hogy amennyiben népét frank szerzetesek térítik a keresztény hitre, országát kiszolgáltatja a nem kívánatos frank befolyásnak, inkább Konstantinápolyból kért hittérítőket. **III. Mikhaél** (842-867) császár a két testvért küldte Morvaországba, ahol három és fél évig tevékenykedtek, majd **Kocel** (861-867) pannóniai szláv fejedelem hívta meg őket **Blatingrad**ba (ma Zalavár, a mai Magyarország és az egész Közép-Európa területén az első jelentős középkori kulturális központ). Miután a frankok szétverték az avarokat, ezen a területen sok szláv (és kisebb számú bajor) telepedett le. **Pribina** fejedelem népével együtt ugyan haladéktalanul felvette a keresztény hitet, de a bajor papokban és püspökökben ő sem bízott. Constantinus és Methodius itt egy év alatt több mint 50 szerzetest tanított meg a szláv írásra és liturgiára, de ekkor a frank püspökök feljentése miatt 866-ban meg kellett jelenniük Rómában, hogy a pápa előtt tisztázzák magukat az eretnekség vádja alól. **II. Adorján** pápa semmi veszélyeset sem látott tanításukban, ezért megáldotta tevékenységüket és írásban engedélyezte a szláv liturgiát. Constantinus Rómában megbetegedett, szerzetesi fogadalmat tett, felvette a **Cirill** (görögösen Kyril) nevet, és 869-ben meghalt. Bátyja visszatért Pannóniába, ahol Kocel javaslatára a pápa kinevezte Sirmium püspökévé. Rosztiszláv bukása után a bajor püspökök a pápa tudtán kívül börtönbe vetették, a szláv liturgiát művelő papokat pedig kiűzték Morvaországból, és ezzel egyszer s mindenkorra véget vetettek a szláv liturgia alkalmazásának az ország területén. **VIII. János** pápa csak két év múlva tudta kiszabadítani Methodiust, aki 873-tól kezdve Morvaország érseke lett. Az ő nevéhez fűződik a Biblia nagy részének szlávra fordítása. Érdemes megemlítenünk, hogy Constantinus (a későbbi Cirill) műve az első szláv nyelvű vers, az *Evangélium* fordítása elé írt több mint száz soros verses *Előszó*, amelyben a szláv liturgiát népszerűsíti a hívek között. Ő volt az, aki herszoni küldetése során felkutatta a számkivetésben meghalt I. Kelemen pápa sírját, akinek életművét szintén versben méltatta. Morvaországból kiűzött tanítványai közül többen Bulgáriában találtak menedéket (886) és ott folytatták a liturgiai szövegek lefordítását szláv nyelvre. **Ohrid**ban még ugyanabban az évben megnyílt a Szent Klement egyházi nevelési központ, ahol egyes egyházi szerzők szerint két évtized alatt közel három és félezer (?) papot képezték ki a szláv nyelvű liturgiára.

2.7.9. A szláv nyelven térítő szerzetesek kapóra jöttek **Borisz** bolgár cárnak (852-889), aki 863-ban elfogadta a keresztény hitet, majd a következő évben maga is megkeresztelkedett. (Keresztapja **III. Mikhaél** bizánci császár volt.) Eredetileg a frankoktól kért hittérítőket, de országában hamarosan megjelentek a görög és az örmény, sőt az arab (iszlám!) misszionáriusok is. A 9. sz. második felében rendkívüli módon kiéleződött a feszültség Róma és Konstantinápoly között. Az egymást követő zsinatokon hol Róma, hol Konstantinápoly hatáskörébe utalták a bolgár egyházat. Róma **Formosus** püspököt küldte Bulgáriába és a közeli jövőre érseket ígért Borisznak, de ígéretét többszöri sürgetés ellenére sem tartotta meg, végül **Hadrianus** pápa elutasította a kérés teljesítését. Néhány év múlva Borisz küldöttei a konstantinápolyi zsinaton elérték annak kimondását, hogy a bolgár egyház Konstantinápoly alá tartozik. Ekkor Borisz érseket is kapott Konstantinápolyból és országában hamarosan 5 diocézist szerveztek. Ezt követően kiűzte Bulgáriából a latinul miséző papokat és helyettük görög papokat fogadott be. Tettére **VIII. János** pápa szemrehányó levéllel válaszolt. Közben a zavaros helyzetet igyekeztek a maguk javára kihasználni a nagy bojár-családok, azok a bolgár-török nagybirtokosok, akik nemcsak anyanyelvükhöz, hanem pogány hitükhöz is ragaszkodtak. Borisz kemény kézzel törte le a lázadást és 52 vezető bojárt családostól kivégeztetett, nagy mértékben előmozdítva, hogy a két etnikum egybeolvadása befejeződjék és alattvalói egységesen szlávul beszélő bolgárokká váljanak. Ezek után 889-ben legidősebb fia, **Vladimir** javára lemondott a trónról és a **tičai** kolostorba vonult. Vladimir azonban már a következő évben nyíltan a pogányság visszaállítására törekvő bolgár-török bojárok élére állt,

majd a lázadók megölték az ország érsekét és több templomot feldúltak, köztük a **Pliszka** fővárosban Borisz által építtetett katedrálist is, amely méreteivel a kor legnagyobb keresztény temploma volt. Amikor egész életművét veszélyeztetve látta, Borisz otthagyta a kolostort, megdöntötte fiának hatalmát, akit börtönbe vetettek és megvakítottak. Utódául második fiát, **Szimeont** jelölte ki, az ország fővárosát az időközben teljesen elszlávosodott és kereszténnyé vált **Preszlav**ba helyezte át, majd visszatért a kolostorba.

2.7.10. Borisz vitathatatlan érdemei közül az első helyen általában országának etnikai egyesítését említik, hiszen az ő uralkodása alatt vált népe egységesen szláv nyelvűvé. Nem kisebb érdeme az ország állandó, egyezményekben rögzített határainak kijelölése és a jogi-közigazgatási rendszer alapjainak lerakása. Még 866-ban törvényszövegeket kért Miklós pápától és részben ezek, részben a bizánci *Ecloga törvénykönyv* felhasználásával elkészült Borisz törvénygyűjteménye, a **Zakon sudni ljud'em**. Az ország papsága már Borisz uralkodása alatt jelentős munkát végzett a szláv írásbeliség fejlesztése és az egyházi szövegek fordítása érdekében. Ez a munka fiának és utódjának, Szimeonnak (893-927) az uralkodása alatt bontakozott ki a maga impozáns méreteiben. Szimeont apja eredetileg egyházi pályára szánta, benne látta az ország jövendő pátriárkáját. Ennek az elképzelésnek megfelelően mintegy tíz évig tanult az egyik konstantinápolyi kolostorban. Már kispapként (és kiváló görög nyelvtudással) tért vissza hazájába 888 táján, ahol a tičai kolostorban egy nagy fordítási munkaterv irányítását vette át. Ő maga is fáradhatatlanul és kiválóan fordított. Ennek a kornak a kiemelkedő alkotása az **Izbornyik Szvjatoszlava** (bulgárul **Szimeonovi szbornici**), ami a Szvjatoszlav herceg birtokába került, 1073-1076 között készült másolatban maradt fenn. Ez összesen 226 pergamenlevélből álló két kódex, amelyek közül az első főként bizánci valláserkölcsi és filozófiai művek és néhány világi jellegű írás szláv fordítását tartalmazza, köztük mintegy 30 ismeretlen ókeresztény szerző közel 400 művéből lefordított részleteket és a tiltott könyvek jegyzékét is. A második kódex 48 ókeresztény író műveiből közöl szláv nyelvre fordított részleteket, és nem kanonizált bibliai történeteket is tartalmaz. A gyűjtemény felbecsülhetetlen értékű irodalomtörténeti, nyelvtörténeti és művészettörténeti forrásmunka. Ehhez fogható jelentőségű mű a **Sesztodnev** (Hat nap) c. gyűjtemény, a világ teremtésének vallásfilozófiai magyarázata. Ez a 860 táján született írás **Joan Ekzarh** bolgár egyházi író nevéhez fűződik, aki a konstantinápolyi Schola Magnaura iskola növendéke volt, és különböző szerzők műveiből készített válogatásához számos önálló (egyéni) megjegyzést fűzött. A kötethez írt előszavában magasztalja Szimeon cár preszlavi építkezéseit, számos adalékot szolgáltatva a korabeli bulgáriai viszonyokról is. Damaszkuszi Szent János hittudományi művének fordítása elé írt *Nebesza* (Egek) c. előszava a kor természettudományi ismereteit foglalja össze, kielégítve a születőben lévő bolgár világi értelmiség természettudományos érdeklődését. Ekkor született az első önálló bolgár irodalmi mű, **Hrabr**, az első bulgár szent életéről írt értekezés is. Hangsúlyoznunk kell, hogy Szimeon cár korában szorította ki a korábbi nehézkes *glagolita*-írást a görög ábécé alapján összeállított *cirill-betűs* írás, amely a görög ábécé 24 betűjével szemben 38 betűt tartalmaz, megfelelve a különböző szláv nyelvek sajátos beszédhang-jelölési igényeinek. (Még ma is ezt az írást használják a bolgárok, a macedónok, az oroszok és a szerbek.)

2.7.11. Szimeon már uralkodása második évében konfliktusba keveredett a Bizánci birodalommal. Az ellentétek kiéleződését **VI. Leó** (886-912) bizánci császár ágyasának apja, későbbi apósa, **Sztülianosz Zautzész** okozta, aki óriási befolyásával rábírta az uralkodót, hogy a konstantinápolyi egyezményes bolgár piacot száműzze Thesszalonikibe és a bolgár kereskedőknek tiltsa meg a keleti importcikkek közvetlen árusítását. Szimeon minden tiltakozása süket fülekre talált, noha Bizánc erejét keleten a perzsák támadásai kötötték le. A három évig tartó bolgár-bizánci háborúskodást l6 évig tartó béke követte, amelynek tartama alatt Szimeon jelentős bizánci területeket kapott meg, mindenekelőtt Macedóniát. A roha-

mosan gyengülő Bizánci császárság zűrzavaros kül- és belpolitikai helyzetét kihasználva 913-ban Szimeon, aki ekkor már a „minden bulgárok cárja" címet viselte, hadainak élén Konstantinápoly falai alá vonult és mivel a császárvárost ezúttal is képtelen volt bevenni, azt követelte **Nikolasz Müsztikosz** régenstől (a korábbi pátriárkától), hogy a kijelölt bizánci uralkodó, az akkor mindössze hét esztendős **Konsztantinosz Porphürogennétosz** helyett őt koronázza meg *római császárnak*. Hosszas huzavona után a volt konstantinápolyi pátriárka eleget tett a követelésének, de a krónikások egybehangzó véleménye szerint nem a császári koronát, hanem a pátriárka fejdíszét tette a fejére. A gyermekuralkodó anyjának, **Zoé**nak később sikerült megszöknie a kolostorból, ahol a cselszövő régens valójában fogva tartotta, palotaforradalommal eltávolíttatta ellenfelét, majd 917-ben Bizánc támadást indított Bulgária ellen. **Leo Phokasz** hatalmas szárazföldi seregek élén vonult be Bulgáriába, az örmény származású **Romanosz Lekapénosz** admirális pedig Anchialosznál tett partra jelentős bizánci katonai erőket. Szimeon rajtaütésszerű támadásával szétverte a bizánci hadakat, majd a szerbeket támadta meg, akiket még a 9. sz. **Vlastimir** egyesített (és akinek utódai ellen Borisz sikertelenül viselt hadat). 919-ben Konstantinápolyban R. Lekapénosz ragadta magához a hatalmat és a következő évben már ő lett a birodalom császára. Szimeon a zűrzavaros bizánci helyzetben előbb Adrianopoliszt foglalta el, majd Szerbiát annektálta. **Zaharije Prvoslavjević** fejedelem 924-ben kénytelen volt Horvátországba menekülni. Szimeon már két év múlva hatalmas sereggel tört rá Horvátországra, de **Tomislav** (910-928) horvát király súlyos vereséget mért rá. 927-ben Szimeon cár ismét Bizánc ellen vezette hadait, de út közben utolérte ugyanaz a végzet, mint nagy elődjét, Krum kánt, akit 814-ben a császári főváros ellen vezetett hadai élén érte a váratlan halál.

2.7.12. Szimeon utóda második feleségétől született legidősebb fia, **Péter** (927-967) lett, akinek uralkodása alatt sem a belső lázadások, sem a Bizánc elleni háborúk nem akadályozták országának fejlődését és gyarapodását. Feleségül vette Romanosz Lekapénosz unokáját, Mariát, és házasságával nőtt a bizánci befolyás Preszlavban. Az országot tíz tartományra osztotta, amelyekben csak gyenge központi ellenőrzés érvényesült. Bulgária virágzó kereskedelmi központtá fejlődött (jóllehet még Péter sem veretett saját pénzt, és az adókat természetben fizették), **Perejeszlavec** a Duna partján olyan pompás kereskedővárossá nőtte ki magát, hogy a század utolsó negyedében **Szvjatoszláv** kijevi fejedelem saját udvarának hátat fordítva ott akart letelepedni. A virágzó kereskedelem előmozdította a városi lakosság etnikai képének változását, hiszen egyre több görög és örmény kereskedő telepedett le Bulgáriában. Péter uralkodásához fűződik a **Rila kolostorközpont** kiépítése és általában a kolostori élet gyors fejlődése. Ez maga után vonta az egyházi nagybirtokok növekedését és a szabad falvak számának megcsappanását. A kolostori élet erősödése nem zárta ki a *bogumilizmus* gyors terjedését az országban. Ez az eretnekség a 3. sz. Perzsiából elterjedt dualista manicheizmus bolgár változata volt, amely terjesztőjéről, **Bogumil** bolgár pópáról kapta a nevét. A bogumilok tanai szerint Istennek két fia van, a Sátán Krisztus öccse. Csak a Miatyánkot és az Evangéliumot fogadták el, a teljes Ószövetséget elvetették, nem tisztelték Szűz Máriát, nem ismerték el a keresztséget, sem az egyházi ünnepeket. Tanításuk elsősorban az írástudatlan paraszti tömegek körében terjedt, és a bolgár uralkodók hiába léptek fel ellene a legkeményebb eszközökkel (1211-ben zsinatot is összehívtak felszámolása érdekében), a bogumilizmus még a 14. sz. közepén is megtalálható volt **Trnovóban**, a 2. Bolgár Birodalom fővárosában.

2.7.13. Péter uralkodása idején, 944-ben, Konstantinápolyban megfosztották trónjától Romanosz Lekapénoszt, és legitim utódaként **Kónsztantinosz Porphürogennétosz** (944-959) lépett a trónra. A tudós-császár apjától, VI.(Bölcs) Leótól (886-912) örökölte tudományos érdeklődését. Művei közül a legjelentősebb (legalábbis magyar szempontból) a *De administrando imperio* ('A birodalom kormányzásáról') c., amelyet fia okulására írt és

amelyben egy egész fejezetet szentelt a honfoglaló magyaroknak. Ez a műve a magyar őstörténet legjelentősebb írott forrása. (Apja *Haditaktika* c. könyvében szintén külön fejezetben foglalkozott a magyarokkal.) Az ő nevéhez fűződik a konstantinápolyi egyetem felvirágoztatása is. Utóda, **II. Rómanosz** mindössze négy évig uralkodott. Özvegye, **Theophano** férjhez ment **Niképhorosz Phokasz** tábornokhoz, a rendkívül népszerű katonai arisztokratához, akit katonái a rajongásig szerettek, és akinek a vezetésével a bizánci seregek nagy katonai sikereket értek el (961-ben kiűzték az arabokat Kréta szigetéről). Niképhorosz Phokasz 963-ban már társcsászárként uralkodott. Ezekben az években fogott hozzá **Athanasziosz** szerzetes az **Athosz-hegy** kolostori központjának kiépítéséhez, amely a következő évszázadokban messze földön híressé vált páratlanul gazdag ókori és korabeli kézirattárával, a kolostori birtokokról, a parasztság helyzetéről megőrzött feljegyzésekkel. A Szent Hegyen később valamennyi orthodox szláv állam létrehozta a maga kolostorát. A katonacsászárt 963-ban meggyilkolták, utóda egy másik tábornok, **Joannész Tzimiszkész** (969-976) lett, aki nemcsak kizavarta udvarából az „adó" beszedésére érkezett bolgár követeket, hanem hamarosan megtámadta a határmenti bolgár erődítéseket is. Majd **Szvjatoszlav** kijevi nagyherceget, **Rusz** fejedelmét (967-972) uszította Bulgária ellen, és az oroszok súlyos vereséget mértek a bolgár hadakra. Nem sokkal a vereség után Péterrel epileptikus roham végzett. Szvjatoszlav nagyhercegnek azonban megvoltak a maga céljai is a bulgáriai hadjárattal, hiszen seregében volt **Kalokürisz**, a Fekete-tenger partján bizánci kézben lévő Kherszon városának kormányzója, aki magának követelte a bizánci trónt. Tzimiszkész ugyan 971-ben megverte Szvjatoszlav seregeit, de a bizánci hadsereg zömét ekkor is a keleti háborúzás kötötte le, **II. Borisz**, az ifjú bolgár uralkodó pedig túl gyenge volt, semhogy útját állhatta volna Szvjatoszlav hódításainak. A császári udvar ekkor a besenyőket uszította rá a Kijevi fejedelemségre, de az orosz seregek visszaverték támadásukat, majd a Duna-parti városok (köztük Perejeszlavec) után elfoglalták Preszlav fővárost is, II. Borisz pedig Szvjatoszlav vazallusa lett. Az arkadiapoliszi csatában a bolgár hadak az oroszok oldalán harcoltak (970) és hosszú ostrom után bevették Philippopoliszt is. Tzimiszkész már a következő évben ellentámadásba lendült és Preszlav, majd Durosztolon bevétele után az egész Közép-Bulgáriát elfoglalta, sőt II. Boriszt is foglyul ejtette. A visszavonuló orosz hadakkal sok bolgár arisztokrata ment Kijevbe, ahol nagymértékben előmozdították, hogy 988-ban **Vladimir**, Szvjatoszlav fia és utóda alatt az oroszok hivatalosan a keresztény hitre térjenek át. Az egész Északkelet-Bulgária bizánci uralom alá került, a bolgár patriarkátust megszüntették, II. Boriszt Konstantinápolyba vitték, a legtekintélyesebb bolgár bojárokat Konstantinápoly környékére és Anatóliába telepítették, ahol nagybirtokokat és gazdag ajándékokat kaptak, országuk északkeleti területeiből pedig bizánci thema lett. Az ország érintetlenül maradt nyugati felében, 976-ban **Nicholas** gróf négy fia (**Kometopuli**) egyesítette az egész Macedóniát, és Bulgária néven független államot alapított. A négy testvér közül **Szamuilt** 997-ben cárrá koronázta Damjan pátriárka, aki még Preszlav elestekor Macedóniába menekült. Az új bizánci császár, **II. Baszileiosz** (976-1025) Szamuilt öccsével, **Aron**nal próbálta összeugrasztani, majd 986-ban támadást indított Szerdika ellen. Szamuilnak sikerült tőrbe csalnia és megvernie a bizánci sereget, majd megölette a bizánciakhoz húzó öccsét, és az anatóliai lázadás által lekötött bizánci seregek távollétét kihasználva elfoglalta Thesszáliát, Epiroszt és Dyrrachium városát is.

2.7.14. II. Baszileiosz nehéz helyzetében a horvát és a dukljai vezetőknél keresett szövetségest Bulgária ellen. Követeit **Stjepan Držislav** (969-997) horvát királyhoz és **Joan Vladimir** dukljai fejedelemhez küldte. **Duklja**, amely nevét az ókori **Dioclea** városáról (romjai ma is láthatók Podgorica közelében) kapta, a 10. sz. gyorsan erősödött, területéhez csatolta a szerbek által lakott Zahumljét és Trebinjét is. Szamuil haladéktalanul nyugat felé fordult hadaival, rövid idő alatt meghódítva Raškát és Duklját is. Maga Joan Vladimir dukljai fejedelem is a bolgárok fogságába esett. Ezekkel a hódításokkal Szamuil birodalma elérte

legnagyobb kiterjedését, hiszen határai a Fekete-tengertől az Adriáig és az Al-Dunától az Égei-tengerig nyúltak. A hódításokat követő eseményekről csak romantikus beszámolók maradtak fenn. A **Diocleai Pap** *Krónikája* szerint **Koszara**, Szamuil leánya megpillantotta a fogságba esett dukljai fejedelmet és tüstént olthatatlanul beleszeretett. Leánya unszolására Szamuil beleegyezett a házasságba, Joan Vladimir visszakapta fejedelemségét és a dyrrachiumi thema egy részét. Unokaöccse, **Dragomir** Szamuil vazallusaként megkapta Zahumljét és Trebinjét. Ugyanez a Krónika egy másik szerelmi románcról is tudósít. Szamuil másik leánya**, Miroszlava** az elfoglalt Dyrrachium városában gyúlt szerelemre egy ottani hadifogoly, **Ashot**, **Gregorij Taronitész,** Thessaloniki város kormányzójának a fia iránt. A gyengéd apa állítólag ebben az esetben is beleegyezett a házasságba, és újdonsült vejét megtette a város kormányzójának. De Ashottal nem volt szerencséje, mert, miután feleségével együtt egy hajón sikerült Konstantinápolyba szöknie, a város vezető polgárai megnyitották Durrachium kapuit a bizánci hadak előtt (1005) és 8 évig tartó bolgár uralom után a város visszatért a birodalom határai közé. Szamuil 997-ben cárrá koronázta magát, majd a dalmát partvidéken folytatta hadjáratát, de újabb területeket már nem foglalt el. Mivel számított a bizánciak ellentámadására, követeket küldött **I. István** magyar király udvarába és a tárgyalások eredményeként fia és örököse, **Gabriel Radomir** feleségül vette a magyar király leányát. A házasság azonban hamarosan válással végződött, és 1004-ben a magyar csapatok már a bizánci seregek oldalán harcoltak Bulgáriában. A várt ellenoffenzíva ugyanis már 1001-ben megindult. A bizánci hadak először Szerdikát foglalták el, aztán Preszlavot, majd Macedónia felé vették útjukat és hamarosan visszaállították a bizánci fennhatóságot Thesszáliában és Kelet-Macedónia nagy részében. Szamuil adrianopoliszi ellentámadása nem hozott maradandó sikert, sőt a bizánci seregek most már a Duna felé nyomultak előre, hosszú ostrom után bevették Vidin városát, aztán a Vardar mentén előretörve elfoglalták Skoplje városát is. 1004 végére II. Baszileiosz Szamuil birodalmának több mint a felét meghódította. A legnagyobb ütközetre a Struma folyó mentén került sor, ahol, a bizánciaknak sikerült bekeríteniök Szamuil főseregét. A csatában foglyul ejtett 14.000 bolgárt II. Baszileiosz parancsára megvakították, de minden századiknak fél szemét meghagyták, hogy vak társaikat a menekülő cár elé vezessék. A borzalmas látványtól Szamuil elvesztette az eszméletét és két nap múlva meghalt. Fia, Gabriel Vladimir uralkodása egy évig sem tartott, mert 1005-ben meggyilkolták. II. Baszileiosz hosszú bulgáriai hadjáratát Dyrrachium behódolása után is folytatta, mígnem 1018-ban sikerült elfoglalnia **Ohridot**, Macedónia fővárosát is, ahol fogadta Szamuil özvegyének és környezetének hódolatát. Ezzel a hatalmas bolgár állam megszűnt létezni, a győztes a Bizánci Császársághoz csatolta és három themára osztotta: **Bulgária** thema **Skoplje** fővárossal, **Sirmium** thema az azonos nevű fővárossal és a Balkán-hegység meg az Al-Duna közötti területen **Parisztrion** thema **Durosztorum** (Szilisztra) fővárossal (ez utóbbi thema később a **Paradunavon** nevet kapta). A themák élére bizánci katonai arisztokratákat állított, valamennyi jelentősebb városba bizánci helyőrséget vezényeltek. Különben a könyörtelen hódító, akit a bizánci krónikások csak „bolgárölőnek” (*bulgarokhtonosz*) neveznek, nagylelkűnek bizonyult sikeres hadjáratának befejeztével. Mivel Bulgáriában még ekkor sem volt pénz, lakói adójukat továbbra is természetben fizethették. Meghagyta az ohridi szláv püspököt, de pátriárkai méltóságát érseki méltóságra szállította le (kiváltságként mégis Bizánc első érseke lett, aki közvetlenül a császár alá és nem a konstantinápolyi pátriárka alá tartozott, sőt megtarthatta valamennyi püspöki helynökét Bulgáriában és Macedóniában is). Több vezető bolgár bojárt ugyan családostól Anatóliába telepített, de birtokokkal, kiváltságokkal és címekkel kárpótolta őket, megfosztva ezzel a bolgár népet nemzeti vezetőitől. Ugyanakkor belátta, hogy hatalmassá növekedett birodalmának kormányzását csak a bolgár bojárság közreműködésével képes megoldani, ezért nem nyúlt a középbojárokhoz, hanem meghagyta birtokaikat és vezető pozícióikat is. II. Baszileiosz hosszú hadjáratának eredményeként 1186-ig csaknem az egész Balkán újra

bizánci fennhatóság alá került. Duklja, Raška, Zahumlje és Trebinje behódolt, nagyobb függetlenséget csak Horvátország élvezett. A korábbi themákat visszaállította (**Dalmácia** themából nemsokára új themaként levált **Dubrovnik**), **Thesszaloniki** és **Dyrrachium** pedig külön hercegséget képezett. Az utóbbi kiemelt fontossággal bírt a birodalom életében, mint az Adria kapuja, saját flottájával, élén bizánci katonai parancsnokkal (*sztrategosz*), akit azonban a város ügyeinek intézése alól a helybeli arisztokrácia képviselői mentesítettek **Attaleiatész** bizánci krónikás 1040-ben tett említést egy albán (**albanosz**) arkhonról a városi tanács tagjai között. Ez az első írásos említés az albán etnikumról a birodalom területén.

2.8. Új ellenfelek, utolsó erőfeszítések, a hanyatlás útján

2.8.1. Az ezredforduló küszöbén kelet felől újabb ellenfelek (*magyarok, besenyők, uzok*, *kumánok*) tűntek fel, amelyek több mint kétszáz évig veszélyeztették a Bizánci birodalom békéjét és biztonságát. Aztán nyugat felől a *normannok* támadták a birodalom itáliai birtokait. A 9. sz. második felében a gazdaságilag és katonailag megerősödött birodalomnak ugyan még sikerült visszavernie az arabok egyre hevesebb támadásait, majd II. Baszileiosz hosszú és hatalmas katonai akciójával megdöntötte a Bolgár birodalmat és országának határait olyan mértékben terjesztette ki, hogy elérte Jusztinianusz császár birodalmának nagyságát, az új évezredben mégis félreérthetetlenül mutatkoztak a hanyatlás jelei. **Manuél Komnénosz** császár (1143-1180) talán egy utolsó kétségbeesett és anakronisztikus erőfeszítést tett a hajdanvolt nagy birodalom visszaállítására, de minden próbálkozása kudarcba fulladt. Aztán a kereszteshadjáratok tették próbára a császárságot, hogy a Latin Császárság kikiáltásával kezdetét vegye a birodalom területének feldarabolása (kisebb feudális államok egész sorának megalakulása) és rohamos gyengülése, az a folyamat, amelynek végén a bizánci kétfejű sas porba hullt végzetes ellenségének, az oszmán-törököknek a halálos csapásai alatt.

2.8.2. A magyarság egyes elemei feltehetőleg már jóval a honfoglalás előtt érintkezésbe kerültek a keleti (bizánci) kereszténységgel. A kelet felől támadó türk népek nemcsak Bizánc érdekeit fenyegették a Fekete-tenger északi partvidékén, hanem a **Kovrat** vezette bolgárokat is. A közös ellenséggel szemben **Hérakleiosz** császár a 7. sz. elején szövetséget kötött a Meótisz (a mai Azovi-tenger) partvidékén élő bolgárokkal, akiknek fejedelme megalapította „Nagy Bulgáriát", amelynek lakosai közt minden bizonnyal *onogurok* és *magyarok* is voltak Az onogurok körében Bizánc térítő munkásságának eredményességét tanúsítja a bizánci püspökségek jegyzéke a 8. századból, amely a Fekete-tenger északi partvidékén működő hét püspökség között megemlíti az onogurok püspökét is, tehát feltételezhető, hogy a magyarság kialakulásában szereplő etnikai elemek a bizánci missziós püspökség hatáskörébe tartoztak. A *Cirill-legenda* szerint Konsztantinosz 861 táján Kherszonban találkozott a krimi bizánci birtokokat ostromló kazár sereg kötelékébe tartozó magyar (ugri) csapattal, de nem bántalmazták, hanem Isten akaratából megszelidültek és békességben elengedték kísérőivel együtt. A *Methód-legenda* is említést tesz magyarokról, akiknek „királya" (nyílván fejedelme vagy vezére) a Duna mentén látni akarta az apostolt. A találkozóra feltehetőleg 881-ben került sor, de a legenda sajnos nem őrizte meg a magyar fejedelem nevét. Így csak feltételezhetjük, hogy akár **Árpád** is lehetett, aki a szlávok apostolának szájából hallhatta az első keresztény tanításokat. Ezeknek a szórványos térítéseknek természetesen nem lehetett nagyobb hatásuk a honfoglalás kori magyarokra, hiszen Bölcs Leó a 10. sz. első évtizedében írt taktikai munkájában a keresztény hitre tért bolgárokkal szemben a magyarokról azt írja, hogy ekkor még nem voltak keresztények. Mindenesetre **kereszt** szavunk korai szláv jövevényszó, viszont **Géza** fejedelemről tudjuk, hogy bár megkeresztelkedett, továbbra is áldozott az ősi pogány isteneknek. A történelmi feljegyzések tanúsága szerint a magyarság először 837-ben a Duna torkolatvidékén találkozott bizánciakkal, amikor **Theofilosz** (829-842) császár vízi úton

csapatokat küldött azoknak a makedóniai görögöknek a megsegítésére, akiket Krum bolgár kán hurcolt el hazájukból és Adrianopoliszban telepített le, és akik fellázadtak a bolgár uralom ellen. A bizánci veszedelem elhárítására a bolgárok hunokat, türköket és *ungrokat* hívtak segítségül. A makedóniai görögöknek (akik között a későbbi I. Baszileiosz császár is ott volt) sikerült visszaverniük a támadást és a bizánci hajókon visszatérhettek korábbi hazájukba.

Korabeli arab forrásokból tudjuk, hogy a magyarok az egyik bizánci kikötő (valószínűleg Kherszon) piacán gyakran árusítottak szláv rabszolgákat, akiket portyázásaik során ejtettek foglyul. Talán ebből a korból származó átvétel – szláv közvetítéssel – **görög** szavunk, ami csak a bizánci (népnyelvi) Γραικος 'görög' jelentésű szóból származhat. Bölcs Leó bizánci császár 895-ben népes küldöttség élén **Nikétasz Szkléroszt** küldte követségbe a Duna torkolata környékén tanyázó magyarokhoz, hogy rávegye őket Szimeon bolgár fejedelem megtámadására. A bizánci flotta át is szállította a Dunán a magyarokat, akik megverték Szimeon seregét. A bolgár uralkodó Drisztra (ma Silistra) várában keresett menedéket és 896-ban békét kért a bizánci császárságtól. Bizáncnak ekkor már nem volt szüksége a magyarokra, cserben hagyta őket, Szimeon pedig bosszúból rájuk uszította a félelmetes besenyőket, akik feldúlták a magyarok etelközi szállásait. Előlük menekülve keltek át a magyarok a Kárpátokon. Így számol be röviden Konsztantinosz Porphürogennétosz a magyar honfoglalásról, aminek közvetett kiváltó oka ezek szerint a bizánciak árulása volt.

2.8.3. Őseink természetesen nem a Bizánci császárság hozzájárulásával foglalták el hazánk területét, amit a birodalom, mint a hajdani Római birodalom részét, továbbra is Bizánchoz tartozó területnek tekintett. **Anonymus** krónikája szerint a Duna-Tisza közében **Salán** bolgár vezér, majd később **Mén-Marót** is a görögök segítségével és jóváhagyásával foglalta el és uralta a maga földjét, Salánt bizánci csapatok is segítették a honfoglaló magyarok elleni csatározásaiban. (De ismeretes, hogy az 5. sz. derekán Markianosz császár a szövetséges keleti gótoknak, Jusztinianusz császár 546-ban a langobardoknak, majd 572-ben az avaroknak adta lakóhelyül a hajdani Pannonia római provincia egy részét – hogy csak néhány korábbi példát említsünk, amelyek Bizáncnak ezt az anakronisztikus szemléletét illusztrálják.) Salán is, Mén-Marót is azzal érvelt Árpád követeinek, hogy a bizánci császár engedélye nélkül senki sem veheti el földjüket. Bizánc nem tudta megakadályozni a honfoglaló magyarok letelepedését. Tudomásul vette, de a magyarokat igyekezett a császárság alattvalóiként kezelni és mielőbb a keresztény hitre téríteni. A híres (vagy inkább hírhedt) bizánci külpolitika I. Jusztinianusz óta egyik legfontosabb eszközének a hittérítést tekintette a határai közelébe került különböző népek megnyeréséhez. A módszer sematikusan körülbelül ilyen egyszerű volt: a császár követei felkeresték a jövevények táborát, és vezérét elhalmozták pazar ajándékokkal, majd a küldöttségben lévő misszionáriusok a keresztény hitről beszéltek neki, meghívták Bizáncba. Ott maga a bizánci császár emelte ki a keresztelő medencéből a kereszténnyé lett barbár fejedelmet, akit újabb ajándékokkal és a *patrikiosz* címmel (ez azt jelentette, hogy a neofita a bizánci császár közvetlen környezetének előkelő tagja lett) tüntetett ki. Ettől kezdve a bizánci hatalom szövetségesének tekintették, aki adott esetben köteles volt a birodalom határait védelmezni az idegen betolakodókkal szemben. Pannonia provinciában korán megkezdődött a hittérítés, az első térítők nyugatiak voltak, de a provincia területén a bizánci egyházi hatás is érvényesült, majd a nyugatrómai birodalom bukása után ez utóbbi került túlsúlyba, hogy aztán a nyugati és a keleti egyházi és politikai érdekek hadakozzanak a kizárólagos befolyás megszerzéséért. A honfoglalás korában a pannoniai szlávok és a Duna-Tisza közén élő bolgárok már nagyrészt keresztények voltak, de a szlávok a nyugati, a bolgárok viszont a keleti (görög) rítus követői voltak. Szláv jövevényszavaink azt mutatják, hogy honfoglaló őseink főként a nyugati rítusú szlávok hatása alá kerültek, de a bizánci krónikák azt bizonyítják, hogy Árpád fejedelem halála után, a helyi vezérek

hatalmának megerősödésével a déli területek vezetői inkább Bizánc felé orientálódtak. Kónsztantinosz Porphürogennétosz uralkodása alatt 948-ban **Bulcsu**, a Horka törzs feje és a magyarok „harmadik fejedelme", valamint **Termacsu**, Árpád dédunokája látogatott Konstantinápolyba, ahol maga a császár emelte ki őket a keresztelő medencéből. 952 táján **Gyula** részfejedelem volt a látogató, aki azonos megtiszteltetésben részesült. A császár ilyen gesztusokkal igyekezett elejét venni annak, hogy a magyarok rettegésben tartsák a határmenti bizánci területeket, másrészt a korábban alattvalóinak tekintett magyarokat szerette volna a birodalom szövetségeseivé tenni. A legnagyobb hatása Gyula megtérésének volt, aki Bizáncból hazatérve magával hozott egy **Hierotheosz** nevű görög szerzetest, akit **Theophülaktosz** konstantinápolyi pátriárka **Turkia** (Magyarország) püspökévé szentelt. Ő lett a magyarok első püspöke, aki az ország egész területére szóló megbízást kapott, hogy a pogány magyarokat megtérítse és a bizánci érdekek szolgálatába állítsa. A korábbi, nyugati térítő tevékenységet a salzburgi, majd a passaui, illetve a regensburgi püspökség irányította kívülről, a bizánci püspöknek viszont feltehetőleg utóda is volt Magyarországon. Tegyük hozzá, hogy a magyar részfejedelmek közt folyó hatalmi harcban Bizánc támogatása feltétlenül erősítette a déli területeken uralgó magyar vezéreket. Görög rítus szerint keresztelkedett meg néhány évtizeddel később **Vidin** városában **Ajtony** is, aki **Marosváron** (ma Csanád) görög rítusú (*bazilita*) kolostort is emelt Keresztelő Szent János tiszteletére. Ajtony később szembeszállt a központi hatalmat erősítő **I. István** királlyal, aki **Csanád** vezért küldte ellene. Ajtony nyílván II. Baszileiosz bizánci császár támogatásában bízva dacolt a magyar királlyal. A Gellért-legendából tudjuk, hogy Ajtony leverése után **Gellért** püspök a görög szerzeteseket áttelepítette az **Oroszlánoson** létesített új kolostorba, ő maga pedig kíséretével együtt a marosvári kolostorban telepedett meg. Tehát a nyugati püspököt nem zavarta tevékenységében a bizánci rítusú kolostor, sőt a bazilita szerzetesek befolyása tovább erősödhetett új kolostorukkal. Az első (bizánci) püspök mégsem tudta a császártól kapott feladatát teljesíteni, mert 973-ban **Géza** fejedelem követeket küldött Quedlinburgba, Rómától kérve misszionáriusokat alattvalóinak megtérítésére. Ezzel Magyarország a két világ határán elkötelezte magát a nyugat mellett. Ettől függetlenül a bizánci rítusú kereszténység befolyása I. István király udvarába is eljutott, hiszen anyja, **Sarolt** a Bizáncban megkeresztelkedett Gyula leánya volt. Egy **Kálmán** király által latin nyelven megújított korábbi görög nyelvű alapítólevél tanúsága szerint I. István **Veszprémben** Theotokosz (Istenanya) tiszteletére görög rítusú apácakolostort is alapított. **I. Endre** király, aki Kijevben keresztelkedett meg és feleségül vette **Anasztáziát**, **Jaroszláv** kijevi fejedelem leányát, **Visegrád** közelében, majd **Tihanyban** is alapított görög rítusú kolostort (ez utóbbi emlékei a ma is látható tihanyi remetebarlangok). A tatárjárás előtt mintegy 600-ra tehető a magyarországi kolostorok száma, de sok kolostorról csak későbbi, 13-14. sz. dokumentumok tesznek említést, mint például a **dunapentelei** görög rítusú apácakolostorról (a város neve a görög Pantelémon személynév emlékét őrzi) vagy a **szávaszentdemeteri** (ma Mitrovica) kolostorról, amit csak 1344-ben vettek át nyugati szerzetesek. **II. Ince** pápa 1204-ben kelt leveléből tudjuk, hogy a magyarországi görög rítusú kolostorok nagy száma miatt azzal a tervvel foglalkoztak, hogy ezek irányítására létesítsenek külön görög rítusú püspökséget. Ezeknek a kolostoroknak a többsége csak jóval a IV. lateráni zsinat (1215) határozott utasítása után került nyugati rítusú papok, illetve rendek kezébe. A bizánci egyház befolyása különösen erős volt az ország déli területein: egy 1020-ból származó dokumentum azt tanúsítja, hogy I. István korában **Barancsban**, **Belgrádban** és **Mitrovicában** egy-egy külön bizánci rítusú püspökség működött. **I. Iszaakiosz Angelosz** (1057-1059) császár még az egyházszakadás után is hitvitát folytatott **Jób** esztergomi érsekkel, amint miniszterének, **Démétriosz Tornikész**nek 1190-ben kelt levele tanúsítja. **IX. Gergely** pápa **IV. Béla** (1235-1270) magyar királyhoz intézett levelében rossz néven vette, hogy Erdélyben még mindig nagy volt a bizánci rítusú hívők száma, Havaselvén pedig, ahol 1359-től külön metropolita volt. ennek az egyházi

méltóságnak a címében az **Ungria** (Magyarország) kitétel egyértelműen utalt arra, hogy méltósága 1401-től kezdve a magyarországi ortodoxokra is kiterjedt.

2.8.4. A magyar-bizánci kapcsolatok alakulását sokáig a törzsi érdekek irányították. A kelet és a nyugat közé került magyarság a bizánci törekvésekkel szemben a németeknél, a német terjeszkedéssel szemben viszont Bizáncnál keresett és talált támogatást. Amikor Árpád fejedelem halála után gyengült a központi hatalom, majd amikor I. István központosító erőfeszítéseivel több vezér (részfejedelem) szembehelyezkedett, Bizánc támogatása bizonyos biztonságot nyújtott. Géza fejedelem feltehetőleg Bizánc-ellenes politikát folytatott, I. István viszont a reálpolitika híve volt: nem fordult szembe sem a nyugattal, sem a kelettel, de kedvezően fogadta II. Baszileiosz császár közeledését, aki bulgáriai hadjárata alatt szövetséget ajánlott fel neki. Akkor az ország érdekei ezt követelték, hiszen a Duna és a Száva lett a határ a két ország között, a Szerémség pedig bizánci kézbe került. Később **Salamon** király a németekre, vetélytársa, **Géza** herceg viszont Bizáncra támaszkodott (Salamon 1063-ban német segítséggel emelkedett a trónra, 1074-ben trónfosztottan IV. Henrik német király udvarában keresett menedéket. Géza **III. Nikéforosz Botaneiatisz** bizánci császár unokahúgát vette feleségül és valószínűleg ő kapta azt a bizánci koronát, amelyet később I. István koronájához forrasztottak.) Amikor a 11. sz. végén a magyar uralkodók dél felé kezdtek terjeszkedni, egyre gyakoribbá vált a fegyveres összetűzés a két szomszéd hatalom között. Amikor **László** király 1091-ben megszállta Szlavóniát, majd Horvátországot támadta meg, Bizánc tehetetlenségében a kumánokat (kunokat) uszította a magyarokra. A keresztes háborúk bizonyos fordulatot hoztak Bizánc politikájában, hiszen Magyarország a kelet-nyugati érdekellentétek kereszttüzében a keresztes hadak átvonulási területe lett. Bizánc szükségesnek érezte, hogy a magyar koronát megnyerje szövetségesének. **I. Alexiosz Komnénosz** (1081-1118) császár a fia számára megkérte az elhunyt László király leányát, **Piroskát**, majd **Kálmán** (1095-1116) király kedvező válaszára **Eumathiosz Filokalész** hadvezért küldte fényes küldöttséggel a menyasszonyért. Az 1104-ben megtörtént házasságkötés után Kálmán király elfoglalhatta Dalmáciát, négy év múlva pedig a magyar csapatok eredményesen támogatták a bizánci seregeket Itáliában a normannok ellen vívott háborúban. Piroska Konstantinápolyban az **Eiréné** nevet kapta és 1118-ban férjének, **Joannész Komnénosznak** a trónraléptével császárné lett. Ő volt a konstantinápolyi *Pantokratór* (Világ Teremtője) kolostor, valamint a hozzá tartozó kórház és szeretetház megalapítója. A görög ortodox egyház ‘boldogként’ tiszteli emlékét.

2.8.5. A 12. sz. folyamán Bizánc következetesen támogatott minden magyar trónkövetelőt, mindazokat, akik a magyarországi belviszályok miatt Bizáncban kerestek menedéket és támogatást. Érdeklődése Magyarország iránt nemcsak a keresztes hadjáratok átvonulási területének szólt, hanem komoly gazdasági érdekek is közrejátszottak. A levantei kereskedelem szárazföldi útvonala Pesten, Belgrádon, Barancson, a Morava völgyén, Nisen, Szerdikán és Philippopoliszon át vezetett Konstantinápolyba. **Tudélai Benjámin** 12. sz. zsidó utazó feljegyzéseiből tudjuk, hogy a bizánci főváros piacán magyar kereskedők is gyakran megfordultak (leggyakoribb portékájuk az ezüst és a híres magyar lovak voltak). Amikor 1143-ban László királyunk unokája, **Manuél Komnénosz** (1143-1180) császár trónra lépett, Bizánc politikája megváltozott. Ez a félelmetes testi erejéről híres császár ugyanis a fejébe vette, hogy visszaállítja a hajdanvolt hatalmas Római birodalmat. Világuralmi terveinek megvalósításához két utat látott maga előtt: vagy Itália, vagy Magyarország meghódítását. Először III. Konrád német császárral és Velencével lépett szövetségre a normannok ellen, akik viszont a franciákkal, a szerbekkel és a magyarokkal fogtak össze Bizánc ellenében. Magyarországon a rebellis nagybirtokosok Bizánc pártján álltak, az egyház viszont szilárdan kitartott a pápa mellett. Manuél Komnénosz 1150-ben Szerbiát, a következő évben pedig Magyarországot támadta meg, 1154-ben a magyar seregek indítottak támadást és Belgrádnál

súlyos vereséget mértek a bizánci hadakra. Több mint egy évtizeden át folyt az öldöklő háborúskodás, és 1163-ban az utolsó háború a bizánci erők diadalával végződött. Időközben azonban Manuél Komnénosznak az az ötlete támadt, hogy házasság révén alapozza meg egy későbbi bizánci-magyar unió tervét. 1163-ban Geórgiosz Palaiologoszt küldte követségbe Magyarországra, aki Béla hercegnek felajánlotta leányának, Máriának a kezét. Béla herceg Bizáncban az Alexiosz nevet vette fel, és mint Mária jegyese elnyerte a **deszpotész** (‘úr’) címet, a magyar királyi udvar szokásainak megfelelően, ahol a trónörökös címe *urum* (azaz ‘uram’) volt. Az unió terve azonban lekerült a napirendről, amikor 1169-ben Manuél Komnénosz c. sászárnak második házasságából fia született. 1172-ben Béla herceg visszatért Magyarországra, de előbb holtig tartó hűséget esküdött a bizánci császárnak, akit **III. Béla** néven a magyar trónra lépve (1172-1190) fegyveresen is támogatott a szeldzsukok elleni háborújában. Manuél császár 1180-ban meghalt, unokaöccse, **Andronikosz** fogadalmának megfelelően megkoronáztatta ugyan **II. Alexiosz**t, a gyermek-trónörököst, de nemsokára kivégeztette ennek anyját, és a latin-ellenes bizánci pártra támaszkodva magát koronáztatta meg, és hamarosan megfojtatta a gyermekcsászárt is. III. Béla (aki nem felejtette el a bizánci-magyar unió merész tervét sem) a szerbekkel szövetségben 1182-ben seregei élén indult Manuél Komnénosz özvegyének és fiának megmentésére, de nem tudta megakadályozni megölésüket. Andronikoszt így is elérte végzete: amikor 1185-ben a normannok elfoglalták Thesszalonikét, a bizánciak **Iszaakiosz Angeloszt** koronázták meg császárnak (1185-1195), Andronikoszt pedig hamarosan elfogták és kivégezték. A magyar-bizánci szövetség viszont fennmaradt, mert az új császár feleségül vette III. Béla király leányát, Margitot. A szövetség 1192-ben ugyan felborult, amikor III. Béla hadai bevonultak Szerbiába, de négy év múlva már közösen szándékoztak fellépni a bulgárok ellen Ebből a közös akcióból semmi sem valósult meg, mert Iszakiosz Angeloszt még abban az évben bátyja, **Alexiosz** megfosztotta trónjától és megvakíttatta, majd 1196-ban III. Béla is meghalt.

2.8.6. A Balkán nyugati felében először **Duklja** jutott vezető szerephez. Történetéről főleg a Diocleai Pap Krónikájából tudunk, bár a szerző közlései többnyire ellenőrzésre szorulnak szubjektivizmusa miatt. A 11. sz. 30-aséveiben **Stefan Vojislav** (a Krónikában következetesen Dragoslav néven szerepel) nem volt hajlandó elismerni Bizánc fennhatóságát, ezért a császár a dyrrhachioni sztrategoszt küldte megbüntetésére. 1036-ban elfogták és Bizáncban bebörtönözték, de két évvel később sikerült megszöknie. Stefan Vojislav csapataival bevette magát a hegyek közé és rajtaütésekkel zavarta, gyengítette az ellene küldött bizánci seregeket. **Skadar**t (a mai Shkodrát) tette meg fővárosának, majd csúfos vereséget mért a Bizánc által ellene indított boszniai, raškai és zahumljei katonai szövetségre, amelynek hadait **Ljutovid** zahumljei kenéz vezette. Időközben Bulgáriában tört ki lázadás, amelyhez hamarosan csatlakozott **Peter Deljan** is, Gabriel Radomir és egy magyar hercegnő fia. A lázadók elfoglalták Belgrádot (ahol Peter Deljant meg is koronázták), majd Ništ és Skopljét. Dyrrhachion közelében egy bizonyos szláv **Tihomir** lázadt fel a bizánci uralom ellen, aki kereste az együttműködést Peter Deljannal, de amikor Skoplje városába ment, hogy vele találkozzék, a tömeg megkövezte. A lázadók ezután bevették Dyrrhachiont, majd Prespát, sőt Epiroszt és Thesszáliát is megszállták Ekkor jelent meg a színen egy bizonyos **Alusianus** (bizánci forrásokban találjuk ezt a görögösített nevet), aki feltehetőleg a macedóniai János Vladislav fia (Szamuil volt bolgár cár unokaöccse) és Bizánc ügynöke volt. Alusianus kereste a szövetséget Peter Deljannal, majd a hatalmába kerítve megvakíttatta. Feltehetőleg jutalomból nyerte el **Rómanosz Diogenész** későbbi bizánci császár (1068-1071) leányának kezét. Tény, hogy ezek után Bizáncban talált menedékre, ahol busásan megjutalmazták. A felkelés ily módon meg is szűnt 1041-ben. Hasonlóan meghiúsult az a Bizánc-ellenes felkelés is, amelyet **Geórgiosz Maniakész** bizánci tábornok indított a ”gyenge kezű” császár ellen, aki harcában a nyugati themák elégedetlen szláv lakosságára támaszkodott. Thesszalonikéig

sikerült előnyomulnia, de itt a csatában egy nyílvessző a halálát okozta. A Bizánci császárság gyengülését kihasználva Stefan Vojislav Zahumlje ellen indította hadait.

2.8.7. Amikor 1043-ban meghalt, független Duklját hagyott útódaira. Özvegye 6 részre osztotta az országot (egy-egy részt öt fiának adott, egyet pedig magának tartva meg), de később **Michael** szerezte meg a hatalmat (1046-1081), akinek 1077-ben a pápa koronát küldött. A bizánciak támadását sikeresen visszaverte, és ekkor kötötték meg az első békeszerződést Bizánc és szerb uralom alatt álló terület között. Michael feleségül vette **Kónsztantinosz Monomakhosz** (1042-1055) bizánci császár egyik nőrokonát és protosztétori méltóságot kapott a császártól, majd 1066-1074 között fokozatosan meghódította az egész Raškát. A 11. sz. végén Duklja a **Zeta** nevet vette fel (a bizánci krónikások közül először **Kekaumenosz** említi ezt a nevét 1080-ban). A bizánci hadak súlyos manzikerti veresége (a Szasszanidák elleni harcokban 1071-ben) a normannok Itáliában elfoglalták Barit, Bizánc utolsó kikötőjét az Appenin félszigeten. A következő évben **Gyorgye Vojteh** skopljei szláv földesúr indított felkelést Bizánc ellen. Michael két dukljai sereget küld a segítségére, az egyiket a fia, **Bodin**, a másikat **Petrilo** tábornok vezetésével. Bodin hamarosan be is vonult Prizrenbe, ahol bolgár cárrá koronázták, Petrilo viszont elfoglalta Ochrid városát, de Kastóriában vereséget szenvedett. A bizánci seregek közben elfoglalták Skopljét, ahol elfogták a lázadó Gyorgye Vojtehet, majd hamarosan Bodint is, akit csak két év múlva váltott ki az apja a bizánci rabságból. A lázadás főleg azért fulladt teljes kudarcba, mert a földbirtokos arisztokrácia nem támogatta, hanem továbbra is kitartott a császár mellett. Dukljában 1081-ben (vagy 1082-ben) meghalt Michael, utóda a bizánci rabságból kiváltott Bodin lett, aki kezdetben Aklexiosz Komnénosz (1081-1118) bizánci császár szövetségeseként harcolt a Dyrrhachiont támadó normannok ellen, majd feleségül vette a bari normann-párt vezetőjének a leányát. Raška ekkor rövid időre kivívta a függetlenségét, de Bodin két vazallusát, Markót és Vukant küldte ellene, akik közül **Vukan** szerezte meg a hatalmat. Hamarosan kiszakadt Zeta államból Bosznia és Zahumlje is. **Robert Guiscard** normann vezér halála után (1085) Bodin adta át Bizáncnak a gazdátlanul maradt Dyrrhachiont, amit sietett elfoglalni, de nem mert megtartani. Négy év múlva Bodinnak sikerült kieszközölnie a pápánál, hogy a bari püspököt érseki rangra emelje, akinek a fennhatósága alá 9 püspöki helynök (Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Polati, Szerbia, Bosznia és Trebinje) tartozott. Bizánc 1089-1091-ben nagy hadjáratot indított Duklja ellen. Bodin ismét bizánci fogságba került és Duklja elvesztette korábbi jelentőségét. Most Raška tekintélye növekedett, mint a Bizánccal szembeni ellenállás központja. Két év múlva Alexiosz Komnénosz császár egymás után kétszer személyesen vezette hadait Raška ellen, majd 1095-ben békét kötött Vukannal. A 11. sz. folyamán Bizáncot az északi határainál feltűnő türk népek nyugtalanították újabb és újabb betöréseikkel, amelyeknek csak az évszázad utolsó évtizedében sikerült rövid időre véget vetni. Ezek a támadók a *besenyők*, majd később az *uzo*k voltak.

2.8.8. A besenyőkről (a bizánci krónikásoknál (a bizánci krónikásoknál **patzinakai**, az arab szerzőknél **paknak**) az első említést a 8. sz. egy tibeti nyelven fennmaradt jelentésben találjuk. Ebből tudjuk, hogy a velük rokon kipcsák, kimek és uz (más néven ghuz) etnikum szomszédságában éltek a nyugat-szibériai füves sztyeppén és a török nyelvcsaládhoz tartozó nyelven beszéltek. Lakóterületük a Volga alsó folyásánál a Kazár Birodalommal volt határos. A 9. sz. nagy népmozgásai a besenyőket is kivetették hazájukból. Miután a bokharai emír rablóhadjáratot indított az uzok ellen, ez utóbbiak az elszenvedett tetemes anyagi kárt a kazárokkal szövetkezve a besenyők kifosztásával siettek pótolni (894), a besenyők viszont a volgai bolgárokkal szövetkezve 895-ben a magyarok etelközi szálláshelyeit rohanták le, arra kényszerítve a magyarokat, hogy átkeljenek a Kárpátokon, és új hazát keressenek maguknak. Ettől kezdve a besenyők a 11. sz. végéig zaklatták, fosztogatták a Bizánci császárság észak-

keleti, északi tartományait. Részletesebb beszámolót a besenyőkről, társadalmukról, szokásaikról, hadviselésükről Kónsztantinosz Porphürogennétosz, a tudós császár *De administrando imperio* c. művében találunk. Ebből tudjuk, hogy a 10. sz. az Al-Dunáig terjedő földjükön tíz törzsből álló szövetséget alkottak, amelyben a vezető szerepet a 3 *kangár* törzs (a *Qabuqšin-Yula*, a *Yavdï-Ärdim* és a *Küärči-Čul* törzs) töltötte be. A **kangar** szó jelentése egyébként a császár-szerző tudomása szerint 'hős', 'előkelő származású' volt (vö. közép-ázsiai türk **qïngïr** 'vitéz, dalia'). A kangárok (szintén türk etnikum) a 6. sz. derekán már a perzsákkal hadakoztak, majd meghódították a besenyők területének jelentős részét és beolvadtak a fenti három besenyő törzsbe. Ez a szövetség a nyugati török (türkut) birodalom hanyatlásával jutott egyre jelentősebb politikai szerephez a kelet-dél-kelet európai térségben. A besenyőknél a szeniorátus elve uralkodott, azaz a törzsi arisztokrácia vezetőszerepét a törzsön belől mindig a legidősebb férfi örökölte, akár oldalági vonalon is. A törzsek kéttagú nevében az első szó valamilyen színt (egyes kutatók szerint a törzsi lófarkas zászló színét), a második pedig általában a törzsfőnök által betöltött méltóságot jelentette. A törzsfőnökök és a kisebb csoportok, nemzetségek vezetőit fegyveresek vették körül, akiknek a száma egy-egy besenyő vezető környezetében, nyugat-szibériai hazájukban, kb. 5.000 lovas lehetett egy Tun-Huangban előkerült kézirat szerint. Ezeknek a fegyvereseknek a száma a Don és a Dnyeper vidékén, ahol sokkal kedvezőbb feltételek között éltek, nyílván növekedett. A köznépet a katonai szolgálat alól mentesített szabad pásztorok, szolgák, rabszolgák (részben kézművesek) és a leigázott szántó-vető alánok, szlávok stb. képezték. A 10/11. sz. fordulóján az uzokkal szövetkezett oroszok megdöntötték a kazár birodalmat és ezzel lavinaszerű változásokat idéztek elő a térségben. Szvjatoszlav (961-972) és Vladimir (980-1017) uralkodása alatt a Kijevi fejedelemség nagyhatalommá nőtte ki magát, a Bulgár birodalom összeomlott a terjeszkedő Bizánc katonai csapásai alatt, az Al-Duna térségében a határvédelem megszilárdítására Bizánc létrehozta **Parisztrion** tartományt. Ebben az időszakban következett be a magyar honfoglalás és a lengyel államalapítás. A különálló törzsekre szakadt besenyők képtelenek voltak központosított államot létrehozni, az uzok növekvő nyomásának ellenállni. Egyre szűkebb területre szorultak, őrlődtek a körülöttük megszilárduló országok között. Az Al-Duna partvidékére (vagy pontosabban a Duna-delta közelébe) a 10. sz. első felében jutottak el, amint arról **Al Mas'udi** és **Ibn-al-Ahtir** arab szerző tudósít a 934-ben Bizánc ellen indított magyar és besenyő közös katonai vállalkozásról fennmaradt írásában. A két szerző részletesen beszámol a besenyők harci taktikájáról is: nagyobb lovascsapatok egymást gyorsan követő hullámokban szüntelenül támadták az ellenség főerejét, majd miután szétzilálták, végső, megsemmisítő rohamra indultak. A támadók ezúttal feldúlták az egész Thráciát és Konstantinápolyig jutottak, ahol váltságdíj fejében szabadon engedték a foglyul ejtett nőket és gyermekeket. Kónsztantinosz Porphürogennétosz jóvoltából tudjuk, hogy a besenyők a 10. sz. első felében a történelmi Moldva tartomány középső és déli részét foglalták el. A régészeti leletek tanúsága szerint a havaselvei síkságra csak 1000 táján terjesztették ki uralmukat, de csaknem három évtizeden át nem mertek ujjat húzni a hatalmas Bizánccal. Kónsztantinosz Porphürogennétosz fiának okulására írt művében maga is hangsúlyozta, mennyire fontos az egyetértés a félelmetes besenyőkkel, mert csak velük együttműködve lehet féken tartani az oroszokat, a magyarokat, sőt a bulgárokat is. A „bolgárölő" császár (II. Baszileiosz) halála után, 1027-ben a besenyők félelmetes támadást indítottak az Al-Duna jobb partján fekvő területek ellen. 1032-ben következett az újabb támadás, majd 1034-ben a besenyő lovasok eljutottak az Égei-tenger partvidékére, 1035-ben és 1036-ban pedig további négy támadást intéztek Thrácia és Macedónia ellen. A kifosztandó területeket tervszerűen választották ki, hogy minden rablóhadjárat a lehető legnagyobb zsákmányt biztosítsa. **Szkülitzész-Kedrénosz** bizánci krónikás szerint Parisztrion a besenyő támadás következtében annyira elnéptelenedett, hogy 1048-ban, amikor a bizánci hadak súlyos vereséget mértek az ismét betörő besenyőkre, a nagy számú besenyő hadifoglyot

Szerdika, Niš és **Eutzapélou** térségében telepítették le. (Az utóbbi helység nem más, mint a térség középkori történelmében többször is említett **Ovčepole**, azaz 'Birkamező' görög átirata, a balkáni félnomád vlah pásztorok egyik jelentős téli legelő területe.) Hangsúlyozni kell, hogy ezek a támadások megkímélték Dobrudzsa területét, feltehetőleg azért, mert Bizánc az Al-Duna észak felé forduló ágai mentén jelentősen megerősítette a korábban épült erődítményeket. Bizánc ekkor 15.000 besenyőt küldött keletre a szeldzsuk törökök ellen, de vezetőik a helyszínről visszafordultak csapataikkal, egyesültek a többi besenyővel, és a következő évben már folytatták betöréseiket főleg Kelet-Bulgáriában. 1059-ben a besenyők **Endre** magyar király (1046-1061) Bizánc ellen indított támadását használták ki újabb rablóhadjárat indítására, de a magyar-bizánci békekötés hírére visszavonultak.

2.8.9. Kónsztantinosz Doukasz (1059-1067) császár uralkodása alatt, 1064-ben újabb sztyeppei etnikum, az *uzok* (más néven *ghuzzok*) törtek be a Bizánci császárság területére. Feldúlták Bulgáriát, Macedóniát és Görögország északi vidékeit is. Két bizánci sereget már Parisztrion területén megvertek, és 1954-ben felszámolásukat csak a soraikban pusztító pestisjárvány tette lehetővé. 1068-ban az uzok besenyőkkel szövetkezve Erdélybe törtek be, de Salamon király vereséget mért rájuk. **Mikhaél Doukasz** (1071-1078) császár uralkodása alatt, 1072-1074 között Parisztrion városai lázadtak fel a császári kegyelt, **Niképhoritzész** eunuch megszorító gazdasági intézkedései miatt, és a zűrzavart kihasználó besenyők átmenetileg megszerezték a hatalmat **Dristra** (ma Silistra) városában. Az ellenük küldött **Nesztor** katépanó (városi katonai és közigazgatási parancsnok) a lázadók mellé állt. A 70-es években egymást követték a különböző katépanók lázadásai, akik a császári trónra pályáztak. A lázadásokat kihasználó besenyők oldalán 1077-ben először tűnt fel egy harmadik türk etnikum, a *kománok* („kunok"), akik a következő évben már be is törtek a Balkánra. Ebben az időben említette először Attaleiatész bizánci krónikás a μιξοβαρβαρος ('keverékbarbár') fogalmat, amellyel – mint későbbi konkrét példákból tudjuk – általában bolgár-vlach-albán keveréket jelöltek. A kutatók egyetértenek abban, hogy Parisztrion thema etnikailag kevert lakosságában besenyők is részesei lehettek a keveredésnek, de kizárják azt a lehetőséget, hogy görög ajkúak is keveredtek volna a „barbárokkal". Az uzokról különben részletesebben **Skylitzész**, **Glykasz** és **Zonarasz** számol be krónikájában. Tőlük tudjuk, hogy az **uz** népnév jelentése „szabad" volt. A krónika írók véleménye egyezik abban, hogy az uzok voltak a „legnemesebbek" a birodalomra törő valamennyi török etnikum közül.

1081-ben **Alexiosz Komnénosz** lépett a bizánci trónra. Hosszú uralkodását (1118-ig uralkodott) azzal az eltökélt szándékkal kezdte meg, hogy véglegesen rendet teremt Parisztrionban, és felszámolja **Tatosz**, **Szatzasz** és **Szeszthlav** uralmát Dristra és Vicina városában, akiket parisztrioni bulgárok és vlachok is támogattak. Az első fegyveres összecsapásokban a bizánciak húzták a rövidebbet, majd 1087-ben, amikor **Salamon** trónfosztott magyar király **Kutek** kománjaival és **Tzelgou** besenyő törzsfőnök fegyvereseivel együtt Bizánc ellen támadt, a császári seregek győztek (maga Tzelgou is elesett). A következő évben a besenyők Pliska városa ellen indítottak támadást, és éjszaka váratlanul megrohanták és feldúlták a császári hadak táborát. Maga a császár is csak a szerencsének köszönhette megmenekülését. A császári hadak szerencséjére, a besenyők a sikeres rajtaütés reményében meg sem várták a szövetséges komán seregek megérkezését, úgyhogy ez utóbbiak már csak a gazdag hadizsákmány elosztásának lehettek szemtanúi. Szövetségesekként részt követeltek a zsákmányból, majd rátámadtak a besenyőkre, akik **Ozolimné** (Pliska város környékén) mocsaraiban kerestek előlük menedéket. Ezt követően a császár a kománokkal kötött szövetséget és több sikertelen katonai vállalkozás után végül a szövetséges kománok támogatásával 1091 tavaszán **Lebunion** mellett sikerült megsemmisítő csapást mérnie a besenyőkre. Ez utóbbiak egy része Erdélybe és Magyarországra menekült, ahol már a 10. sz. derekán **Taksony** fejedelem számos besenyőt telepített le és alkalmazott határőr szolgálatra

(először a Lajta-folyótól délre, a Fertő-tó övezetében, később a Déli Kárpátokban és a Felvidéken is, amint a mindmáig fennmaradt Beseny-patak és Tolmács helységnév tanúsítja). Több ezer besenyőt besoroltak a bizánci hadseregbe, a többieket pedig a Vardar-folyó völgyében telepítették le. Ezzel lezárult a több mint negyven évig tartó besenyő betörések véres korszaka, de ettől kezdve Bizáncnak egy újabb veszedelmes szomszéddal, az Al-Duna bal partján letelepülő kománokkal kellett szembenéznie. A lebunioni csata után a kománok haladéktalanul betörtek Magyarországra, de **Szent László** király legyőzte őket. Nyolc évvel később viszont Przemysl mellett a kománok győzik le **Kálmán** király hadait. A besenyők húsz évvel később **II. István** király seregeiben tűnnek fel (besenyőkből állt az uralkodó testőrsége is), majd 1146-ban **II. Géza** király hadainak élcsapatában.

2.8.10. A *kománokról* az első említést 1050 táján **Matteosz Urhajeci** (Edesszai) örmény krónikaírónál (11. sz. második fele – 1140-es évek) találjuk, aki „sárgáknak" nevezi őket három részes Krónikájában. Ebben a művében a Bizánci Birodalom keleti végvidékének eseményeit ismerteti 951-től 1137-ig, és röviden megjegyzi, hogy a „kígyók népe vetette ki hazájából a sárgákat, akik a maguk részéről az uzokat és a besenyőket taszították nyugat felé..." Komán származású volt **Ikindži ibn-Kočkar** (1094-1097) is. Részletesebben számol be róluk **Tahir Al-Marvazi** arab nyelven író iráni természettudós, a szeldzsuk szultán orvosa (1149-1120 körül), aki *Az állatok természeti tulajdonságai* c. könyvének terjedelmes földrajzi bevezetésében egy egész fejezetet szentel a török népek 4-9-sz. közötti történetének. A szerző *qun* néven említi ezt a népet, amelynek őshazája valahol a Hoangho-folyótól keletre terült el, és ahonnan a 10. sz. elején Kitai népe (mongolok) űzték el. A Nanshan hegység vidékén a világos bőrű és szőke hajú *Šari* nevű etnikummal keveredtek, akiket sárga vagy szőke ujguroknak is neveztek (de indoeurópai eredetűek voltak!). 1012-ben a Szir-Darjától északra erős törzsszövetséget hoznak létre a *kipcsákokkal* (ez is török etnikum) és negyven év múlva elérik az orosz fejedelemségek déli határát, majd 1068-ban három orosz fejedelemség hadait győzik le és hatalmukat a Dnyepertől nyugatra egészen a Dunáig terjesztik ki. Az arab és a perzsa szerzők ettől kezdve ezt a nyugat-szibériai sztyeppéig terjedő hatalmas területet **Kipcsák sivatagnak** nevezik. Nevük a különböző szerzőknél *komán/kumán* (a szó jelentése 'világos sárga, fakó, sápadt', más szerzők véleménye szerint viszont 'sztyeppelakó'), az oroszoknál *polovec,* a németeknél *Falben*, az örményeknél *Khardes*. A 11. sz. végén, a 12. sz. elején a politikai hatalom a Dnyepertől nyugatra élő törzsek kezébe kerül. Legjelentősebb törzsfőnökük, **Bönek** kán **Tugor** kánnal együtt 1091-ben a lebunioni csatában a bizánciak oldalán közreműködött a besenyők évtizedeken át rettegett katonai erejének megsemmisítésében. A komán törzsszövetség a 12. sz. kettészakadt, a keleti területen maradtak a komán etnikai többségű törzsek. (**Al-Idrizi** arab geográfus ekkor fogalmazta meg a *Fekete Kománia* és a *Fehér Kománia* földrajzi nevet.) A komán társadalom erős tagozódást mutatott. A fegyveres előkelő réteget a nyőgérek képezték (akik gyakran vállaltak testőri szolgálatot a környező országok fejedelmi és királyi udvaraiban is). A lakosság zöme rideg állattartással foglalkozott, a földművelést nem ismerték, a szükséges gabonaféléket adóban vagy harácsolással szerezték meg a leigázott más etnikumoktól. A korabeli és a későbbi szerzők, utazók általában igen negatív képet festenek róluk, félelmetes vadembereknek, lelketlen haramiáknak mutatva be őket (a **thesszalonikéi Eusztathiosz** metropolita a 12. sz., **Robert de Clary** francia krónikaíró és **Wilhelmus de Rubruquis** flamand ferences barát a 13. sz., hogy csak néhányat említsünk). Szokásaikról **Petahja Regensburg** rabi számol be a 12. sz. írt *Körutazás* c. művében. Az említettek közül a legalkaposabb és a legérdekesebb a ferences barát úti beszámolója, aki 1253-ban **IX. Lajos** francia király ajánló levelével a Szentföldről indult el a mongolokhoz, miután részt vett a 7. Keresztes háborúban. *Itinerarium ad Partes Orientales* (Utazás a Keleti Részekre) c. művében beszámol két évig tartó utazásáról Karakorumba, a korabeli mongol fővárosba, **Möngke** nagykán színe elé.

2.8.11. A kománok a mai Moldovát a különböző kutatók véleménye szerint 1055-ben, illetve 1068-1071 között foglalták el. Először 1077-ben jelentek meg az Al-Duna balpartján, amikor a besenyőkhez csatlakoztak, akik Niképhorosz Baszilakész dyrrachioni katépanó lázadását kihasználva Bulgária déli területein fosztogattak. Ez az epizód a bizánci-komán összeütközések kezdetét jelentette, amelyek következő, jelentős állomása a kománok 1087 betörése volt. Erről **Anna Komnéné** császári krónika író számol be részletesen *Alexiadész* c. művében. A támadásban besenyők és a trónfosztott Salamon magyar király hívei is részt vettek, a kománok vezére Tzelgou volt. A kouléi csatában a bizánci hadak megsemmisítő vereséget mértek a támadókra, maga Tzelgou is elesett. A lebunioni csata (1091) után, amelyben a kománok Bizánc szövetségeseiként közreműködtek a besenyők legyőzésében, a kománok 1094-ben decemberében a leghevesebb támadást indították az Al-Dunától délre eső területek ellen. Az ürügyet egy szélhámos trónkövetelő szolgáltatta, aki **Leon**nak, **Romanosz Diogenész** császár (1068-1071) fiának adta ki magát (aki egyëbként már évekkel korábban elesett a szeldzsuk törökök elleni háborúban). A szélhámost Alexiosz Komnénosz császár Cherszonész városába száműzte, de onnan a kománok segítségével sikerült megszöknie. A kománok támadására 1094-ben vagy (az orosz Nesztor krónikája alapján) 1095-ben került sor. A bizánciak először kelepcébe csalták a szélhámos trónkövetelőt, majd maga a császár állt hadai élére, hogy egymás után két súlyos vereséget mérjen a támadókra. Ennek ellenére a kománoknak még mindig maradt elegendő erejük arra, hogy megtámadják az orosz fejedelemséget. A Bizánc elleni következő komán támadásra 1114-ben került sor, de mire Alexiosz Komnénosz császár seregei élén Vidinbe érkezett, a támadóknak már csak a hűlt helyét találta. Néhány évvel a császár halála után a kománok, akik ekkor már a Déli Kárpátok és az Al-Duna közötti egész területet megszállták, ismét támadtak. 1122-ben elfoglalták és feldúlták **Dinogetia** (ma Garvăn, Galaţi város közelében) bizánci erődítményét. Ennek a komán támadásnak az emlékét őrzi **Snorri Sturluson** (1179-1241) izlandi író, történész és államférfi, a kor egész irodalmának egyik kimagasló egyénisége *Heimskringla* (A Föld köre) c. krónikájában, a Szent Olaf legendájáról beszámoló fejezetben. Az esemény színhelye **Grikanlandi** (Görögország), amelynek királya **Kirjalax** (kyrie Alexiosz, azaz Alexiosz Komnénosz császár), aki **Blökumannaland** területén akart leszámolni egy pogány sereggel. A pogányok egy **Pezinavöllu** nevű helyen. jól védett szekérvárba vették be magukat, amelyet sikertelenül rohamoztak a császár flamand és frank vitézei. Ekkor az újabb rohamra önként vállalkozott **Torir Helsingr** varég (normann) elitcsapata, miután **Szent Olaf**hoz fohászkodtak segítségért. A szent meghallgatta imájukat, fehér lován a csapat élére állt és így sikerült elfoglalni a szekérvárat. [Az izlandi műben említett Blökumannaland földrajzi nevet minden valószínűség szerint Havaselve korabeli nevének mintájára képezték, ezt ugyanis a *Junačke pesme* szerb hősi énekciklus **Karavlaška** néven említi, de amit korábban a betelepedett és a vlahokkal együtt élő kománok miatt **Fekete Kománia** (‘Fekete kománok országa’, szemben a sztyeppén található ‘Fehér Kománia’ országrésszel) néven is neveztek. Pezinavöllu egy ma még nem azonosított ‘Besenyő mezőt’ jelenthetett.] A kománok 1148-ban ismét betörtek a birodalomba, de a bizánci selyemipar városait veszélyeztető **II. Roger** normann király ellen hadba indult Manuél Komnénosz császár útjukat állta. Erről a betörésről, meg a kománok további támadásairól (1151, 1159) **Jóannész Kinnamosz** (1143?-12O3 körül) bizánci krónika- kompilátor számol be *Epitomé* (‘Kortörténet’) c. könyvében, amelyben Manuél Komnénosz császár uralkodását írja le részletesen, magasztalva a császár eltökéltségét, amellyel vissza akarta állítani a hajdani dicső Római birodalmat. Beszámolójából megtudjuk, hogy ebben az időben az Al-Duna és a Haemus (Balkán hegység közötti síkság csaknem teljesen néptelen volt, és hogy a birodalom az Al-Duna mentén szinte csak névleges hatalmat gyakorolt. Ugyanakkor Bizánc uralma kiterjedt Moldova nagy részére, és a császári seregben igen sok vlah is szolgált. (Vlahok is harcoltak abban a három nagy seregben is, amelyekkel Manuél Komnénosz császár Erdély felöl tört be Magyarországra, nagy pusztítást okozva a

váratlan irányból érkező támadásával. A balkáni félnomád vlah pásztortársadalomban időközben jelentős gazdasági-társadalmi differenciálódás ment végbe. A meggazdagodott réteg felhagyott az ősi pásztormesterséggel, nyájait szegődtetett pásztorokra bízta, maga pedig fegyvereseivel kereskedőkaravánok védő kíséretét vállalta vagy lovakat tenyésztett.)

2.8.12. A kománok a 11. sz. végéig tapasztalt balkáni aktivitásuk után a 12. sz. második felétől kezdve az orosz területek felé fordítják figyelmüket. Harminc éven át (1159-1189) szakadatlanul támadták az orosz knyázokat. A század vége felé **Köncsek kán** újraegyesítette a két törzsszövetséget, de mivel nem törte meg a törzsi arisztokrácia hatalmát, népét nem sikerült egységbe kovácsolnia. 1185-1187 között a kománok fegyveresen segítették **Petár** és **Aszen** felkelését a Bizánci császárság ellen és oroszlánrészük volt a második Bolgár állam megteremtésében, amelyből a balkáni vlahok a bolgárokkal azonos mértékben vették ki a részüket. Ezt követően a kománoknak 1203-ban sikerült bevenniük Kiev városát, majd 1219-ben **Matiszláv** novgorodi fejedelmet segítették, hogy a magyaroktól visszafoglalja Galiciát. **Dzsingisz-kán** (1206-1227) mongol uralkodó ebben az évben indította meg támadását a Choresmi birodalom ellen, amit néhány év alatt sikerült megdöntenie. 1221-ben még domokosrendi misszió utazott Moldvába, ahol egy egész komán törzs felvette a keresztény hitet, és 1229-ben a magyar korona hathatós támogatásával megalakult a **milkói kun püspökség** (a Kárpátok hajlatánál, a Szeret folyó alsó folyásánál), de közben 2 tümenből (kb. 20.000 harcos) álló mongol sereg 1223 tavaszán a Kalka folyó mentén (az Azovi-térségben) súlyos vereséget mért a kievi nagyfejedelem és **Köten** komán kán egyesült seregeire. A mongolok azonban ekkor még nem folytathatták támadásukat a nyugat ellen, mert Dzsingisz-kán halálhírére **Batu-kán**, a két tümen parancsnoka sietett vissza Karakorumba, nehogy riválisai kiszorítsák a hatalomból. A magyar történelemből *tatárjárás* néven ismert pusztító mongol invázió csak 13 évvel később (1236-37) indult meg, amikor **Ögödej**, a mongolok új nagykánja Batu-kánt tette meg a birodalom nyugati fele uralkodójának, aki a hírhedt **Szübötej** parancsnokkal indította meg támadását.

2.8.13. A balkáni vlahokról (románokról) az írott források – mindenekelőtt **Attaleiatész** és **Anna Komnéné** (Alexiosz Komnénosz császár művelt leánya) bizánci krónikások – csak a 11. sz. tesznek említést. A vlahok jelenlétére utaló legkorábbi adatot **Jóannész Szkülitzész** (1050 k.-12. sz. eleje) bizánci történetíró *Συνοψις ‘ιστοριων* (Történelmi áttekintés) című könyvében találjuk, aki megemlíti, hogy 976-ban a Kastoria ás Prespa közötti úton vlah ‘utazók’ (görögül **‘οδιτης**) megölték a bolgár cárevicset (trónörököst). A görög szó értelmének tisztázását csak az eseményről beszámoló szerb forrás **ćelator** (ejtsd: *tyelator*) szava teszi lehetővé, mert ez a román **călător** szó fonetikus szerb átirata. A román szó mai jelentése ‘utazó, utasember’, de eredeti jelentése (a *cal* ‘ló’ jelentésű román szó származéka) ‘lovas’ lehetett, azaz olyan fegyveres vlahot jelölt, aki lóháton kísérte és védelmezte a karavánokat. Szkülitzésznek ez a feljegyzése különben az első említés a balkáni vlah pásztortársadalom anyagi és társadalmi differenciálódásáról is. **Kekaumenosz** (11. sz.), a moralizáló bizánci író 1080-ban Alexiosz császárnak szánt stratégiai kézikönyvében (*Στρατηγικον*) egy egész fejezetet szentelt a birodalomban élő vlahok részletes leírásának, akiktől óvja a császárt, mert megbízhatatlanok. Számunkra értékes adatot is tartalmaz a mű: a szerző megírja, hogy a vlah pásztorok a Száva és az Al-Duna mentéről menekültek a birodalom belsejébe. Az első románo hangzású balkáni helynév 1014-ből való, amikor II. Baszileiosz bizánci császár döntő csapást mért az első Bolgár birodalomra. A döntő csata színhelye **Kimba Longos** (‘Hosszú Mező’, mai román nyelven **Câmpulung**) volt. Ugyanez a bizánci császár Attaleiatész krónikás tanúsága szerint 1020-ban külön rendeletben az **achriszi** (ohridi) **érsek** egyházi fennhatósága alá rendelte „a Birodalom területén élő valamennyi vlahot”. Ebből a császári rendeletből egyértelműen arra lehet következtetni, hogy a 11. sz. elejére tetemesen megnövekedett a birodalomban élő vlah etnikum lélekszáma és ezzel együtt

gazdasági jelentősége is. 1185-ben a vlahok már a Fekete-tenger partvidékén is megjelentek **Anchialosz** (a mai Pomorje) környékén, majd a part menti széles sávban terjeszkedve egészen Konstantinápolyig jutottak, 1189-ben, mint említettük már, a kománokkal együtt fontos szerepet játszottak Petár és Aszen lázadásában és a második Bolgár birodalom megalakításában. Egyes szerzők a Petár és Aszen testvérpárt egyenesen vlahnak, mások viszont komán származásúnak tartják. A birodalom területén a vlah etnikum igen kedvező gazdasági feltételeket és vándorlási lehetőségeket talált, hiszen a 13. sz. elején a második Bolgár birodalom már 40.000 vlah és latin íjászt ajánlhatott fel a bizánci Latin Császárság támogatására. Hangsúlyoznunk kell, hogy a lélekszámában gyorsan növekvő vlah népesség túlnyomó többsége továbbra is félnomád, legelőváltásos pásztorkodást folytatott, állandó településeket nem alapított, huzamosabb jelenlétéről a 14. sz. előtti korból legfeljebb néhány toponímiai adat tanúskodik (pl. a **Vlasino**-tó és a **Vlasina**-patak a mai szerb-bolgár határvidéken, vagy a **Durmitor** hegylánc a **Visitor** és a **Pirlitor** csúccsal Bosznia és Szerbia határvidékén, de ezekről az adatokról részletesebben majd könyvünk harmadik részében szólunk). Csak a 14. sz. 30-as éveiben jegyeztek fel egy nagyobb földrajzi területet a görög félszigeten, az Epiruszi Deszpotátustól keletre, Thesszaloniké városától délre, amelyet **Megalo Vlachia** (‘Nagy Oláhország’) néven örökített meg a történelem, és amelyen legalább fél évszázadon át jelentős számú vlah pásztor élt. Későbbi oklevelekben Kis Oláhország és Magas Oláhország nevét is említik valahol a Pinosz-hegységben, de állandó jellegű vlah településekről ekkor sem tesznek említést.

2.8.14. A 11. sz. első felében (1044-ben) Attaleiatész bizánci krónikás említi először a mai albánok őseit **albanoi** (mai olvasatban alvanoi) néven, aki Dyrrachion városának 40 főből álló vezető testületéről szólva megemlíti, hogy tagjai között egy helybeli *albán archon* is volt. A középkori albán történelem leggazdagabb forrásmunkája Anna Komnéné (1083-1153 vagy 1155) már említett Alexiasz c. krónikája, amelyben császári apjának uralkodását (1063-1118) írta meg. A 1077/1078-as dyrrachioni sztrategosz-lázadásról írva, a krónika szerzője beszámol arról, hogy a lázadásban tevékenyen részt vettek az albán feudális arisztokrácia képviselői is. Később Bizáncnak a normannok ellen vívott hosszú háborújában (1080-1108) az albánok a birodalom szövetségeseiként harcoltak a betolakodók ellen. Ez az albán feudális arisztokrácia alapította meg 1190 táján az önálló **Arbanon** fejedelemséget **Kruja** központtal. Első uralkodója **Progon** (1190-1199 k.) volt. Kruja városában egyébként már a 10. sz. püspökség működött. Progon után fia, **Gjin** (1199-1208) uralkodott, akit öccse, **Dhimitër** (1208-1216) követett. Ez a fejedelem bizánci császár unokáját vette feleségül, a császártól megkapta a *nagy archon* rangot és a magas *panhüperszevasztokrátori* méltóságot. Egyezményt kötött a **Raguzai köztársasággal**, amelyet fejedelemségének több földbirtokosa is aláírt, és amelyben védettséget biztosított a raguzai kereskedőknek a fejedelemség egész területén. (Ez egyébként az albán kancellárián készült első ismert nemzetközi szerződés.) Halála után özvegye feleségül ment **Grigor Kamona** albán földbirtokoshoz, majd kénytelen volt elismerni a terjeszkedő Epiruszi deszpotátus fennhatóságát. Az albán etnikum, amelynek eredetéről az összehasonlító nyelvtudomány születése óta még ma is folyik a vita, hogy illír vagy trák eredetűnek tekinthető, hegyvidéki övezeteiben már a középkor elején kialakíthatta a maga első állandó településeit. Ezekről, sajnos, semmilyen feljegyzés sem maradt fenn, legfeljebb a megőrzött toponímiai adatok nyelvtörténeti elemzése szolgáltathat bizonyos kronológiai támpontokat (pl. A **Treb-** kezdetű falunevek, amelyek a Balkán déli részére húzódó első szláv bevándorlók és az albán őslakosság együttélését bizonyítja. Ugyanis a helybeli albán lakosság a betelepülő első szlávoktól tanulta meg az erdőirtás módszerét: az ó-szláv ***trebati** jelentése ugyanis kb. ‘fát dönteni, erdőt irtani’, tehát a szóban forgó településnevek erdőirtáson létesült falvakat jelöltek.). Egyes nyelvészek véleménye szerint az albán etnikum egy része legkésőbb a 7. sz. előtt városokba költözött, amit a latin **civitate**m ‘város, állam’> albán **qytet** ‘város’ (a latin szó román származéka **cetate**, aminek a jelentése viszont ‘vár, erősség’) bizonyít,

továbbá a latin **murum** ‘fal’ > albán **mur** ua. (ezzel szemben a románban csak a szláv eredetű zid ‘fal’ szó van meg, ami a 10. sz. előtt bajosan vehetett volna át). Ez utóbbi az albánban természetesen lehet későbbi átvétel is, hiszen tudjuk, hogy az Adria keleti partvidékén a latin még a 7. sz. is beszélt nyelv volt. Tehát az albán etnikum feltehetőleg már a középkor elején alapított állandó jellegű településeket, bár a legelőváltásos pásztorkodás továbbra is jelentős szerepet játszott létfenntartásában, és az albán pásztorok is nagy mértékben kihasználták a nagy birodalmak adta mozgási lehetőségeket. A román vándorlásokkal szemben, amelyek évszázadokon át jellemzőek voltak ennek az etnikumnak az életformájára, az albánok migrációi újabb állandó jellegű településeket hoztak létre, előmozdítva az etnikum lakóhelyének kiszélesítését. Ezzel is magyarázható, hogy az albánok egy része már a 11. sz. végén többé-kevésbé önálló albán fejedelemséget hozott létre, az első vlah államalapítás viszont – eltekintve Litovoj és Seneslav kenézek mindmáig vitatott kísérleteitől – csak a 12. sz. 40-es éveiben, tehát a román-komán szimbiózis korában következett be Havaselvén (az államalapítás a legalábbis nevében komán **Băsărab** – a név jelentése ‘Nagytekintélyű uralkodó’ – műve volt), Moldvát pedig csak 1359-ben alapította meg **Bogdan**, aki **Nagy Lajos** király (1342-1382) szolgálatában a Máramarosi-havasokban védte népével a Magyar Királyság északi határát. Az albánok történelmében komoly törést jelentett az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás, aminek következtében az albánlakta terület északi fele a római, a déli fele viszont a keleti egyház egyházi fennhatósága alá került. A románok ősei feltehetőleg római rítusú keresztényekként kerestek menedéket a Balkán erdőborította hegyei között a 7. sz., de később, a bolgár-román szimbiózis évszázadaiban átvették a görög, illetve a szláv liturgiát, és ennek következtében egyházi nyelvük elszlávosodott. Az albánok egy részének már a 10. sz. saját püspökségük volt (a történelmi Kruja városában), a románság viszont 1020-tól kezdve három évszázadon át az ohridi érsek egyházi fennhatósága alá tartozott, még új hazájában, elvándorlása után is megőrizve ezt a kapcsolatot, amelyet papjai a vidini szufragans (püspöki helynök) útján tartottak fenn. (A milkói püspökség, amiről a későbbiekben még szólunk, a római egyházhoz tartozott és közvetlenül a magyar korona felügyelete alá. A milkói püspökséget és a közelében emelkedő várat már a tatárjárás elpusztította, bár *Cumanicus* előnevet viselő kanokokról még a 14. sz. első évtizedében is találunk említést.)

2.8.15. A horvátok a frank uralom, majd a bizánci és az arab támadások zavaros korszaka után a 9. sz. végén tartós bizánci fennhatóság alá kerültek. 870-ben megalakult Dalmácia thema, amelynek a központja Zára városa volt, élén egy priorral (akit a császár 950-ben sztrategoszi, majd 1067-ben katépanói méltóságra emelt). A dalmát szigetek továbbra is megőrizték viszonylagos függetlenségüket, saját városi tanácsukkal, kancelláriájukkal, amelyekben dalmát nyelven (*lenga romana*) és latinul készültek az okiratok, és csak később vezették be a szlávot (*lenga esclabona*) harmadik hivatalos nyelvként. A háborús időkben a szigetek létfontosságú szerepet játszottak az ostromlott és a szárazföld belsejétől elvágott partmenti városok ellátásában. Dubrovnik arab ostroma I. Baszileiosz császár uralkodása alatt nem kevesebb mint 15 hónapig tartott, és az ostromlókat csak a száz hajóból álló császári flotta tudta elkergetni a város alól. Mint ismeretes, ebben az időben a fő bizánci támaszpont Dyrrachion városa volt, ahol nemcsak tekintélyes hajóhad, hanem jelentős szárazföldi hadsereg is állomásozott. A bizánci fennhatóságon kívül maradt horvát területek virágkora a 10. sz. elején köszöntött be, amikor **Tomislav** lett a horvátok királya. Vele 923-ban szövetséget kötött a Bizánci császárság a bolgár Szimeonnal folytatott háborúskodásában. Ekkor Szimeon nagy bolgár sereg élén megtámadta Tomislavot, de csúfos vereséget szenvedett. Tomislav volt a horvátok legjelentősebb középkori vezéralakja. Halála után 949-ben polgárháború tört ki a hatalomért versengő horvát vezetők között, aminek a következménye a bizánci fennhatóság visszaállítása lett. 997-ben Szimeon bolgár cár elfoglalta Dyrrachion városát, Velence pedig Dalmácia jelentős részére kiterjesztette uralmát

(998-1024),és II. Baszileiosznak el kellett ismernie a dogét dalmácia hivatalos képviselőjének (*dux Dalmatiae*). Közben jelentősen megerősödött **Dubrovnik** városa és hamarosan ki is vált Dalmácia themából, hogy különálló kisebb themát képezzen. II. Baszileiosz 1019-ben győzelmet aratott Szimeon cár fölött és a közép-dalmáciai városok fölött visszaállította a bizánci fennhatóságot. **Kresimir**, aki 1029-1030-ig uralkodott a független horvát területek felett, a magyarok terjeszkedésétől tartva elismerte Bizánc fennhatóságát. Fia, **I. Stepan** (1030-1058) megerősítette a horvát flottát és jelentős sikereket ért el Bizánc és Velence ellen is. Sikerült elfoglalnia Karinthiát, és a knini püspök egyházi fennhatóságát a Dráváig terjesztette ki. Fia és utóda, **Peter Kresimir** (1058-1074 vagy 1075) igyekezett eltávolodni a szeldzsuk törökök és a normannok ellen vívott kétfrontos háborúban meggyengült Bizánctól. Hatalma alá rendelte a zárai katépanót, 1060-ban elrendelte a kötelező latin liturgia bevezetését (ez ellen 1064-ben Krk sziget lakossága fellázadt), majd 1074-ben a spliti zsinat foglalt állást a szláv liturgia ellen. Utódát, **Zvonimir**t (1075-1090) már a pápai legátus koronázta meg. Országlásában mindinkább a papságra támaszkodott, a klérus tagjai kapták meg a legfontosabb hivatalokat, fokozva a nemesség zúgolódását mellőzése miatt. Halála után zavargások törtek ki, amelyeknek csak a magyar király beavatkozása vetett véget. Első lépésként a Dráva folyó és a Gvozd hegység között alakult ki a magyar fennhatóság alá tartozó bánság, majd 1102-ben a hadai élén horvát földre igyekvő **Kálmán** magyar királyt (1095-1116) 12 vezető horvát nemes várta, akik aláírták a *Pacta Conventa* egyezményt, aminek értelmében Horvátország a saját királyának ismerte el a magyar királyt (ez utóbbit ettől kezdve Horvátországban külön is megkoronázták). A következő években a behódolt területekhez csatolták Zara, Traur és Split városát is. A horvát (latin rítusú) egyház elszakadt a spliti püspökségtől és a zágrábi püspök egyházi fennhatósága alá került, aki viszont előbb az esztergomi, majd később a kalocsai érsekség fennhatósága alá tartozott. A horvát nemesek valójában csupán a külügyek és a honvédelem irányításáról mondtak le a magyar korona javára (a horvátországi bán csak katonai vezető volt) és cserében a magyar korona megvédte az országot minden külföldi támadástól. Ez az állapot 1918-ig állt fenn.

2.8.16.1071-ben, a manzikerti csatában Bizánc súlyos vereséget szenvedett, és a szeldzsuk törökök elfoglalták az egész Anatóliát. Ez az újabb katonai kudarc Calabria, majd Bari és Brindisi elvesztését követte, amelyek elfoglalása után **Robert Guiscard** (a normann Tancred d'Hauteville hatodik fia) átkelt az Adrián, elfoglalta Korfut és Dyrrachiont, megverte az ellene küldött császári sereget, és csak a halál akadályozta meg abban, hogy Konstantinápolyt is ostrom alá vegye. **Alexiosz Komnénosz** (1081-1118) bizánci császár állhatatos kérésére végre **II. Orbán** pápa megszervezte az *első keresztes háborút* (1098-1099), amelynek felfegyverzett, önkéntes zarándokokból álló első csapatait **Péter remete** vezette a Szentföldre, hogy felszabadítsa Jeruzsálemet a törökök uralma alól. Ezt a szervezetlen és a hosszú, viszontagságos utazástól megtizedelt zarándoksereget Kis-Ázsiában megsemmisítették a szeldzsuk törökök. A zarándokokat jól felszerelt hűbéri seregek követték, amelyek **Godefroi de Bouillon** vezetésével elfoglalták Edesszát, Nikaiát, Tarszoszt és végül Jeruzsálemet is, ahol a hadvezért királlyá koronázták (1100). A Jeruzsálemi Királysággal együtt megalakult az Antiochiai Hercegség és az Edesszai meg a Tripoliszi Grófság is. A *második keresztes háború* (1147-1149) hadai Damaszkus hosszú ostroma után eredménytelenül fordultak vissza vállalkozásukról. **Szaladin** szultán 1187-ben hattimi győzelme után Jeruzsálemet is visszafoglalta. Ekkor keltek útra a harmadik keresztes háború (1189-1192) seregei **Barbarossza Frigyes**, **Fülöp Ágost** és **Oroszlánszívű Richárd** vezetésével. Barbarossza Frigyes Kilikiában vízbe fulladt, Fülöp Ágost dolgavégezetlen visszatért Franciaországba, Oroszlánszívű Richárd pedig beérte Ciprus elfoglalásával, ahol Latin Királyságot alapított (1197). A negyedik keresztes háború (1202-1204) hadai csak az Adriáig jutottak, ahol a velencei doge rávette a seregek vezetőit, hogy szakítsák meg útjukat és segítsék Velencét Zára városának visszaszerzésében, amit 1186-ban a magyar korona kaparintott meg. A város

bevétele után **II. Iszaak Angélosz** (1185-1195), a lemondatott bizánci császár fia kereste fel mesés ajánlatával a seregek parancsnokait. Nem kevesebbet ígért, mint 200.000 dukátot, a keresztes hadaknak teljes katonai támogatást, és a görög egyháznak a római anya-szentegyházhoz való visszatérését, ha megdöntik trónbitorló nagybátyját, **III. Alexiosz Angéloszt** (1195-1203). Ez meg is történt, de **IV. Alexiosz Angélosz** képtelen volt teljesíteni ígéretét, ezért a feldühödött keresztesek elfoglalták és kifosztották Konstantinápolyt, majd kikiáltották (1204-ben) a bizánci **Latin Császárságot**, amelynek első császára **Flandriai Balduin** lett. Ezzel a Bizánci császárság több részre esett szét. A görögök részben a Trapezunti birodalomban és az Epiruszi Deszpotátusban, részben pedig a kisázsiai Nikaiai Császárságban kerestek menedéket és folyamatosságot. Ez utóbbi legjelentősebb császára, **Theodorosz Laszkarisz** (1206-1222) szervezte meg a harcot az elvesztett területek és főként Konstantinápoly visszaszerzéséért, de a görögök csak 1261-ben térhettek vissza ősi fővárosukba. A 12. és a 13. sz. fordulóján a Keletrómai Birodalmat megalakulása óta a legsúlyosabb csapások érték. Bulgáriában a **Péter** és **Aszen** testvérpár fellázadt a bizánci uralom ellen és kikiáltotta a *második Bolgár Államot* (1185), majd a 13. sz. első éveiben egyre nagyobb területeket foglalt el Thráciában, Thesszáliában és Macedóniában. Bizánc számára veszedelmes mértékben megerősödtek a szerbek is, akik **Stefan Nemanja** (1171 k.-1196 k.) raškai király, majd utóda, **II. Stepan** (1196-1228) vezetésével kelet és dél felé terjeszkedtek, és hamarosan elfoglalták Niš környékét is, ahonnan fegyveresen űzték el az ott élő albánokat. Bizánc kénytelen volt elismerni Szerbia függetlenségét, ahogyan az ellen sem tehetett semmit, hogy a szerbek és a bolgárok átmenetileg elismerték a pápa egyházi fennhatóságát.

2.8.17. Tehát 1185-ben a **Péter** és **Aszen** testvérpár vezetésével a bolgárok fellázadtak a 167 éves bizánci uralom ellen és 1187-ben megalapították a második bolgár államot, a Román-bolgár birodalmat. A testvérpár származását illetően megoszlik a történészek véleménye. Az érintett népek történészei vlah (balkáni román) származásuk mellett érvelnek, mások inkább komán eredetűeknek tartják őket. Tény, hogy Aszen fia, **Ionica** a kománok közt nevelkedett. A rohamosan gyengülő Bizánci császárság kezdetben nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a Balkán hegységen túl kirobbant lázadásnak, maga **Iszak Angélosz** császár (1185-1195) sem, de az elfojtására küldött több császári sereg (szám szerint négy, az utolsó csatában majdnem a császár is életét vesztette) is kudarcot vallott. A felkelők sikersorozatának záloga az Al-Duna bal partján élő kománokkal kötött katonai szövetség volt. A kománoknak a bizánci rabság lerázásában és a második bolgár állam megalakításában betöltött döntő jelentőségű szerepét **Nikétasz Khoniatész** bizánci krónikaíró is elismerte, noha krónikájában egyáltalán nem leplezte az „istentelen kománokkal" szemben táplált ellenszenvét. Amikor 1195-ben Iszak Angélosz bizánci császárt megbuktatták, megvakították és kolostorba zárták, testvére, **Alexiosz Angélosz** (1195-1205) szerezte meg a hatalmat, aki jobbnak látta tárgyalásokat kezdeni a „lázadókkal", de amikor ezek a béke fejében egyre nagyobb követelésekkel léptek fel, a háború folytatása mellett döntött. A lázadók ekkor, továbbra is a kománok hathatós támogatásával, először **Alexiosz Aszpietész** seregét verték meg Philippopoliszban (magát a hadvezért is fogságba hurcolták), majd a császár vejének parancsnoksága alatt álló bizánci sereg is hasonló sorsra jutott. Ennek fővezérét a kománok fogták el. A bizánci seregekre további kudarcok vártak a komán fegyveresek visszavonulása (1195), Aszen megmérgezése (1196) és Péter meggyilkolása (1197) után is. A kománokat **Rurik** kijevi herceg hívta segítségül, akiket **III. Vszevolod Georgievicsnek** (1176-1212) és fiának Konstantinnak csak 3 évvel később sikerült kivernie az elpusztított orosz területekről. 1198 telén az oroszok a Don mellett megverték a kománokat, akik nyugat felé menekültek. A következő év tavaszán nagy vlah sereg kelt át az Al-Dunán, hogy most fegyveres segítséggel viszonozza a kománok több rendbeli fegyveres támogatását. **Nicolae Iorga** román történész hangsúlyozza, hogy Ionica (más néven Ioaniciu), a román-bolgár birodalom uralkodója a kománok közt nőtt fel, és a felesége is egy komán hercegnő volt. Ezt a tényt **Geórgiosz**

Akropolitész (1217-1282), a nikaiai udvarban tevékenykedő, majd a visszahódított Konstantinápoly átszervezett egyeteme élén álló történetíró, a kománok kiváló ismerője is megerősített. A 12. sz. utolsó és a 13. sz. első évében a kománok most már az Al-Duna bal partján élő vlahokkal együtt árasztották el és dúlták fel Thrácia jelentős részét, majd az egész Macedóniát és 1201-ben Konstantinápoly falai alá értek. Csak a galíciai uralkodónak „Kunország" ellen indított támadása akadályozta meg őket a bizánci főváros ostromában. A felbőszült kománok egyetlen rohammal bevették Kijevet, majd kifosztották és felgyújtották. Időközben Ionica zavartalanul folytathatta birodalmának gyarapítását az agonizáló Bizánci császárság rovására. Amikor a francia keresztesek 1204. április 12.-én elfoglalták Konstantinápolyt és kikiáltották a Latin császárságot, a politikai és a diplomáciai előrelátás teljes hiányáról tettek bizonyságot. Ahelyett, hogy kedvezően fogadták volna Jonica üdvözletét és felajánlott katonai segítségét, dölyfös, elutasító magatartásukkal ellenségükké tették a Román-bolgár birodalmat. Az orosz területekről visszatérő kománok a vlahokkal együtt most már a Latin császárság városait dúlták fel, és 1206 tavaszán kisebb egységeik a Románosz kapu őreit megölve Konstantinápolyba is betörtek. Ionica ugyan 1207-ben elődeihez hasonlóan szintén gyilkosság áldozata lett (1207), de **Kalojan** cár még a fővárosában, Trnovóban kitört lázadáson is úrrá tudott lenni.

2.8.18. A kománok állandó szálláshelyei továbbra is az Al-Duna mentén sorakoztak. Innen indultak kisebb-nagyobb kalandozásaikra, pusztító rablóhadjárataikra. Hatásuk és jelentőségük sokkal szélesebb volt és tartósabbnak is bizonyult, mint félelmetes elődeiké és rokonaiké, a besenyőké. A Déli Kárpátok és az Al-Duna között fekvő területen (a későbbi történelmi Havaselvén) a mai toponímia tartós és domináns jelenlétüket bizonyítja, az Olttól nyugatra a mikrotoponímia mintegy 70 százaléka komán eredetű. Ebből a korból származik s *Fekete Kománia* földrajzi elnevezés, amely a Hasvaselvét is felölelő komán hódoltsági területeket jelölte, és amelynek lakóit *fekete kománok* (Cumani nigri) néven említik a korabeli történelmi források. Ez utóbbi először a korabeli latin nyelvű magyar oklevelekben fordult elő, de megfejtését **Abu Abd Allah Muhammad al-Idriszi** (1200 k.-1165k.) arab utazó és geográfus szolgáltatta, aki **II. Roger** (1095-1154), az első szicíliai király udvarában írta meg (1154) a Földközi tenger egész medencéjét és hátországait ismertető atlaszát. A könyv, amelynek teljes címe *A horizontok megismerésére vágyódó kellemes utazásának könyve*, **Roger Könyve** (Kitab ar-Rudzsár) néven vált ismertté, bár az arab földrajzírók és lexikográfusok sohasem említették, mivel renegátnak tartották, amiért egy keresztény uralkodó szolgálatába állt. Al-Idriszinek ebből a művéből megtudjuk, hogy a sztyeppei népek szokása szerint *Fehér* epiteton illette meg azt a földet, amelyen egy etnikum teljes jogú, szabad lakosai élnek (még akkor is, ha az adott nomád népnek nem is volt pontos határok közé foglalt országa), ettől viszont a kevert lakosságú hódoltsági területet *Fekete* jelzővel különböztették meg. E sorok írójának a fekete kumánok (gumani nigri) etnikum nyomait az albán legendás énekek (*Këngët e kreshnikëve* – A végvidék hőseinek énekei) ciklusában sikerült megtalálnia. A nemzeti eposszá soha össze nem forrt és feltehetőleg a 16. sz. keletkezett népi epikai ciklus megőrízve egy korábbi hősi ének emlékét, amely nemcsak a *Fekete kumánok útját* idézi, hanem részletesen leírja ruházatukat és lovaglási módjukat is. (Érdekes párhuzam: az albán hősi ének ciklus szerb változata, a *Junačke pesme* nem a kománok, hanem *Fekete Oláhország* – Kara Vlaška – nevét őrizte meg, mégpedig olyan pontossággal, hogy egyértelműen a későbbi Havaselvével azonosítható). Szerbiai, koszovói és albániai toponímiai kutatásaink arra engednek következtetni, hogy a kalandozó kománok legkésőbb a 12. sz. közepe táján kezdtek letelepedni a gyéren lakott balkáni síkságokon és alacsonyabb dombvidékeken, terjeszkedésük fő tengelye a *Mitrovica-Skopje* vonalon lehetett. Szórványtelepüléseik nyomait a szerb királyoknak a 13.-14. sz. folyamán kelt kolostor-alapítólevelei (*hrisovula*) és a shkodrai török szandzsákság első birtokösszeírásának (*Defter mufasszali*) adatai őrizték meg, amelyeket öt évvel az utolsó albánlakta terület török

hódoltságának kezdete után, 1485-ben vettek fel. *Dushmani*, *Komani, Kumani, Boshuçi, Bugjoni, Kalkandelen, Orhanje, Shipçani, Shishmançi* katun (többnemzetiségű középkori falujellegű település), *Altin-ili* és *Duşman-ili* terület neve részben mindmáig fennmaradt, többségük jelentése az ázsiai türk nyelvek segítségével könnyen megfejthető. A kománok széleskörű (ha nem is jelentős arányú) balkáni betelepedése ad magyarázatot arra a „rejtélyre" is, hogy a legtöbb balkáni nyelvben a *lisztvámot* miért nevezték el és nevezik még ma is a komán eredetű **oium-ujëm** szóval. (A letelepedő kománok, számbelileg kisebbségbe kerülve, többé nem sarcolhatták meg a földművelő lakosságot, hogy a mindennapi étkezéseikhez szükséges gabonához hozzájussanak. Ezért jószágaik egy részét értékesítve malmokat vásároltak és felcsaptak molnárnak.) A hosszú vlah-komán szimbiózisban és a bolgár cárok megsegítésére indított közös vlah-komán katonai akciókban találjuk meg a magyarázatot arra a másik nyelvtörténeti „rejtélyre", hogy a nemrég még oszmán-török eredetűnek vallott román **duşman** 'ellenség' szó miért éppen a románban szorította ki a szláv eredetű **vrajbă/vrăjbaş** „ellenségeskedés", „ellenség" szót és alkotott nagy szóbokrot, miközben a többi balkáni nyelvben – amelyek területén kétszer-háromszor hosszabb ideig tartott a török hódoltság – csak nyomokban, arhaizmusként maradt meg.

2.8.19. A Mohács előtti magyar történelem legsúlyosabb nemzeti katasztrófája, a *tatárjárás* első vészjósló fejezete Dzsingisz-kán halála után a Volga-bolgárok legyőzése volt. A pontosság kedvéért említsük meg, hogy seregei élén már Dzsingisz kán a rettenhetetlen *tatár* törzsbeli harcosokat vonultatta fel. **Piano Carpini** itáliai ferencesrendi szerzetes, aki a kománok országába (Cumania, Terra Cumanorum) is eljutott, mintegy másfél évet töltött a mongolok között, útleírásában így említi a mongolok országát: „Deinde terram Mongolorum intravimus, quos Tartaros apellamus". ('Ezután a mongolok földjére léptünk, akiket tatároknak nevezünk.') Ezt követően a *kurultaj* (a mongol haditanács) határozatának megfelelően Szübötej mongol hadvezér az oroszok és a kománok ellen fordult seregével. Az Ural folyó mentén ugyan sikerült legyőznie egy komán sereget, de a mongol csapatok másik részét Köten kán verte meg a Fekete-tenger partvidékén. Az oroszok eredménytelenül próbálták feltartóztatni a támadókat, városaik egymás után estek el. Amikor 1238-ban az egyesült mongol seregek indítottak támadást a kománok ellen, Köten kán (egyes magyar források szerint Kötöny) 10.000 sátornyi népével (azaz kb. 40.000 emberrel) IV. Béla magyar királytól kért és kapott menedéket. Egy másik komán vezér, **Jona** kán népével az Al-Duna felé vette útját, bőrtömlőkön átkelt a folyón. A bolgárok nagy riadalommal fogadták a komán menekültek áradatét, de **Joan Aszen** (1218-1241) cár, aki a kománok között nevelkedett és arról sem feledkezett meg, hogy a Marica mellett vívott klokotnicai csatában a kománok segítsége tette lehetővé a második bolgár-román birodalom megalakítását, kénytelen volt átengedni őket országa területén. Jona végül Baldouin de Courtenay bizánci latin császárral, majd az utóbbi segítségére érkező mintegy 60.000 főből álló francia sereg főparancsnokával kötött szövetséget Bizánc ellen. Ez a szövetség még **II. Baldouin** konstantinápolyi latin császár uralkodása alatt (1228-1261) is fennállt. **Jean de Joinville** (1224 k.-1317) francia krónikaíró és politikus, aki részt vett a **IX.** (**Szent**) **Lajos** francia király vezetése alatt indított IV. keresztes háborúban és az uralkodóval együtt a mohamedánok fogságába esett, Jonát „le grand roi des Commains" epitetonnal ruházta fel és hangsúlyozta, hogy a francia-komán szövetség a Latin Császárság egész területére kiterjedt. Ez a szövetség csak 1241-ben szakadt meg, amikor Konstantinápolyban meghalt Jona, vezér nélkül maradt népe pedig Vatatzész nikaiai császár ajándékainak hatására elfordult a latinoktól. A kománok többsége – 40.000 sátor (kb. 160.000 fő) – hűséget fogadott Batu kánnak és ettől kezdve a mongol seregek oldalán harcolt. 1240-ben a mongolok feldúlták Kijevet, majd Krakkót, de ekkor Magyarországot még megmentette a pusztulástól Ögötej nagykán parancsa, aki visszarendelte az Aranyhordát. Időközben **Róbert** esztergomi érsek 1227-ben Moldvában megkeresztelte **Bortz Membrok** komán vezér népét (kb. 15.000 embert). A tömeges keresztelési szertartáson

II. Endre (1205-1235) király képviseletében elsőszülött fia (Béla, latin titulusa ez idő szerint „rex iunior") is részt vett. Emlékeztetnünk kell rá, hogy Batu kán már 1229-ben, a milkói püspökség létrehozásával kapcsolatban fenyegető levelet intézett a magyar udvarhoz. Ezt a fenyegetést az aranyhorda 1241-ben váltotta be, amikor az ismét támadó Batu kán Vereckénél megverte a magyar nádor vezette sereget. A magyar király környezete ekkor azzal gyanúsította meg Kötent és népét, hogy a mongolok kémei, majd 1241 tavaszán Kötent és közvetlen környezetét felháborodott magyar urak egy csoportja Pesten felkoncolta. Köten népe ekkor elhagyta Magyarországot és Bulgáriában keresett menedéket. Aztán bekövetkezett a tragikus kimenetelű Muhi csata és megkezdődött a Duna-Tisza közének feldúlása. Felperzselt falvak, temetetlen holttestek ezrei jelezték a mongolok útját. Majd 1242 telén sikerült átkelniük Esztergomnál a befagyott Dunán. IV. Béla és kísérete kénytelen volt lóháton menekülni a mongolok elől, akik halálra keresték, amiért nem volt hajlandó behódolni a nagykánnak. Végül **Traur** (ma Trogir) várában talált menedéket, amelynek falaitól üldözői visszariadtak. (Itt jegyezzük meg, hogy a rablóhódító mongolok a század 90-es éveiben ismét feltűntek a dalmát tengerparton, feldúlva többek közt azt a **žičei** (mai Montenegró) kolostorközpontot is, amelyet Stefan Nemanja alapított (1222-1228 között) és az önálló szerb ortodox egyház pátriárkájának székhelyéül szemelt ki. Ekkor telepítették át a patriarkátust a hegyeken túlra, a mongol betörésektől biztonságos koszovói **Ipek** városába – ma albánul Pejë, szerbül Peč a neve – de erre később még visszatérünk.) A mongolok további embertelen pusztításaitól csak Ögötej nagykán halálhíre mentette meg Magyarországot. A felkoncolt Köten király Bulgáriába menekült csoportja 1246-ban IV. Béla király hívó szavára visszatelepült Magyarországra, és már ebben az évben a magyar seregek oldalán harcolt II. Frigyes osztrák herceg ellen. A következő évben István trónörökös feleségül vette az egyik kun hercegnőt, aki a keresztségben az **Erzsébet** nevet kapta, 1254-ben pedig a budai domokosrendi templomban Erzsébet szülei is megkeresztelkedtek.

2.8.20. A Kárpátok keleti és délkeleti oldalán élő kománok megtérítésére a magyarországi domokosrendi szerzetesek vállalkoztak. Az első misszió (1222 vagy 1223) vezetője **Paulus Hungarus**, a rend első magyarországi priorja volt, az 1232-ben indított 4. missziót viszont már **Johannes Teutonicus** vezette. A harcos német lovagrend már korábban jelentős területeket elhódított a kománoktól, és a magyar domokosrendi missziók is az ő segítségükkel keltek át a Kárpátokon. **IX. Gergely** pápa **Róbert** esztergomi érseket feloldozta fogadalma alól, hogy a Szentföld felszabadítására induló keresztes hadakhoz csatlakozik, és rábízta a moldvai kománok és *brodnikok* megtérítését. (Ez utóbbiak etnikai hovátartozását illetően már tisztázódott, hogy sztyeppei pogány nomádok, és nem moldvai románok voltak. Országuk – **Terra Brodnicorum** – nyugati határa a Szeret folyó volt, ahol **Teodorik**nak, a kománok első püspökének egyházmegyéje kezdődött. Ez utóbbi a Kárpátok és a Szeret folyó között terült el.) A dominikánus Teodorikot Róbert esztergomi érsek 1227-ben (más források szerint csak 1128-ban) nevezte ki a milkói „kun" püspökség első püspökének. **II. Endre** király már az *Aranybullában* (1222) a megtért kománoknak adományozta a teuton lovagrendtől elhódított területeket (*Terra Cumanorum*). A püspökség első temploma az a kápolna volt, amelyet valahol a Milkov partján még a domokosrendi szerzetesek építettek és amelyben a megkeresztelkedett Bortz Membrokot és fiát eltemették. A kománok katedrálisa és mellette a püspöki palota 1234-35-ben épült fel IV. Béla királyunk fogadalmának megfelelően. Az épületeket a tatárjárás, sajnos, feltehetőleg már 1241-ben feldúlta és porig rombolta. És itt említsük meg a kománok körében végzett térítő munkáról és a „kun" püspökségről mindmáig írt legjobb, legalaposabb monográfia szerzőjét, **Ioan Ferenț** buteai (moldvai) papot (1886-1933). Minden bizonnyal bákói katolikus csángó magyar volt, akit a jászvárosi (Iaşi) papneveldében román pappá neveltek, mint számos társát is. Széles látókörű történész a fribourgi egyetemen lett belőle. Monográfiája *Cumanii şi episcopia lor* (A kumánok és püspökségük) c. évszám nélkül jelent meg Balázsfalván, ahol különböző történelmi

tanulmányai is napvilágot láttak. **Makkai László**, a középkori erdélyi és román történelem kiváló kutatója monográfiáját ezekkel a szavakkal méltatta: „...mindmáig a legjobb és a legkimerítőbb tárgyalása a kérdésnek..."A tudományos kutató Ioan Ferenţ tartására mi sem jellemzőbb, mint szakszerű és a tényekkel minden támadást visszaverő reagálása volt **Nicolaie Iorga** kioktató és szakmailag elfogadhatatlan bírálataira. A „kis pap" higgadtan, de meggyőző bizonyítékokkal utasította rendre a nagy román történészt.

2.8.21. Mielőtt rátérnénk a Bizánci Birodalom több mint ezer éves történetének epilógusára, szólnunk kell arról a sokoldalú hatásról, amit Konstantinápoly, a hatalmas és gazdag császárváros sugárzott ki hosszú évszázadokon át a birodalom közvetlen és távolabbi szomszédaira. Említettük már, hogy a bizánci külpolitika leghatékonyabb propaganda-eszköze az evangelizáció volt, azaz a birodalom határain feltűnő és békéjét, biztonságát veszélyeztető népek megtérítése, a veszedelmes ellenfelek barátokká, szövetségesekké, hűbéres alattvalókká tétele volt. Már Nagy Konstantin császár lerakta az alapjait az állam és az egyház közötti példátlanul szoros kapcsolatnak, ami ennek a külpolitikának a megvalósítását elősegítette. Ebben a birodalomban az „isten-császár" egyben Krisztus földi képviselője is volt, ő nevezte ki az egyházi és a világi méltóságokat egyaránt. Ilyen keretek között a bizánci ortodox („igazhitű") egyház teljesen beleilleszkedett az állam kereteibe és nem akarta lelki uralmát politikai hatalommal megerősíteni. Amikor más népek is átvették a bizánci rítusú keresztény vallást, idővel elszakadtak Bizánctól és így minden egyes országban nemzeti alapokon szerveződött az egyház, megtartva a liturgiában a nemzeti nyelvet. Bizánc csak a birodalom területén nem tűrte meg, sőt üldözte a liturgiában a nemzeti nyelvek és a latin nyelv használatát, de a birodalom határain túl élő népeket még segítette is a nemzeti nyelvű liturgia bevezetésében (amint azt Cirill és Metód tevékenysége is bizonyította). Erre a legkorábbi példa az örmények megtérése a 4. sz. folyamán. Meszrop Mastoc (326 k.-440), a görög műveltségű bibliafordító a 4. sz. végén vagy az 5. sz. elején egy görög kalligráfus segítségével alkotta meg a ma is használt örmény ábécét, majd a bibliát és több más liturgikus szöveget is lefordított örményre. Krum bolgár fejedelem 864-ben III. Mikhaél császár segítségével vette fel a keresztséget, akit szellemi apjának tekintett, de bizánci műveltségű görög ifjak voltak Cirill és Metód is, akiknek tanítványai megerősítették a bulgáriai keresztény egyházat. A szerbek, akik évszázadokon át bizánci fennhatóság alatt éltek, a 9. sz. folyamán átvették a cirill írást és I. Baszileiosz császár térítette meg őket a (bizánci rítusú) keresztény hitre. Amikor 1220-ban a későbbi **Szent Száva** életre hívta az önálló szerb nemzeti egyházat, az athószi Szent Hegyen (ahol a szerzetesek száma időnként a százezret is meghaladta!) a szerb uralkodók megalapították a szerb Hilandar kolostort, ami a szerb nemzeti történelem folyamán mindig nagy szerepet töltött be Bizánc sokoldalú befolyásának érvényesítésében. Az említett országokban a bizánci hatás nemcsak a vallás terén mutatkozott meg, hanem áthatotta az egész udvari életet, az egyházi és a világi művészeteket, sőt az irodalmat is. A bizánci kolostoroknak az utókor szempontjából legáldásosabb tevékenysége a klasszikus (mindenekelőtt a görög) művek és az egyházatyák műveinek fáradhatatlan másolása és kivonatolása volt. Ezek a művek, amelyek nagy részének eredetije régen elveszett volna az egyetemes kultúra számára, a bizánci kolostorokból jutottak el (esetleg csak kivonatolt változatban) az új nemzeti egyházakhoz, ezeknek az országoknak a legműveltebb, főként Konstantinápolyban képzett szerzetesei ültették át ezeket a műveket a különböző nemzeti nyelvekre. A nacionalista korszakából kijózanodó Nicolaie Iorga román történész a 20-as évek derekán írt egy érdekes monográfiát, amit 1929-ben a párizsi román emigráció adott ki franciául *Traits communs des institutions du Sud-est européen* c., ami tudomásunk szerint azóta sem jelent meg románul. Ebben a művében a rendkívül termékeny szerző egyrészt bemutatja a bizánci pompa, szertartások és udvari méltóságok egész rendszerének átültetését a görögkeleti vallást államvallásként elismerő országokban, másrészt pedig hangsúlyozza, hogy a hatalmas birodalom nemcsak széleskörű mozgásteret és belső

vándorlási lehetőségeket biztosított a határain belül élő népeknek, hanem lehetővé tette etnikai keveredésüket is. (Annyira, hogy Iorga szerint a balkáni országokban csak igen korlátozott mértékben beszélhetünk „tiszta" nemzetekről. Csupán ennek a következtetésnek az illusztrálására jegyezzük meg, hogy a 20. sz. 30-as éveiben, amikor Albániában egy német kutatócsoport hematológiai méréseket végzett, a fajilag legtisztább albánokat az észak-albániai hegyvidéken és az ezzel határos koszovói és montenegrói területeken találták.) Iorga egyébként a balkáni falvak külső képének megdöbbentő hasonlóságát is hangsúlyozza, kijelentve, hogy egy-egy falu nemzeti hovátartozását olykor csak akkor lehet megállapítani, ha lakói megszólalnak. Erős bizánci hatás alá kerültek a mai románok ősei is. Miután az Al-Duna és a Száva mentén a latin rítusú kereszténységet vették fel, a római limes összeomlását követő menekülésük a görög rítusú kereszténység hatáskörébe, a Keletrómai birodalom területére sodorta őket, ahol 1020-tól kezdve az ochridi érsek egyházi irányítása alá tartoztak, majd a közös román-bolgár cárság idején a szláv liturgia hatása alá kerültek és egyházi nyelvük teljesen elszlávosodott.

A bizánci kultúra legerősebb hatása az oroszoknál tapasztalható, akik korán érintkezésbe kerültek a Fekete-tenger partvidékén virágzó bizánci kereskedővárosokkal, sőt a 9. századtól kezdve vízi úton egyre gyakrabban és többen Konstantinápolyba is eljutottak, amelyet anyanyelvükön **Carigrad** néven emlegettek. Megtérítésükre állítólag már I. Baszileiosz császár kísérletet tett, de ez csak 989-ben történt meg, amikor **Vlagyimir** kijevi nagyfejedelem II. Baszileiosz császárral kötött szövetséget. 1037-ben az újonnan megtérített ország bizánci egyházi tartomány lett (Kijev városában székelő görög püspökkel). **Jaroszláv** (1017-1054) fejedelem ugyan 1051-ben a konstantinápolyi pátriárka hozzájárulása nélkül orosz papot nevezett ki a helyére, de fia, **Vszevolod** már **Kónsztantinosz Monomakhosz** (1042-1055) bizánci császár leányát vette feleségül, Jaroszláv pedig Kijev felvirágoztatásában a csillogó-ragyogó Carigradot tekintette követendő példaképnek. Ekkor épült fel többek között a Szofia székesegyház, és ekkor létesült a híres **Pecserszkaja Lavra** kolostor is, amely nemcsak külsőségekben vette át a bizánci bazilita szerzetesrend szervezeti formáit, hanem ennek eszményeit is az ikonokkal együtt. Bizánc eleste után, a 16. sz. elején öltött testet az oroszok körében az a csábító gondolat, miszerint Moszkva Bizánc örököse: 1589-ben Oroszország átvette a Bizánci birodalom politikai és az ortodoxia („pravoszlávia") egyházi szerepét.

Bizánc hatása nemcsak a szomszéd országokban és a görög rítusú kereszténység táborába tartozó más országokban érvényesült, hanem nyugaton is. Itália egyes területei a 6. sz.-tól a 9. sz.-ig bizánci uralom alá kerültek, de a keresztes háborúk megindításával és a Bizánci birodalom területén létesített nyugati fejedelemségek révén ez a hatás közvetlenné vált és egyre szélesebb méreteket öltött. Ma már kevesen tudják, milyen nagy hatást gyakorolt a bizánci egyházi zene a nyugati egyházi zenére, hogy Bizánctól vettük át az orgonát, ami nélkül ma már szinte elképzelhetetlen az istentisztelet. A bizánci teológia néhány jeles művelőjének gondolatai kedvező hatást gyakoroltak a nyugati teológiára is. A bizánci irodalom különböző nyelvű fordításai lehetővé tették számos legenda, monda és mese nyugati meghonosodását is. (Így pl. bizánci forrásból származik úgyszólván az egész hun mondakörünk, amit koszorús költőnk, Arany János olyan mesterien dolgozott föl epikus műveiben.) Széles körben elterjedt a nyugati világban a római jog néven ismert és Iustinianus nevéhez fűződő bizánci törvénygyűjtemény, amelynek nyugati terjesztésében főként a bolognai egyetem járt élen. III. Ottó nyugatnémet császár (980-1002) a római birodalom gondolatával együtt a bizánci császári udvar pompáját és szertartásainak nagy részét is felújította aventinusi palotájában, de a Vatikán, sőt még a Habsburgok udvartartásában is megtalálhatunk bizánci udvari formaságokat. A bizánci művészetek hatását nemcsak a Durrës kikötőváros épületei alól csak részben feltárt hatalmas ókori aréna ókeresztény katakomba-

kápolnáiban találjuk meg, hanem számos itáliai, németországi templomban is, amelyek a korai középkortól a 13. sz.-ig épültek. Érdekes a bizánci kultúra szerepe a nyugat-európai renaissance irodalom kialakulásában. Ismeretes, hogy a Bizánci császárság területén a képrombolási mozgalom után megszűnt a monumentális szobrászat, a merev, olykor sztereotipnek tűnő ikonfestészet pedig nem kedvezett a klasszikus művészeti formák újjászületésének. Bizánc nem a kései középkorban „fedezte fel" az ókori, mindenekelőtt a görög művészet és irodalom remekeit, hiszen ez utóbbiak úgyszólván közkézen forogtak, de eszmei hatást nem fejtettek ki. Az itáliai renaissance kétségtelenül Bizáncból indult ki. Az Itáliába menekült bizánci (görög) tudósok, írók nemcsak görög anyanyelvüket vitték magukkal új hazájukba, hanem féltve őrzött görög kódexeiket is. Hamarosan Itáliában is megkezdődött és rövidesen valóságos divattá vált a gazdag családok körében a görög kéziratok gyűjtése. Az első két híres gyűjtemény a Medici-család által alapított milánói Laurenziana könyvtáré volt, illetve a firenzei zsinaton pozitív szerepet játszó, majd Itáliában letelepült Besszárion bíborosnak a velencei Marciana könyvtárban elhelyezett gazdag görög kéziratgyűjteménye. 1476-tól a görög nyelv elsajátítását megkönnyítette **Kónsztantinosz Laszkarisz** Milánóban megjelent görög nyelvtana, **Démétriosz Khalkokondülész** bizánci humanista pedig 1499-ben, szintén Milánóban kiadta a *Szudát* (más néven *Szuidaszt*), a 10. sz. vége felé készült első betűrendes görög lexikont. Ez a lexikon a Bizáncban a 9.-10. sz. folyamán virágzó kivonatoló irodalom legértékesebb terméke volt. Szócikkei egy-két szótól kb. 2 nyomtatott oldalig terjedtek és elsősorban a görög ókort és a teljes bibliát (ó- és újszövetséget) ölelték fel. Bár összeállítói a különböző forrásokból összegyűjtött kivonatokat nem mindig ellenőrizték a kellő kritikai körültekintéssel és így pontatlan adatokat is feldolgoztak, a Szuda nemcsak a maga korában, hanem további hosszú évszázadokon át is szinte pótolhatatlan forrásmunka volt az írástudók körében.

2.8.22. Mint említettük, a 11. sz. elején Bizánc visszafoglalta Macedóniát és Koszovót, és ezeken a területeken erőteljes rehellenizáció indult meg kulturális és egyházi területen. Ohridba energikus görög püspököt neveztek ki, aki fő feladatának a szláv liturgia kiszorítását tekintette. Skopje is hamarosan többségében görögül beszélő város lett, a 11.-12. sz. során Prizrenben is jól képzett görög püspökök irányították a hitéletet. Ekkor vezették be, a szabad falvak területének rohamos zsugorodásával, Macedónia és Koszovó területén is a katonai hűbérbirtok rendszert (*pronoia*). Az eredetileg csak személyre szóló adományozott birtok itt is hamarosan örökölhetővé vált. Valószínűleg ebből a korból származik Koszovó nyugati felének a szerbek által használt *Metohija* neve, ami valójában a görög μετοχιον szóból származik és eredetileg 'adomány', majd 'kolostorbirtok' volt a jelentése. A szerb állam (**Raška** vagy **Rascia**) eredetileg Duklja vazallusaként indult fejlődésnek, de a 12. sz. elején erősödni kezdett. Fejlődésében ugyan rövid időre visszavetette az 1150-ben Bizánctól elszenvedett súlyos vereség, de a 12. sz. 60-as éveiben a **Nemanja**-család jutott hatalomra, amelynek leszármazottai több mint másfél évszázadon át növelték országukat, megteremtve a nagy szerb birodalmat, ami aztán Stefan Dušan cár halálával (1355) hamarosan szétesett. **Stefan Nemanja** (1167-1196) nagy zsupán kezdte a terjeszkedést, kihasználva a Bizánci császárság gyengülését, és hamarosan meghódította Duklja és a mai Észak-Albánia jelentős részét, majd kelet és dél felé fordulva elfoglalta Ništ, Koszovó keleti részét és Észak-Macedóniát. Tehát Koszovóban a szerbek jelenlétéről a 12. sz. vége előtt nem beszélhetünk. Stefan Nemanja 1196-ban lemondott és követte öccsét, **Szávát**, aki az athoszi kolostorban élt. Utóda, **Stefan** (1196.1227) a szerb történelemben a *prvovenčani* ('elsőnek megkoronázott') melléknevet kapta, mivel, miután feleségül vette **Enrico Dandolo** velencei doge leányát és megkeresztelkedett, 1217-ben a pápai legátus koronázta meg. A vallásilag a görög rítusú egyházhoz tartozó országban ez a váratlan fordulat nyílván azzal magyarázható, hogy uralkodói irigyelték Duklját, amelynek uralkodóját, **Jovan Vladimir**t (- 1017) a pápa koronázta meg. Stefan megkoronázása annyira felháborította Szávát, hogy visszatért az

athoszi Szent Hegyre, majd kihasználva a konstantinápolyi pátriárka és az ohri érsek közötti viszályt – ennek az utóbbinak a fennhatósága alá tartozott a szerb egyház –, kieszközölte a pátriárkánál, hogy járuljon hozzá az önálló szerb egyház megteremtéséhez. Ennek ő lett az első érseke (1233-ig viselte ezt a méltóságot) és kiűzte az országból a görög püspököket. Halála (1235) után hamarosan szentté avatták, és így ő lett a szerb nemzeti egyház első szentje. Miután Bizáncot elfoglalták a IV. keresztes háború hadai és kikiáltották a Keleti Latin Császárságot, a legkiválóbb görög freskófestők a virágzó szerb államban kerestek menedéket, ahol valóban ebben az évszázadban épültek a legszebb kolostorok. Az első a **Studenica** kolostor volt, amit Kraljevo közelében a **žičai** kolostorközpont követett, amit Száva a szerb pátriárka székhelyének szánt, és ahol 1221-ben a szerb nemzeti egyházi zsinatot is megtartották. Tervét 1290-ben meghiúsították a Balkánon kalandozó mongolok és kománok, akik kirabolták és felperzselték az épületeket. Ekkor helyezték át a szerb pátriárka székhelyét a hegyeken túlra, **Ipek** (ma albánul Pejë, szerbül Peč) városába. Ennek a városnak a középkori Ipek neve arra utal, hogy korábban már latin rítusú püspöki székhely lehetett, ugyanis a latin **episcopus** 'püspök' szóból az albán **ipeshk(v)** ua. származik, szemben az albán szláv eredetű **peshkop** (ennek a jelentése is 'püspök') szavával. A Nemanjida-dinasztia első három nemzedékének legjelentősebb kolostorai Koszovón kívül épültek, a **gračanicai**, a **dečani** és a **prizreni** Szent Arkangyal kolostor csak a 14. sz. létesült királyi alapítvány. Utóda, **Stefan Dragutin** rövid uralkodása után **Stefan Uroš Milutin** (1282-1321) folytatta a dinasztia-alapító hódításait. 1290-ben elfoglalta Skopjét, majd 1315-ben Dyrrachion városát is. Szemben Stefan Uroš szinte aszkétikus életmódjával, Milutin Bizáncot kezdte utánozni. 1299-ben feleségül vette **II. Andronikosz Palaiologosz** bizánci császár leányát, részben raguzai segítséggel, részben „szász" bányászok betelepítésével fejleszteni kezdte az ország ezüstbányáit. Hamarosan pénzt is veretett, utánozva Velence ezüstpénzeit. De mivel az általa veretett pénz egy nyolcaddal kevesebb súlyú ezüstöt tartalmazott, Velence megátkozta, **Alighieri Dante** pedig *Isteni színjátékában* a pokolba helyezte, mint pénzhamisítót. Utóda fia, **Stefan Uroš Dečanski** (1321-1331) lett, aki nevét a dečani kolostorról kapta, amelyet ő alapított. Apja megvakíttatta, mert részt vett egy ellene irányuló összeesküvésben, de a hóhér nem végzett teljes munkát. 1330-ban súlyos vereséget mért a támadó bolgár seregre. Egy ideig Shkodra városából kormányzott és innen indította támadásait az apja ellen, míg a nerodimljei csatában vereséget nem szenvedett. Ott fogságba esett és megfojtották. Utóda, **Stefan Uroš Dušan** (1331-1355) legjelentősebb hódításai a 14. sz. 40-es éveiben valósultak meg, amikor Bizáncot hosszú polgárháború bénította meg. Elfoglalta a mai Albánia déli területeit és Görögország északi felét. Seregei főleg albán fegyveresekből álltak, akik ezzel igyekeztek bosszút állni a hosszú bizánci uralom minden szenvedéséért. A hódítót követő albán és vlah tömegek letelepedtek Epiruszban, Janina és Athén környékén. A szerb birodalom ekkor érte el hatalmának és területi kiterjedésének tetőpontját: a Dunától a Korinthoszi öbölig terjedt. Stefan Dušan fővárosának **Skopjét** tette meg. Ez volt az a tiszavirág életű „Nagy Szerbia", amire a szerb nacionalizmus ma is hivatkozik, és amit a kései utódok minden eszközzel igyekeztek életre kelteni. A „nagy" Dušan 1346-ban az önálló szerb érsekséget pátriárkátus rangra emelte, és ugyanebben az évben húsvét napján a pátriárka a „szerbek és a görögök cárjává (császárává)" koronázta. Nevéhez fűződik a szerb törvénykönyv elkészítése, amely a bizánci mintát követte. Tűzzel-vassal irtotta a latin rítusú kereszténységet („latin eretnekeket", „félhívőket"), és csupán az ezüstbányák „szász" bányászainak meg a Raguzai Köztársaság ott tevékenykedő polgárainak (letelepedett kereskedőknek) engedélyezte a szabad vallásgyakorlatot. Ezért maradhatott fenn az ő uralkodása alatt is a *prizreni*, a pejai és néhány más katolikus sziget (ezek többségét még a török hódoltság megkülönböztető, a kereszténységet sújtó adópolitikája sem tudta rábírni hitének elhagyására), amelyek a bari, majd a kotori katolikus püspök egyházi fennhatósága alá tartoztak. Hogy Stefan Dušan hatalma tetőpontján valóban Konstantinápoly meghódítására

készült-e vagy sem, ez valószínűleg sohasem fog kiderülni, mert 1355-ben, 46 éves korában váratlanul meghalt. Utóda, **V. Stefan Uroš** (1355-1371) uralkodása alatt a soknemzetiségű birodalom gyorsan szétesett, leváló részeiben helyi földbirtokosok szerezték meg a hatalmat. V. Stefan Uroš utóda már csak fejedelem volt, **Lázár** (1371-1389), aki a korábbi nagy birodalomnak csak a töredékében uralkodott és akinek uralkodása és élete a tragikus kimenetelű *rigómezei* ütközettel szakadt meg.

2.8.23. A történelmi források Arbanon és egy dyrrachiumi albán *komiszkortisz* – városi elöljáró – (1081) említése után a 13. sz. utolsó harmadáig hallgatnak az albán etnikumról, gyarapodásáról, terjeszkedéséről, hogy aztán a tények valóságos özönével lepjenek meg bennünket. **Tarantói Fülöp**, II. Anjou Károly fia nem kevesebb mint 13 albán nemzetség korábbi kiváltságait erősítette, de a történelmi források további albán nemzetségekről is említést tesznek. A források 1273-ban említik Ohrid városában **Pal Gropa** albán szevasztokrátort, aki Anjou Károlytól a közép-albániai Dibra vidékén néhány falut kapott hitbizományként, egyik utóda, **Andre Gropa** 1380-ban Ohrid városának zsupánja volt. 1281-ben olvashatunk először **Gjin Tanush Dukagjini**ról, aki akkor már a velencei dogétól kapott *duca* címet viselte. A család leghíresebb sarja az **Lekë Dukagjini** volt, akiről a középkori albánlakta hegyvidéken keletkezett és még a 20. sz. mindennapjaiban is ható íratlan szokásjog törvényeket elnevezték (*Kanuni i Lekë Dukagjinit* 'Lekë Dukagjini zsinórmércéje'), és aki a legendás 15. sz. törökverő albán nemzeti hős, **Szenderbég**/**Kasztrioti György** fegyvertársa és jobbkeze volt. **Andre Muzaka** (1280 – 1319) Közép-Albániában önálló fejedelemséget alapított Berat központtal és az Anjouk korában az „*Arbëria marsallja*" címet kapta. Fia, **II. Andre** már deszpota rangban szerepel a 14. sz. balkáni történelemben, unokája, **Theodor** pedig a rigómezei csatatéren esett el. A 14. sz. második felében az albánlakta területen két család alapított önálló fejedelemséget, északon a **Balsha**-, Közép-Albániában pedig a **Topia** földbirtokos család. A Topia-család albán voltához semmi kétség sem fér, egyik tagja, **Tanush Topia** 1338-ban a Vatikántól és Róbert tarantói hercegtől grófi méltóságot kapott. A család rohamosan növelte birtokait és fejedelemségének területeit, amiért hamarosan összetűzésbe keveredett délen a Muzaka-, északon pedig a Balsha-családdal, amelyek hasonlóképpen terjeszkedni akartak. Ami a **Balsha**-családot illeti, amely hosszú időn át *Shkodra* központtal *Zeta* (a korábbi Duklja) fejedelemség ura volt, megoszlik a történészek véleménye. Az albánok *normann* eredetűnek tartják (állítólag az észak-albániai Balezë faluban volt kisebb birtokuk), a szerb forrásokban viszont **Balšič** néven, tehát szerbként szerepel. A család származását egy nyelvész tisztázta, mégpedig **Gustav Weigand** albanológus, aki arra a következtetésre jutott, hogy a dinasztia alapítója egy gazdag albániai *vlah* volt, aki az albán **Ballsh** városáról vette fel a nevét. Igaz, hogy a család később elszlávosodott, hiszen a dinasztia-alapító egyik fia a keresztségben már a **Strazimir** nevet kapta, de a család megmaradt katolikusnak, és ami még az osztrák albanológus következtetése mellett szól, az a gyönyörűen hímzett (arany- és ezüstlemezekkel díszített), görög feliratú *epitáfium*, ami 1373-ban albán területen készült, és amit két Balsha-testvér **Ballsh** város kolostorának adományozott. A dinasztia a Marica menti csata után Prizrent és Peját is elfoglalta, majd az utolsó Balsha (1403-1421), miután Ulcinj, Tivar és Budva területét visszafoglalta a velenceiektől, az albán nagybirtokosok széles szövetségét kezdte létrehozni, aminek sikeres befejezésében váratlan halála akadályozta meg. Így az első török-ellenes albán szövetség feloszlott, birtokait pedig nagybátyja, **Stefan Lazarević** örökölte. Szólnunk kell még két dél-albániai földbirtokos családról, **Gjin Bua Shpata** és **Pjetër Ljosha** családjáról, akik a 14. sz. első felétől a 15. sz. elejéig az *Artai albán despotátus* vezetői voltak, és akik ellen a firenzei származású **Esau Buondelmonte** janinai despota a törökökhöz fordult segítségért. Amikor Stefan Dušan halála és birodalmának széthullása után, 1358-ban **II. Nikéforosz** thesszáliai despota hadsereg élén betört Epiruszba, hogy visszaállítsa a korábbi bizánci uralmat, Gjin Bua Shpata az albán seregek élén súlyos vereséget mért rá **Akelou**

mellett az Aszpropotamosz folyó völgyében. Ez volt az utolsó fegyveres bizánci kísérlet az Artai albán despotátus elfoglalására, amit csak 1416-ban a töröknek sikerült meghódítaniuk. Ha ezekkel a tényekkel egybevetjük a hódító Stefan Dušan cár zömében albánokból álló seregét, amellyel a délnyugat-görögországi területeket meghódította, képet nyerhetünk arról, hogy a történelmi források hosszas hallgatása alatt mennyire megnövekedett és mekkora történelmi szerepre tett szert a Balkánon az albán etnikum.

2.8.24. Ami a balkáni *vlahokat* illeti, vándorlásaikról szinte semmi adatot sem találunk a bizánci krónikaírók műveiben. Az egyetlen nagyobb vlah vándorlás, amit a források megörökítenek, a Stefan Dušan hadait követő tömeges vlah és albán betelepülők a mai Görögország északi területein. Tudjuk, milyen jelentős, egyes kutatók szerint döntő szerepet játszottak a balkáni vlahok a második bolgár állam, a Román-bolgár cárság megalakításában, de az Al-Dunán át északra irányuló tömeges elvándorlásuknak semmilyen írásos nyoma sincs. Ennek a lényeges kérdésnek a tisztázásához csak a nyelvészet, pontosabban a szláv nyelv hangtörténete nyújt segítséget. Ennek a nyelvnek a történetét a kutatók olyan alaposan tisztázták, hogy ma már évszázados pontossággal megmondható, hogy egyik-másik hangtörvény milyen időszakban érvényesült, és mikor engedte át a helyét egy újabb hangtörvénynek. Ahogyan ma már egyértelmű, hogy a román nyelvet az intenzív szláv (bolgár) hatás csak a 9. sz. végétől, az úgynevezett szláv *metatézis törvény* érvényesülése után érte (egyetlen kivétel a román nyelv sută ‘száz’ szava), ugyanígy a szláv nyelv egyik sajátos hangváltozása enged következtetnünk arra is, hogy mikor indulhatott meg a románság tömeges betelepülése az egykori Parisztrion/Paradunavon térségéből a Déli Kárpátok és az Al-Duna közötti síkságra. Az óegyházi szláv nyelvben volt egy úgynevezett *hátsó (veláris) nazális* – jelölése ǫ -, amelynek a román nyelv szláv eredetű jövevényszavaiban két féle folytatása van. Amikor ez a hang az ó-szlávban még szótagalkotó vokális volt, a román nyelvben -um, -un szótag lett belőle, pl. ó-szláv kǫpona ‘vízválasztó’ > román cumpănă ua., ó-szláv dǫbrova ‘tölgyerdő, tölgyes’ > román dumbravă ua., amikor ez a veláris nazális az ó-szlávban már elvesztette vokális minőségét és csak a nazalizáció maradt meg belőle, ennek folytatása a románban már -îm, -în, mint pl. ó-szláv krǫgъ ‘gally, rőzse’ > román crîng ua., ó-szláv zǫbrъ ‘bölény’ > román zîmbru ua. Mivel ez a hangváltozás az ó-szláv nyelvben csak a 10. sz. folyamán következett be, a havaselvei toponímiában pedig csak olyan adatokat találunk, amelyekben az -îm, -în szótag lelhető fel, pl. Dîmboviţa, Glîmbocea stb., azaz a románság tömeges felvándorlása csak a 10. századra (*ante quam non!*) tehető. A románok erdélyi beszivárgását illetően is a toponímia szolgáltat *ante quam non* és *post quam non* támpontokat. Az első 1141, az erdélyi „szászok” betelepítésének kezdete, a második pedig 1210, amikor II. Endre királyunk oklevélben kötelezte az erdélyi románokat („*Olaci nostri*”), hogy önálló katonai alakulatot állítsanak ki. Az első évszám azért döntő, mert a „szászok” az Olt folyó nevét Alt alakban vették át (tehát a magyar illabiális a-hangjának eltűnése előtt), a beszivárgó románok viszont már Olt alakban hallották a magyaroktól. (Ha szláv közvetítéssel vették volna át, akkor nyelvükben *Lot hangalakban lenne meg, ahogyan pl. a latin Alutulus patak – szláv közvetítéssel – a románban Lotru lett.) Ez a nyelvtörténeti bizonyíték csalhatatlanul arra a következtetésre vezet bennünket, hogy a románok erdélyi beszivárgása a 12. sz. második felében kezdődött. A 13. sz. közepéig jelenlétük csak Erdély dél-nyugati csücskében dokumentálható, az első román falu nevét pedig csupán 1283-ban jegyezték fel. A Kárpátoktól délre időközben a románság egyre gyakrabban jelent meg a történelem színpadán. A 13. sz. 70-es éveiben találkozunk Litovoj (vagy Litvoj) szörénységi és hátszegi vajda nevével, aki a magyar király vazallusa volt, és akit Kun László a tatárjárást követő zavaros időben csak katonai beavatkozással (1272) tudott adójának befizetésére rábírni. Az ő fia és utóda volt Bărbat, ennek fia és utóda Tihomir, akit fia és utóda, Băsărab már mint dinasztia-alapító havaselvei vajda követetett (1352-ben bekövetkezett haláláig). Előtte

Havaselve magyar-kun (komán) uralom alatt állt (*Kunország – Terra Cumanorum*). Havaselve nevével először csak 1324-ben, Károly Róbert uralkodása alatt találkozunk. A moldvai fejedelemség megalapítása 1359-ben következett be, amikor a tatárok ellen szervezett máramarosi határőrvidéken Bogdan máramarosi román vajda Nagy Lajos király akarata ellenére román államot alapított a Kárpátokon túl. Moldva román benépesítése tehát északról haladt dél felé. (De a megkövetelt hűségesküt Bogdan letette a magyar koronának.) Korábban Havaselve neve a bizánci forrásokban Maurovlachia, a szerb népköltészetben Karavlaška volt, ezen a néven említik még a 14. sz. folyamán is az Öreg Mircea fejedelem (1386-1418) országát. Moldva területét a korabeli török források először Kara Bogdan ('Bogdan hódítási területe') néven említik.

2.8.25. Michaél Palaiologosznak**,** aki a Nikaiai Császárság utolsó éveiben **Jóannesz Laszkarisszal** közösen uralkodott, 1261-ben sikerült visszafoglalnia Konstantinápolyt, és ettől kezdve oda tette át székhelyét (1261-1282). A Palaiologosz-dinasztia rajta kívül még 6 uralkodót adott Bizáncnak. A 14. sz. második felében hosszú zavargások, belháborúk tépázták az egykori hatalmas világbirodalmat, amely az utolsó Palaiologosz-császár, **Konsztantinosz** (1448-1453) uralkodása idején voltaképpen már csak magára Konstantinápolyra és környékére, Khalkidiké félszigetre és néhány szigetre, Közép-Görögország és a Peloponnészosz egyes területeire zsugorodott. A korábbi bizánci területeken helyi földesurak használták ki a birodalom agóniáját és alapítottak többé-kevésbé független fejedelemségeket. Területeiket gyarapítva egymással fordultak szembe, és aki gyengébbnek bizonyult, határain túl keresett és talált szövetségesre. Előfordult olyan eset is, mint pl. a Shkodra fölötti hegyek között élő albán Hoti nemzetség pereskedése a szomszédos Mataguzi nemzetséggel egy vitás legelőhasználat miatt. Amikor a döntőbírának felkért **III. Balsha** (1403-1421) zetai fejedelem a mataguziaknak adott igazat, a hotiak Velencéhez fordultak segítségért. Természetesen késedelem nélkül kirobbant a konfliktus Zeta és Velence között, és az éveken át tartó fegyveres összecsapások végén, 1419-ben Balshának végül sikerült visszafoglalnia Shkodrát és környékét. A dalmát partokon a magyar hadakkal harcoló doge tehetetlen dühében a szokásos szükségmegoldáshoz folyamodott: miután nem sikerült Balsha ellen megnyernie sem a Dukagjin-, sem a Kastriota-nemzetség támogatását, mesés vérdíjat ígérve orgyilkossal próbálta – eredménytelenül – félreállítani kellemetlen ellenfelét. Az egymással rivalizáló kiskirályok alkalmi támogatói között már a 14. sz. második felében feltűntek az első oszmán-török csapatok (amelyek még a bizánci belvillongásokban is késedelem nélkül megérkeztek a hívó szóra). A törökök a század utolsó harmadában már hódítóként jelentek meg a Balkánon. Miután 1354-ben elfoglalták Gallipoli erődítményét a Dardanellák európai partján, 1369-ben Adrianopoliszt is bevették, majd 1371-ben a Marica folyó mentén döntő vereséget mértek a keresztény hadakra. Itt dőlt el a Balkán országainak sorsa, nem pedig a 18 évvel később vívott rigómezei ütközetben, amit mindenekelőtt a szerb és más nemzeti folklór magasztosított fel, főként Murad szultán és Lázár szerb király halála miatt. Ezt a vereséget követően Bulgária a török szultán adófizetője lett, és **Jovan Sisman** bolgár cár a szultán háremébe küldte a húgát, Tamarát, hogy elejét vegye országa további török dúlásának. A törökök ettől függetlenül folytatták portyázásaikat az országban. Amikor 1388-ban a felháborodott bolgárok fegyvert ragadtak, a törökök egész katonai erejükkel ellenük fordultak és egymás után foglalták el Preszlav, Sumen és Szilisztra városát. Végül a nikápolyi csatában elszenvedett súlyos veresége után Sisman cár kénytelen volt még megalázóbb békefeltételeket elfogadni. **I. Murad** szultán 1377-ben Adrianopoliszt **Edirne** (Drinápoly) néven megtette országa fővárosának, majd 1387-ben, négy évig tartó ostrom után Thesszaloniké is elesett. 1395-ben a török hadakat katonai kudarc érte a rovinei ütközetben, amelyből **Öreg Mircea** (1386-1418) havaselvei fejedelem került ki győztesen. A következő évben **Zsigmond** magyar király vezetett magyar és francia fegyveresekből álló keresztes hadat a törökök ellen, de Nikápolynál a franciák vonakodtak elfogadni a magyar haditervet, s a belviszályt kihasználva a törökök

győzelmet arattak felettük. A sok ezer hadifogoly között volt maga Zsigmond király is, de végül egy keresztény hajón sikerült megmenekülnie. A 15. sz. első évtizedében halványulni látszott a török veszedelem, amikor az elhunyt **I. Bajazid** szultán (1389-1402) három fia nem tudott békésen megegyezni az utódlás kérdésében. A trónkövetelők közül Szolimán Bizánccal kötött szövetséget, mesés ajánlatot téve a császárnak, aki az ő győzelmében vélte felfedezni az utolsó reménysugarat. A három trónkövetelő egymás ellen indított harca tovább gyengítette a többi balkáni országot, hiszen mindegyik vezetőjének a három vetélytárs közül valamelyik mellé kellett állnia. A hadiszerencse váratlanul Muszának kedvezett, aki legyőzte Szolimán seregét, elfogta és megfojtatta testvérét, majd ostrom alá vette Konstantinápolyt, Thesszalonikét és a szerbiai Novo Brdo városát. Két év múlva azonban fordult a hadiszerencse és a Vitosa lábánál vívott döntő csatában (1413) **Mehmed** kerekedett felül, Muszára pedig ugyanaz a sors várt, mint amilyet ő szánt két évvel korábban fivérének, Szolimánnak. Mehmed elfoglalva a trónt (1413-1421), tartotta magát azokhoz a kötelezettségekhez, amelyeket még Szolimán vállalt, és nem nyúlt Bizánc területeihez. Gyökeresen megváltozott a helyzet a halála után, amikor Bizánc **II. Murad**, a törvényes utód (1421-1451) ellenében egy trónkövetelő összeesküvését támogatta. Az összeesküvést leleplezték, az új szultán Bizánc ellen fordult és 1421-ben ostrom alá vette a várost, majd a sikertelen ostrom után feldúlta az egész Peloponnészoszt. 1424-ben Bizánc újra kénytelen volt adót fizetni a szultánnak, aki 1430-ban ostrommal bevette Thesszalonikét. Az utolsó bizánci császár kétségbeesetten igyekezett megmenteni a birodalom romjait, akár azon az áron is, hogy a két keresztény vallás újraegyesítésének gondolatával forduljon a pápához és így jusson hathatós nyugati segítséghez a feltartóztathatatlan török hullámmal szemben. A *Ferrarában* összehívott (1438), majd csaknem másfél évvel később *Firenzében* befejezett zsinaton nagy keservesen végre megszületett a kiegyezés. Az uniót ugyan késedelemmel kihirdették a konstantinápolyi Szent Szófia katedrálisban, de a hathatós nyugati segítség elmaradt, a bizánci egyház pedig inkább megbékélt a török hódoltság gondolatával, semhogy elfogadta volna a két egyház újraegyesítésével együtt járó dogmatikai engedményeket. Végül 1453 május 30-án elesett Konstantinápoly, az utolsó bizánci császár pedig a város falain lelte halálát. A hódító **II. Mohamed Yilderim** (‘Villám’) (1451-1481) azzal jutalmazta a bizánci rítusú egyház makacs ellenszegülését az unióval szemben, hogy híveinek teljes vallásszabadságot biztosított gyorsan növekvő birodalmának egész területén. A törökök Horvátország kivételével hamarosan az egész Balkán félszigetet elfoglalták. A térség népeinek gyakran egyenetlen és hányatott gazdasági és kulturális fejlődése hosszú időre megszakadt, megkezdődött a török hódoltság, az előző társadalmi-gazdasági helyzethez képest elmaradott török katonai hűbériség korszaka, amely – Albánia esetében – csak 1912 november 28-án ért véget. A hódoltság számos mélyreható változást idézett elő az egész Balkán arculatában, de ezek már túlnőnek a jelen könyv keretein.

Bibliográfia

Alföldy András: *Zu den Schicksalen Siebenbürgens in Altertum*, Budapest 1944.

Idem *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969.

Angelov, Dimitar: *A bolgár állam megalakulása és történelmi jelentősége*, in: *Bulgária 681-1981* (Szerk. Niederhauser Emil és Palotás Emil), Budapest 1989.

Barić, Henrik: *Albano-rumänische Studien*, Szarajevó 1ö1ö.

Bartoli, Matteo G.: *Das Dalmatische I-II*., Wien 1906.

Bóna István: *A középkor hajnala – A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*, Budapest l974.

Brâncuş, Grigore: *Vocabularul autohton al limbii române* (A román nyelv autohton szótára), Bucureşti l983.

Brun, Patrice: *La genèse de l'Etat et les apports de l'archéologie*, in: *Les princes de la protohistoire et l'émergence de l'Etat*, Naples-Rome 1999.

Ceka, Neritan: *Ilirët* (Az illírek), Tiranë 2000.

Çabej, Eqrem: *Studime gjuhësore* (Albán nyelvészeti tanulmányok) I-II. Prishtinë 1986.

Chadwick, John: *The Decipherment of Linear B*, Cambridge 1976.

Detschew, Dimitar: *Die thrakischen Sprachreste*,

Idem *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia l952.

Diaconu, Petre, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bukarest 1970.

Idem *Les Coumans au Bas-Danube au XIe et XII siècles*, Bukarest 1978.

Duridanov, Ivan: *Ezikət na trakite* (A trákok nyelve), Szófia 1976.

Ferenţ, Ioan: *Cumanii şi episcopia lor*, Balázsfalva é. n. (magyarul: *A kunok és püspökségük*, Budapest l981.)

Filipescu, Teodor: *Coloniile române din Bosnia* (A boszniai román kolóniák), Bucureşti 1906

Fine, Jr. John V. A.: *The Early Medieval Balkans*, Michigan 1983.

Idem *The Late Medieval Balkans*, Michigan 1994.

Georgiev, Vladimir: *Trakijskijat ezik* (A trák nyelv), Szófia 1954.

Idem. *Trakite i tehnijat ezik* (A trákok és nyelvük) – bolgár és francia nyelven, Szófia,1977.

Gyóni, Mátyás: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*, Budapest 1938.

Idem *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*, Budapest 1943.

Jireček, Konstantin: *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa*, in: *Sitzungsberichte der königl. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften*, Prag 1879.

Idem *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien 1901.

Iorga, Nicolae: *Institutions communes dans le sud-est européen*, Paris 1929.

Iorgu, Iordan: *Toponimia românească*, Bucureşti l963.

Katičić, Radoslav: *Ancient Balkan Languages I-II*, l976.

Krahe, Hans: *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929.

Idem *Die Sprache der Illyrier I.,* Wiesbaden 1955.

Kretschmer, Paul: *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen 1896.

Kruglikova, I. T.: *Dakija v epohu rimskoj okup*acii, Moszkva 1955.

Lemerle, P.: *Histoire de Byzance,* Paris 1948.

Levcsenko, M. V.: *Isztorija Vizantii*, Moszkva-Leningrád 1940.

Litavrin, G. G.*: Vlahi vizantijskich istočnikov X-XIII. vv. In: Jugovostočnaja Evropa v srednie veka I.,* Kišinev 1972. 91-159.

Malcolm, Noel: *KOSOVO – A Short Story*, London l998.

Mayer, Anton: *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1958.

Mecsev, Konsztantin: *A IX. századi Bulgária. Cirill és Metód munkássága*, in:*Bulgária 681-1981*. (Szerk. Niederhauser Emil és Palotás Emil), Budapest l989.

Meyer, Gustav: *Albanesische Studien III.-IV*. in : *Sitzungsberichte der Akademie*, Wien 125 (1892), 132 (1895), 134 (1895).

Mihăescu, Haralambie: *La langue latine dans le Sud-est de l'Europe*, Bucarest-Paris 1978.

Mirdita, Zef: *Studime dardane* (Dardán tanulmányok), Prishtinë l979.

Idem *Krishtenizmi ndër shqiptarë* (A kereszténység az albánok között), Prizren-Zagreb 1998.

Idem *Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardanisë në antikë* (A dardánok és Dardánia vallása és kultuszai az ókorban), Zágráb 2001.

Mócsy András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriegen*, Budapest l959.

Idem. *Gesellschaft und Romanisation in dr römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970.

Moravcsik Gyula: *Byzantino-turcica I*, Budapest 1942.

Idem *Byzantino-turcica II*, Budapest 1943.

Idem *Bizánc és a magyarság*, Budapest, l958.

Ormerode, Henry A.: *Piracy in the Ancient World*, Liverpool 1924.

Papazoglu, Fanula: *Srednjobalkanska plemena u predrimskom doba* (A közép-balkáni törzsek a római hódoltság előtti korban), Szarajevó 1969.

Pálóczy Horváth András: *Petschenegen*, Kumanen, Jassen, Budapest 1989.

Philippide, Alexandru: *Originea Romînilor* (A románok eredete) I, Iaşi 1924., II, Iaşi l928.

Pollo, Stefanaq – Buda, Aleks (főszerk.): *Historia e Shqipërisë I*. (Albánia története), Tiranë 1959.

Reichenkron, Günther: *Das Dakische (rekonstruirt aus dem Rumänischen),* Heidelberg 1966.

Idem *Historische altromanische und lateinische Grammatik*

Russu, Ioan I.: *Limba traco-dacilor* (A trako-dákok nyelve), Bukarest l959, német nyelvű kiadás: *Die Sprache der Thrako-Daker*, Bucureşti 1969,

Idem *Elemente autohtone în limba română – Substratul comun româno-albanez* (Autohton elemek a román nyelvben – A közös román-albán szubsztrátum), Bucureşti l970.

Idem *Etnogeneza românilor* (A románok etnogenézise), Bucureşti l980.

Idem *Obîrşia tracică a Românilor şi Albanezilor – Der thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen*, Cluj-Napoca l995.

Sakellariou, Michel: *Peuples helléniques d'origine indo-européenne*, Athén l977.

Solta, Georg Renatus: *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Darmstadt 1980.

Stadtmüller, Georg: Forschungen zur albanischen Frühgeschichte, Wiesbaden 1966.

Štipčević, Aleksandar: *Kultni simboli kod Ilira – Građa i prilozi sistematizaciji* (A kultusz jelképei az illíreknél – Anyag és adalékok a rendszerezéshez), Szarajevó l981.

Tomaschek, Wilhelm: *Die alten Thraken,* in: *Sitzungsberichten der Akademie*, Wien, Band 128 (1893), 130 (1894) és 131 (1894).

Vasiliev, A. A.: *L'histoire de l'Empire byzantin* I., Paris 1932.

Vasziljevszkij, V. G.: *Vizantija i Pecsengi* in: *Trudi* I., Szentpétervár 1908.

Vătăşescu, Catalina: *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparaţie cu româna* (Az albán nyelv latin eredetű szókincse egybevetve a románnal), Bucureşti l997.

Weigand, Gustav: *Die Aromunen*, Leipzig 1894.

3. Eredetelméletek

3.1. A balkáni népek és nyelvek történetének számos fehér foltja közül a legjelentősebbek – és minden nyelvész számára a legizgalmasabbak – közé tartozik három balkáni nyelv, az albán, a macedón és a román etnogenézisének, eredetének a kérdése. A román eredetkutatások irodalma egymaga terebélyes könyvszekrényt töltene meg, de mennyiségben alig maradnak el mögötte az albán nyelv etnogenézisét taglaló művek. A macedón nyelv csak azért szorult (eddig!) a háttérbe, mert a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság részeként vajmi kevés figyelmet fordítottak nyelve eredetének kutatására. Mint ismeretes, a bolgár nyelvészek kategorikusan a bolgár egyik nyelvjárásának minősítették, a görögök pedig egyszerűen a külön macedón etnikum létét is tagadják. [Ez utóbbi a legkényelmesebb megoldás, hiszen a görögországi albán etnikumnak még a létét sem ismerik el, pedig **Gjon** (**Antonio**) **Bellusci** arbëresh – délolaszországi albán – pap és kutató becslése szerint még ma is legalább félmillióra tehető a számuk.] Ami az albán nyelvet illeti, két irányzat vitatkozik egymással: az egyik trák, a másik viszont illír eredete mellett kardoskodik, nem beszélve néhány merész egyéni próbálkozásról. Természetesen nem áll szándékunkban részletesen ismertetni az eddigi hipotéziseket, hanem csak annyit akarunk megmutatni belőlük, amennyi elegendő ahhoz, hogy a jövendő kutató az előzmények ismeretében próbálja kialakítani, majd önálló kutatásai alapján csiszolgatni saját következtetéseit. Természetesen nem mulasztjuk el bemutatni az eddigi kutatásokban rejlő buktatókat, a kellő tájékozottság hiányában elkövetett hibákat, sőt – mert ilyenre is bőven akad példa – a szándékos elhallgatásokat és torzításokat sem. Mint látni fogjuk, ilyen hiányosságokra mindhárom nyelv eredetkutatásaiban találunk példákat, de a legtöbbet a román etnogenézis témakörében, mert itt a kutatások és főként az érvelések szinte kezdettől fogva kisebb vagy fokozottabb politikai töltéssel rendelkeztek (egyes időszakokban mindkét vitapartner részéről, elrettentő példákat szolgáltatva arra, hogy mennyire háttérbe szorul, mennyire elsikkad a tudomány, mihelyt aktuális vagy aktuálisnak tartott politikai célok szolgálatába állítják).

3.2. Mielőtt az albán nyelv eredetével kapcsolatos hipotézisek történetét ismertetnénk, röviden szólnunk kell az albán népnév eredetéről is. A magyar nyelvben az albánokat még a 19. sz. folyamán is a török eredetű **arnót** (törökül *arnaut*) néven ismerték, az **albán** népnév csak a 19. sz. elején terjedt el. Rákóczi Ferenc még 10.000 *arnót* janicsárt kért a török szultántól szabadságharcának támogatására. Az albánok magukat **shqiptar** néven nevezik, de ez a szó viszonylag új keletű, hiszen a 15-16. sz. folyamán az albánlakta területről Moreába, majd onnan az itáliai Calabriába és Szicíliába vándorolt albánok (*arbëresh*) nyelvéből még hiányzik. A *shqiptar* szót etimológiai szótárában **Gustav Meyer** a **shqiptoj** ‘kiejtek, kimondok’ igéből vezeti le, azaz a *shqiptar* szó jelentése eszerint ‘aki érthető’ lenne. A mai albán nyelvben is elterjedt a **shqip** ‘albánul’ határozószó, ami ‘értelmesen, érthetően, világosan’ jelentésben is használatos, pl.: *thuaj shqip* ‘mondd világosan!’ („albánul” – vö. beszélj magyarul! – azaz: mondd el értelmesen!) (Analóg példaként a **szlovén** népnevet lehet felhozni, ami a ‘szó’ jelentésű **slovo** szóból származik, s így a *szlovén* népnév jelentése tkp. ‘aki beszél és megért’. Ugyanilyen logikát tükröz a szláv nyelvek ‘német’ jelentésű **nemec** szava, ami a **memec** ‘néma’ szóból származik, azaz ‘beszél, de mintha néma lenne’, mert nem érthető, amit mond.) **Maximilian Lambertz** (1882-1963) német albanológus az albán nép nevét az albán **shqipe**, **shiponjë** ‘szirti sas’ (*Aquila chrysaëtus*) szóból származtatja, ami szerinte az albánok őseinek totemmadara volt, és az albán folklórban kb. olyan szerepet tölt be, mint nálunk a legendás turulmadár. Szkenderbég címerében is már a kétfejű sas díszelgett! A teljesség kedvéért említsük meg, hogy **A. Ch. Chatzisz** görög kutató a *shqiptar* szót az újgörög σκιππητον ‘puska’ (< olasz **schiopetto**) szóból származtatja, amit Görögországban a

16. sz. óta ismertek. Eszerint *shqiptar* jelentése ‘puskás (ember)’ lenne. **Eqrem Çabej** albanológus ezt a származtatást nem fogadja el, mivel a *shqiptar* szó családnévként a raguzai okiratokban már az 1368-1402 közötti időszakban előfordul **Schipudar**, **Schepudar**, **Schapudar**, **Scapuder** változatban. Ami viszont a korábbi **arbër**, **arbën** népnevet illeti, ez minden bizonnyal az ókori illír **albanoi/alvanoi** törzs nevének középkori folytatása, amit először az alexandriai **Ptolemaiosz** jegyzett fel Kr. e. 2. sz. folyamán Oresztisz és Almoperon között (a mai közép-albániai Lezhë-ókori Lisszosz városától keletre), és amelynek központja **Albanopolisz** városa volt. Ez a név csak 1072-ben kerül elő újra **Michaél Attaleiatész** bizánci krónikásnál, majd 1079-ben **Anna Komnena** császári krónikaíró is ezt a nevet használta *Alexiasz* c. krónikájában. A középkorban a latinok Kruja városát **Arbanon** néven, a krujai püspököt pedig **episcopus Arbanensis** néven említik. Az Anjouk nyelvhasználatában a Durrës mögötti terület neve **regnum Albaniae** (1370), de ezen a néven említi az 1308-ban készült *Anonymi descriptio Europae orientalis* írás is, amit egy lengyel szerzetesnek tulajdonítanak, aki feljegyzései alapján az észak-albániai hegyvidéken ismerte meg az országot és hegyi pásztorszállásait, és csak Dyrrachion – a mai Durrës – városáig jutott el. A bizánci görög név folytatója a mai görög Αρβανιτις**,** ebből lett a szerb **arbanas**, az arumén **arbines**, illetve metatézissel a török **arnaut**. (A latin **Albaneses** folytatója az olasz **albanese**.)

3.3. Az albanológia, mint tudományág, csaknem egykorú az indoeurópai nyelvtudománnyal, pontosabban az indogermanisztikával, hiszen a nyelvészetnek ezt a szakterületét német kutatók kezdték kidolgozni, akik indorgermanisztikának nevezték, és akiknek az utódai ma is ezt az elnevezést használják. Az „indoeuropisztika” későbbi szülemény, olyan nemzetek fiainak a leleménye volt, amelyekben a német etnikumra utaló minden szó vagy kifejezés furcsa kisebbrendűségi érzést ébreszt, ezt az elnevezést viszont egyetlen nyelven sem könnyű kiejteni.(Arról nem is beszélve, hogy ez is „kirekesztő”, hiszen a nyelvcsaládhoz nemcsak európai és indiai nyelvek tartoznak, hanem a kisázsiai hettita, az iráni nyelvek és a kelet-turkesztáni tokhár A és B nyelvek is!) Több mint másfél évszázaddal ezelőtt először **Franz Bopp** *Az albán nyelvről rokonsági kapcsolataiban* c. tanulmányában jutott arra az egyértelmű következtetésre, hogy az albán az indoeurópai nyelvcsalád tagja. Követői közül **August Schleicher** összeállította az indoeurópai nyelvek *családfáját*, amelyen az albán a dél-európai nyelvek (az itáliai nyelvek, a kelta nyelvek és a görög nyelv) közé került. Ezt a nézetet vallotta **G. Stier**, valamint az első albán nyelvész, az itáliai **Dhimitër Kamarda** (1821-1882) is. Ezt az elméletet **Johannes Schmidt** *hullámelmélete* követte, amelyben az albán az egyik oldalon a kelet-balti (lett, litván és porosz) nyelvekkel, a másik oldalon viszont az örménnyel, a trákkal és a fríggel érintkezett. Mindkét elméletről hamarosan kiderült, hogy fogyatékos, mivel egyik sem veszi figyelembe a népek vándorlását és azokat az eltérő hatásokat sem, amelyek e vándorlások folyamán az egyes népeket érték. Végül **Gustav Meyer** (1883) *Az albán helye az indogermán nyelvek körében* c. tanulmányában az albán nyelvet kelet- és egyúttal észak-indoeurópai nyelvnek minősítette. A 20. sz. kutatói ezek után már csak az utóbbi következtetéseket igyekeztek finomítani, illetve a nagy vonalakban megrajzolt rokoni kapcsolatok részleteit próbálták kibogozni. **Norbert Jokl**, akit az albanológiában a 20. sz. kimagasló, zseniális egyéniségének tartanak, felhívta a figyelmet a görög-albán, másrészt a kelta-albán nyelvi párhuzamokra, és elsőnek fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy a görög-albán nyelvi párhuzamok legrégibb rétege még a két nyelv elődjének „balkán-előtti bölcsőjéből” származik. **Holger Pedersen** dán nyelvész az albánt a kelet-balti és a szláv nyelvek közé helyezte a nyelvcsaládon belül, és óvta a nyelvtudomány művelőit attól, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítsanak az albán nyelv nem indoeurópai eredetű elemeinek. A 20. sz. újítása az indoeurópai nyelveknek *központi* és *marginális* nyelvekre osztása volt. **Antoin Meillet**, **Matteo Bartoli** és **Milan Budimir** azt bizonygatták, hogy az albán a központi nyelvek közé tartozik, mivel az illírrel, a trákkal és az örménnyel együtt közelebb áll az indo-iráni és a kelet-balti nyelvekhez, mint a nyelvcsalád többi tagjához.

Hasonló értelemben nyilatkozott az olasz **Vittore Pisani** is, aki *L'albanais et les autres langues indo-européennes* (1950) c. kötetében behatóan foglalkozott az albán nyelv sajátosságaival. (Figyelemre méltó pl. az egyik tanulmánya az albán nyelv hátravetett – enklitikus – artikulusáról.) Hozzá kell tennünk, hogy a 19. sz. második felétől kezdve egyre több történész és régész is bekapcsolódott az albanológiai kutatásokba, többek között a magyar **Nopcsa Ferenc** báró is, aki geológusként kereste fel az albán hegyvidéket, hogy aztán életének jelentős részét ott élje le és albán néprajzi tanulmányokkal gazdagítsa az albánokkal foglalkozó nemzetközi irodalmat. A történészek közül mindenekelőtt **Wilhelm Tomaschek** (az övezet toponímiája), **Konstantin Jireček** (Szerbia története és a dalmáciai városok római hódoltságának kora) és **Carl Patsch** (a berati szandzsákságról és az illírekről írt monográfiája) munkásságát kell megemlítenünk, anélkül hogy megfeledkeznénk a három nemzetiségű trió, **Thallóczy Lajos**, **Antonin Jireček** és **Milan Šufflay** 1916-ban *Illyrisch-albanische Forschungen* c. megjelent közös művéről. A századvég kiemelkedő jelentőségű monográfiája **Paul Kretschmer** *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (1896) c. munkája volt, széles kitekintéssel a balkáni nyelvi környezet múltjára.

3.4. Miután az első nagy kérdésre – hol az albán nyelv helye az indo-európai nyelvcsaládon belül? – a fentiekben megközelítő választ adtunk, további három fogas kérdésre kellene válaszolnunk. Ezeket Eqrem Çabej így fogalmazta meg:

Kitől származnak az albánok, melyik régi balkáni nyelv folytatója az albán?

Őshonosak-e vagy jövevények az albánok mai hazájukban?

Hol kell keresnünk őseiknek a bölcsőjét, mielőtt a Balkánra bevándoroltak volna?

A származtatás kérdésében még ma is megoszlanak a vélemények, illetve, mint említettük már, két szembenálló vélemény alakult ki az albanológusok soraiban, amennyiben egy részük az illír, más részük viszont a trák eredet mellett érvel. A második csoport természetesen a következő kérdésre is azonnal válaszol, hiszen mint trák eredetűnek vélt etnikumot csak későbbi bevándorlónak, jövevénynek tekintheti a mai albánlakta területen. Mindkét hipotézis mellett több érv szól, de a trák eredetet egyetlen történelmi adat sem támasztja alá, hanem ez a hipotézis kizárólag nyelvi spekulációkra támaszkodik. Ezen a táboron belül találjuk – **Sextil Puşcariu** kivétel – a román nyelvészeket is, akik a dáko-román kontinuitás túlhaladott elméletének feladása nélkül nem tudnak mit kezdeni az albán-román nyelvi párhuzamok nagy (és a szélesedő kutatásokkal együtt növekvő) számával. Az illír eredet hipotézise sem mentes problémáktól, de ezekre a problémákra fényt lehet deríteni, mihelyt az albán nép és nyelv bölcsőjét abban a földrajzi környezetben keressük, amelyet **Georg Stadtmüller** osztrák nyelvész *Studien zur albanischen Frühgeschichte* c. monográfiájában már több mint fél évszázada meghatározott, és amit – furcsa módon – eddig egyik tábor sem akart (vagy nem is tudott?) megcáfolni. Ez a földrajzi környezet pedig a Balkánon a 600 m. tengerszint fölötti magasságban kezdődő *szárazerdő övezet*, amelynek jellegzetes fáit és cserjéit ősi albán szavak jelölik. Ebben az övezetben nem találunk sem ógörög, sem latin, sem pedig szláv eredetű növényneveket! Természetesen az osztrák kutató túlságosan szűkre szabta az általa albán őshazának vélt területet, de a szárazerdő övezet érvényes volta ma sem vitatható. Az őshonosság kérdésében csak részben lehet egyetérteni Eqrem Çabej véleményével is, aki az albánlakta területnek a fokozatos zsugorodásáról ír, de a középkor utolsó évszázadaiban végbement tömeges migrációkat (pl. az albánok elüldözését a Niš környéki falvakból a Nemanjidák terjeszkedésének első szakaszában vagy az albánok nagyarányú elvándorlását Észak- és Északnyugat-Görögország területére Stefan Dušan hódító hadjáratait követően) nem lehet minden esetben az őshonos terület zsugorodásának tekinteni, sőt a második esetet éppen ellenkező előjelű jelenségnek kell minősítenünk. „Zsugorodásról" legfeljebb a mai **Štip** (< **Astibos**) városnév tanúsága alapján beszélhetünk, amit a helyi szláv ajkú lakosság csak albán

közvetítéssel vehetett át mai hangalakjában, tehát ott valamikor, de még a szlávok betelepülése előtt, tartós albán etnikai többségnek kellett lennie.

3.5. Johann Thunmannt (1774) követően az albán nyelv illír eredetét hirdette többek közt **Konrad Malte-Brun** dán geográfus, **G. B. Niebur**, **J. Ph. Fallmerayer**, **Martin Leake** angol ezredes, **J. G. Hahn**, **C. Patsch**, **Jernej Kopitar**, a szlavisztika megalapítója, **Theodor Benfey**, **Franz Miklosich**, **Lorenz Diefenbach**, **Gustav Mayer**. És itt álljunk meg egy pillanatra. G. Mayer munkássága új szakasz kezdetét jelentette az albanológiában, ugyanis ő azt a meggyőződését hangsúlyozta, hogy „az albán nyelv az egyik régi illír nyelvjárás új fázisát képviseli." Ezt a következtetést erősítették meg **Paul Kretschmer** kutatásai is. További filológusok, akik az illír eredet mellett foglaltak állást: **Holger Pedersen**, **Sophus Bugge**, **Albert Thumb**, **Francesco Ribezzo**, **Matteo Bartoli**, **W. Mayer-Lübcke**, **S. Puscariu**, **Siegmund Feist**, **C. Karstien**, **Lehr Splawinski**, **Wacław Cimochowski**, hogy csak a jelentősebbeket említsük meg. Az albán nyelvészek, élükön a nemzetközileg is elismert **Aleksandër Xhuvani** és Eqrem Çabej professzorral, az illír eredet hívei. Lássunk néhányat fontosabb érveik közül.

A **dalmata**/**delmata** illír törzs, **Dalmatia**/**Delmatia** terület, **Delminium**/**Dalmion** illír város neve, továbbá a mai **Delvinë** és **Delvinaqi** földrajzi tájegység neve az albán **dele** (többese **delme**) 'juh', **delmer** 'juhpásztor' szavakhoz kapcsolódik. **Strabon** Delmion illír város nevéhez ezt az éretelmezést fűzi *„...πεδιον μελωβοτον...",* azaz „juhokat tápláló síkság". **Dardania** nevét már említettük, mint az albán **dardhë '**körte' szó illírkori előzményét. Itt annyit fűzünk hozzá, hogy **Dardhë** helynév ma több is található Közép- és Dél-Albániában. A montenegrói **Ulcinj**/**Ulqin** városának mai nevét – ókori latin **Olcinium**, görög Ουλκινιον – már J. G. Hahn összekapcsolta a mai albán **ujk** (dialektális **ulk**, többese **ujq**) 'farkas' szavával. (Amihez egyébként az egykor Visegrád közelében létesült **Ulcisia castra** római katonai tábor neve is kapcsolható.) Albán „rokonságot" mutat az illír parthinus törzs **Dimallum** városának neve (görög forrásokban Διμαλε), aminek a mai albánban **dy male** 'két hegy' felel meg. (Dimale helynév ma is található a dél-albániai Çamëri vidékén.) A makedóniai **Bora** hegylánc neve az albán **borë** 'hó' szóval kapcsolható össze, Norbert Jokl a kotorri tengerszoros **Rhizon** nevű öblét az albán **rrjedh** (egyszerű múltjának töve **rrodha**) 'ered, folyik' szóval kapcsolja össze. A mai **Trieste,** latin **Tergeste** neve, **Opitergium**, egy másik ókori város, a dalmáciai **Traugurium** (horvát **Trogir**, olasz **Trau**), **Tergolape** az egykori Noricum provinciában (ma Ausztria) az albán **treg** 'piac' szóval kapcsolható össze. Ennek az albán szónak az illír előzménye ***terg**, ami a dalmáciai **Tergitio negotiator** feliratban is előfordul, s a felirat első fele megfelel a másodiknak, ennek a latin szónak a jelentése pedig 'árus, kereskedő'. Ezek szerint a Tergeste városnév jelentése 'Vásárhely' lehetett. Könyvünk első fejezetében már szóltunk az illír **Splaunon**/**Splonistae** (olaszul **Spalato**, ma **Split**) város nevéről, ami megítélésünk szerint a mai albán **shpëlaj** 'öblítek', német **spüle** ua és a román **a spăla** 'mosni' szóhoz kapcsolódik, azaz az illír város nevének jelentése '(a tenger által) mosott' lehetett. Az isztriai Λουγεον 'ηλος mocsár nevét Strabon említi, ezt N. Jokl az albán **lëgatë**/**ligatë '**mocsár' szavával kapcsolja össze. Az itáliai illír nyelvjárásban, a messzápiai törzs nyelvemlékeiből is kerültek elő olyan szavak, amelyek értelme az albán segítségével megfejthető, pl. **Hészüchiosz** görög lexikográfus szerint a messzápiai **brendon** szó görög jelentése ελαφος 'szarvas' (albánul **dre**). **Ennius** római költő szerint, aki maga is messzápiai származású volt, „*Brunda caput cervi veteres dixere coloni"*, azaz 'a régi colonusok brunda néven nevezték a szarvas fejét'. Ebből etimológiai szótárában G. Meyer arra következtet, hogy az ókori **Brundisium**/**Brendisium** (ma **Brindisi**) szarvasfejre emlékeztető öbléről kapta nevét, ezt a nevet pedig az albán **bri** (határozott alakban **briri**/**brini**) 'szarv, agancs' szóval kapcsolja egybe. Festus római író a messzápiai salentinus törzs főistenét **Juppiter Menzana** néven említi, akinek lovat áldoztak. G. Stier a

Menzana epitetont az albán **mëz**/**mâz** ‘csikó’(vö. román **mânz** ua.) szóval veti egybe. Albán megfelelője van az illír eredetű **rhinós** ‘sötétség, köd’ szónak is, amennyiben az albán **re** (korábbi **ren**) ‘felhő’, de ennek a szónak a származéka az albán **errët** ‘sötét, homályos’ melléknév is. Sophus Bugge norvég nyelvtudós a 19. sz. végén kijelentette, hogy a messzápiai feliratok megfejtésével „*legalább részben megismerhetnénk a ma még hiányzó közép-albán nyelvet...*” Nos ezekből a feliratokból – főleg sírfeliratokról van szó – eddig sajnos nagyon keveset sikerült megfejteni. Ilyen pl. **Theotorrida Theotorri bilia** ‘Theotorrida, Theotorrus leánya’ – a **bilia** ‘leány’ szó mai albán megfelelője **bijë** (arbëresh nyelvjárásokban még ma is **bilë**) ‘vkinek a leánya’.

3.6. A trák eredet hívei az illír származtatás ellen gyakran hangoztatják azt az ismert érvüket, hogy *az illírben mindig a szó első szótagján volt a hangsúly*, az albánban viszont ilyen hangsúlyozásra (kettőnél több szótagú szavaknál) nincs példa. Nos ez az érv nem áll meg a lábán, hiszen éppen az illír korból fennmaradt néhány toponímiai adat mai (albán) hangalakja bizonyítja az eredeti illír hangsúly megőrzését. Shkodra körzetében a Kir folyó felső szakaszán **Pult**, a folyó bal partján pedig **Drisht** toponímiai adat csak az illír név szókezdő hangsúlyának megmaradásával adhatta a mai albán hangalakot: **Pult** < latin (illír) **Pólatum** > 9. sz. adat **Polathon**, **Drisht** < latin (illír) **Drívastum**, de ide sorolható az **Ishëm** folyó neve is < a középkorban (1302-ben feljegyzett adat) **ýsamo** < latin **Ísamnus**, illetve a latin **Rágusium** > **Ráusium** > albán **Rush**. Sőt, mi több, az albán szókincs latin elemei között akad néhány három szótagú szó, amelyeket az albánok ősei illír hangsúlyozással vettek át, pl. a latin **consobrínum** (másodéles eredeti hangsúllyal) ‘unokatestvér’ csak az illír típusú **cónso-brinum** hangsúlyozással adhatott az albánban **kushëri** ua. hangalakot. A szó a mai albán nyelvben az **i-**végű hímnemű főnevek analógiájára végéles lett (**kushërí**), de ez a belső nyelvi fejlődés mit sem változtat azon a tényen, hogy a latin szót eredetileg illír hangsúlyozással (tehát illír anyanyelvűek!) vették át. Drivast/Drisht körzetéről meg kell említenünk, hogy a 11. sz.-ig püspöki székhely volt (a tivari érsek fennhatósága alatt), a 14. sz. folyamán pedig nagyfokú önállósághoz jutott, úgyhogy ebben az időben saját pénzt is veretett „*Civitas Drivasti*” felirattal.

3.7. Az albán nyelv trák eredetét hirdető hipotézist csak a 20. sz. fogalmazták meg, mégpedig először a nyelvészek és csak később csatlakozott hozzájuk néhány történész és régész is. Ez természetes is, hiszen az illír eredetet először történészek fogalmazták meg, és csak később gyűjtötték össze a nyelvészek az elméletet alátámasztó nyelvi bizonyítékokat. Mivel a trák eredetelmélet hívei olyan ókori területen képzelték el az albánok bölcsőjét, amelyről egyetlen albán történelmi vagy toponímiai adat sem származik, a trák eredet gondolata természetszerűleg csak nyelvészek fejében fogalmazódhatott meg, akik a fennmaradt trák glosszák között néhány olyan trák szót is találtak, amelyek összekapcsolhatók az albán nyelv néhány ma is használt szavával. **Karl Paul** volt az első nyelvész, aki a trákoktól származtatta az albánokat, majd őt követte **Herman Hirt**, aki azzal érvelt, hogy az illír kentum-nyelv (nyugati indoeurópai nyelv), az albán viszont satem-jellegű, ezért az albán csak a tráktól származhat, ami szintén a satem-csoporthoz tartozik. Ezt az érvet döntő bizonyítéknak tekintette többek között **Hans Krahe** és **Henrik Barić** is, jóllehet az albanológusok néhány ismert képviselője – **Norbert Jokl**, **Francesco Ribezzo**, **Anton Mayer**, **Gustav Weigand**, **Sztefan Mladenov**, **Julius Pokorn**y, **Joshua Whatmough**, **Dimitar Decsev**, **Vladimir Georgiev**, **Wacław Cimochowski** (a geográfusok, a történészek és a régészek közül **Ricardo Almagia, Georg Stadtmüller**, **Luigi Ugolini**) – nem fogadta el az illír nyelv kentum eredetét, hanem ezt a nyelvet is a satem-csoportba sorolta. Henrik Barić az albán-örmény nyelvi párhuzamokra alapozta az albánok trák származtatását, **Herodotosz**ra hivatkozva, aki az örményeket fríg eredetűeknek tartotta (a frígek viszont trákok voltak!). A fríg nyelvből a trákhoz képest sokkal több nyelvi emlék maradt fenn, mindenekelőtt sírfeliratok (amelyek

válogatott átkokat szórnak mindazokra, akik a sírban lévő hamvak nyugalmát megzavarják), de a megfejtett szövegek semmit sem bizonyítanak az albán-trák nyelvrokonságot illetően. Tény ugyanakkor, hogy valóban vannak olyan trák glosszák, amelyek kapcsolatba hozhatók az albán egy-egy szavával. Ilyenek pl. trák **pinon** 'ital' – albán **pi** 'iszom', trák **drizu** 'tüske' – albán **drizë** 'bokor, tüskebokor', trák **Buroi** (az egyik törzs neve) – albán **burrë** 'férfi', trák **Drenis** (férfinév) – albán **dre** (határozott alakban **dreni**/**dreri**) 'szarvas' (egyébként az albánban is megtalálható férfinév), trák **mal** (román **mal**) 'mart, magas folyópart, tengerpart' – albán **mal** 'hegy', dák **mantia**/**manteia** 'szeder' – albán **man** 'szederfa, faeper'. (**Dioscorides Pedaneus** és **Pseudo-Apuleius** mintegy 60 „dák" glosszájából a tüzetes vizsgálat után csak kb. egyharmad bizonyult hiteles dák szónak.) A trák **mal** 'mart' – illír **mal** 'hegy' szópár esetében meg kell jegyeznünk, hogy a trák szó jelentését a román, az illír szóét viszont az albán őrizte meg. Az albánok trák eredetéről szóló hipotézist a legrészletesebben Gustav Weigand indokolta meg, aki először foglalkozott a kérdéssel úgy, hogy az albán-román nyelvi párhuzamok jelentős számát is figyelembe vette. Szerinte az albánok a trákok, pontosabban a *bessus* törzs leszármazottai, akiket csak a 6. sz. folyamán értek el a romanizálás hullámai. Az albán és a román etnikum Weigand véleménye szerint a 6-9. sz. közötti időszakban született a **Niš-Szófia-Škup** háromszögben. Sajnos, érveit csak a filológia és a néprajz területéről gyűjtötte össze, de a közös albán-román bölcső földrajzi elhelyezését illetően még közvetett bizonyítékokkal sem tud szolgálni. A trák eredetet egyébként egész filológiai munkásságával védelmezte **Ioan I. Russu** kolozsvári epigráfus, aki posztumusz tanulmánykötetében **Bogdan Petriceicu-Haşdeu** román nyelvész romantikus eredetelméletéről fújta le a közel száz esztendős port, felújítva az albánoknak a *carpus* (görögül *καρποι*) szabad dák törzstől való származtatását. A tárgyi bizonyítékokat **Gheorghe Bichir** román régész *A carp kultúra* c. terjedelmes monográfiájából vette, aki – miután a Keleti Kárpátok és a Dnyeszter folyó között *semmilyen római kolonizáció sem volt*, egy sohasem létezett „hatalmas carp birodalommal" igyekezett bizonyítani a történelmi Moldova tartományban a „dák kontinuitást". I. I. Russu a közös albán-román szókincset publikáló első köteteiben önkényesen és az indoeurópai történeti hangtan szabályaival ellentétesen gyártott gyökszavakkal igyekezett bizonyítani, hogy ezek a szavak egy – általa geto-dáknak vagy dáko-gétának nevezett – közös nyelvi szubsztrátumhoz tartoznak. A tudományos publikációkban merőben szokatlan goromba, ledorongoló kritikával akart mindenkit elhallgattatni, aki nem fogadta el megalapozatlan következtetéseit. Így pl. **Tamás Lajos**t, aki a 20. sz. kutatói közül a legfrappánsabb cáfolatát adta a dáko-román kontinuitás elméletének és elsőnek fogalmazta meg a románság mozgó kontinuitásának gondolatát, egyszerűen csak „sváb renegátnak" nevezte, mintha az ígéretes tudományos pálya előtt álló fiatal nyelvészre és remek monográfiájára az lett volna a jellemző, hogy a szerző egy Temes megyei sváb községben született és ezért Trianon után árulásnak kellett minősíteni vakmerőségét, hogy a tények alapján szembefordult a Romániában nemzeti mítosszá dicsőült dáko-román kontinuitás elmélettel. Hasonló tudományos érveléssel illette „analfabéta" jelzővel Norbert Jokl osztrák kutatót, akit az évszázad legnagyobb albanológusaként tisztelt a szakmai világ, és Eqrem Çabej albán nyelvészt, aki nemzetközi rangra emelte hazájának albanológiai kutatásait. Amikor aztán a kolozsvári ókor-történészt (aki mint epigráfus maradandót is tudott alkotni!) önkényes etimológiáiért saját honfitársai is – mindenekelőtt Al. Rosetti akadémikus – kemény bírálatokkal illették, I. I. Russu felhagyott az önkényes szószármaztatásokkal (az illír nyelvről írt kötete már a fennmaradt illír tulajdonneveknek és a nyelv hangtani jelenségeinek – azaz pontosabban a gyakran előforduló mássalhangzó-csoportoknak – igen szerény regisztrálása, minden etimológiai próbálkozás nélkül. A nagy carp birodalomra támaszkodó elmélete már csak halála után tíz évvel látott nyomdafestéket néhány tanítványa jóvoltából, akik nem tudtak ennél többet kiizzadni a dáko-román kontinuitás hipotézisének életben tartására. Ugyanezt az eredetelméletet adta elő (ráadásul saját elméleteként) egyik honfitársunk, **Vékony Gábor**

régész is, de olyan dilettáns érveléssel, hogy foglalkozni sem érdemes vele. A dákokról és Dáciáról írt tudományos népszerűsítő könyvecskéje a dákok rövid történetének és a dáciai római hódoltság nem egészen két évszázadának tárgyszerű, a tudomány népszerűsítésének minden tekintetben megfelelő monográfia lenne, ha a szerző az albán nyelv és nyelvtörténet legszerényebb ismerete nélkül nem merészkedett volna olyan síkos jégre, amelyiken már az első lépéseknél orra bukott. Hiszen még példaképe, I. I. Russu figyelmét is elkerülte az a kézenfekvő és mindenképpen vitathatatlan tény, hogy az albán nyelv már a 3-4. sz. előtt átvette latin jövevényszavainak első rétegét, amikor a latin nyelvből még nem tűnt el a semleges nem (és amikor a történelem tanúsága szerint a népvándorlás egyre erősebb hullámaitól bolygatott carpok a Római birodalom előzetes engedélyével az Al-Duna jobb partjára települtek át). Hát igen, amikor a középiskola dialektikus és történelmi materializmus és párttörténet, illetve mindent pótló (?) számítógép-kezelés helyett Európa (lateiner) műveltséget adott, a nebulók a klasszikus bölcselőktől legalább ezt a mondást megjegyezték, hogy „... si tacuisses...”

3.8. Külön kell szólnunk **Gottfried Schramm** német történész okfejtéséről, aki terjedelmes monográfiájában (*Anfänge des albanischen Christentums – Die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen*, Freiburg i. Br. 1994.), amelynek már az alcíméből kitűnik, hogy a szerző visszatért **Gustav Weigand** hipotéziséhez, aki az albánokat a trák *bessus* törzstől származtatta. Schramm több mint két évtizede a kelet-középeurópai történelem vizeiről visszaevezett ifjúkori toponímiai kutatásainak homályba vesző vizeire (*Eroberer und Eingesessene – Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Wiesbaden 1981. és *Frühe Schicksale der Rumänen – Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa*, javított kiadás in: *Ein Damm bricht*, München 1997, 275-343.) A visszatérés útvonala – mint a fenti három monográfia címeiből kiderül – a Kr. u. első évezred balkáni helyneveinek nyelvtörténeti elemzésén és a román mozgó kontinuitás elemzésén át vezetett a kutató számára veszélyes ingoványos talajra, az albán eredet és bölcső megnyugtatóan mindmáig sem tisztázott problematikájához. Ebben a monográfiájában Schramm lépten-nyomon hangsúlyozza, hogy nem albanológus és ezért az albán nyelvi példákat különböző albanológusok műveiből szemelgette. De a különböző albanológusok műveikben megfeledkeztek róla, hogy olvasóikat lépten-nyomon emlékeztessék az albanológia alapvető kritériumaira, egy tudományág ábécéjére, aminek ismeretét eleve feltételezték mindazokról, akik majdan műveiket forgatják. Schrammnak ez a monográfiája mindenekelőtt arra int minden kutatót, hogy aki maga sem ismeri az albán nyelvet, az albán nyelvtörténetet és dialektológiát, csak kudarcot vallhat bármilyen jóhiszemű erőfeszítései ellenére is, amelyekkel számára idegen területen szeretne hervadhatatlan babérokat szerezni. A tőle megszokott bőbeszédűséggel és olvasmányos előadásmóddal most is minden részletében taglalt történettel andalítja el olvasóit, amelynek ötletét egy nolai papköltő 4. sz. írt két panegirikonja szolgáltatja, amelyben **Niceta** (vagy **Nikétasz**) remesianai (ma Bela Palanka a bolgár-jugoszláv határ közelében) püspök érdemeit méltatja. A két költemény szerint a püspök, aki maga is trák származású volt, megtérítette az egész bessus (trák) törzset, és munkájához trák ábécét állított össze, majd trákra fordította a legfontosabb liturgiai könyveket és egyházi énekeket. Ettől kezdve a hegyvidéki bessus törzs állati bőrökbe öltözött tagjai korábbi féktelen tivornyáik helyett a hegyek közt épített templomaikban szelíd trák egyházi énekekkel és imákkal dicsőítették az Urat, amíg a 9. sz. folyamán a kegyetlen és pogány bolgár-törökök el nem űzték őket ősi földjükről, hogy a Bizánci birodalomtól kérjenek menedéket, majd a Dyrrachion (mai Durrës) mögötti területen telepedjenek le és folytassák zavartalanul hitük gyakorlását trák anyanyelvükön. Niceta püspök korszakalkotó tettei nemcsak távoli paptársát ihlették meg, hanem a monográfia szerzőjét is, mert a két megőrzött latin nyelvű versen (a szerző teljes német nyelvű fordításukkal áll olvasóinak a rendelkezésére!) és azon a tényen kívül, hogy Niceta püspök az

adott korban és helyen valóban püspöki méltóságot viselt, Schramm egyetlen történelmi tényt, adatot, valamilyen más bizonyítékot sem tud felmutatni következtetéseinek alátámasztására. Aprólékosan részletezi **Mastoc Meszrop** örmény pap és grúz tanítványai, **Wulfila** gót püspök, továbbá a felső-egyiptomi szahidi ábécét összeállító pap (vagy papok) érdemeit az adott nemzeti nyelvek megőrzésében, továbbá a nemzeti nyelvre fordított liturgia jelentőségét egy-egy nép fennmaradásának biztosításában. Ezen a ponton már-már hajlunk rá, hogy Schrammnak ezt a monográfiáját a maga nemében különleges, párját ritkító egyháztörténeti műnek tekintsük, amikor rá kell döbbennünk, hogy a szerző ezzel az érdekes kortörténeti eszmefuttatással csupán perdöntő bizonyítékainak teljes hiányáról próbálja elterelni figyelmünket. Még szentírás-részleteket is közöl a hivatkozott nyelveken, s ezek közé a korai középkori szemelvények közé becsempész egy albán nyelvű részletet is, amelyet **Theodhor Haxhifilipi** (1730 k.-1805 k.), ismertebb nevén **Dhaskal Todri** voskopojai albán tanító fordított le és nyomatott ki az általa készített önálló albán ábécé betűivel. Schramm természetesen hozzáteszi: nem valószínű, hogy ez az albán ábécé Niceta püspök trák ábécéjének 13 évszázadon át valahol megmaradt egyetlen példányából származott volna. De akkor mit keres az 5-6. sz. táján készült fordítások között? Egyáltalán: mit akart bizonyítani vele a szerző? Hogy esetleg valamilyen hihetetlen csoda folytán fennmaradt volna, amikor még a 13-14. sz. albán krónikái is nyomtalanul eltűntek a történelem viharaiban (pedig ezeket a 15. sz. második felében még felhasználta műveihez **Marin Barleti** albán humanista történész). És a nyelvi bizonyítékok? Schramm az albán egyházi nyelv latin jövevényszavait sorolja fel, szemet hunyva afölött, hogy Szent Pál apostol Dyrrachium városában és a Via Egnatia mentén a tengerparttól távolabb eső területeken már a Kr. u. 40-s években hittérítő munkát végzett. De szemlátomást Schramm sem ismeri azt a tényt, hogy a latin jövevényszavak legrégibb rétege nem a 4. sz. folyamán honosodott meg az albán nyelvben, hanem a nyelvtörténet egyértelmű tanúsága alapján legalább hat, ha nem hét évszázaddal korábban, amikor a latin nyelvben még megvolt a semleges nem. Bizony, az albánok a latin **peccatum** ‘bűn, vétek’ szót **mëkat**, határozott alakban **mëkatët** ua., a latin **iudicium** ‘ítélet’ szót pedig **gjyq**, határozott alakban **gjyqtë** ‘bíróság, per’, tehát semleges nemű főnévként vették át. A szerző felsorolja, milyen latin szavakat vett át a fordító püspök a hiányzó „trák” szó pótlására. Ezek között találjuk a latin **grex**, **gregis** ‘nyáj’ szót is (albánul **grigjë** ua.), holott az albánban ezt az ősi pásztorfogalmat két őseredeti albán szó is jelöli: **kope** és **tufë** (**dhensh**). **Noel Malcolm**, a történészből lett kiváló angol újságíró Koszovóról írt terjedelmes monográfiájában igazi angol humorral szemléli Schramm félresikerült monográfiáját, dicsérve a 4. sz. Niceta püspök éleslátását, aki már akkor tudta, hogy *a születendő albánok a latin névszókat casus obliquusban fogják átvenni a maguk nyelvébe.* Malcolm humora addig megy, hogy gratulál Schrammnak, aki könyvével elérte azt, hogy az albánok eredetét a kutatók ezután már csak az illíreknél kereshetik, mert a német történész *az utolsó trák származtatási lehetőséget is elpuskázta*. De itt tegyük félre a humort és nyomatékosan szövegezzük meg G. Schramm legsúlyosabb nyelvtudományi (vagy, ha úgy tetszik szerzői) hibáját: a megoldhatatlan problémák szőnyeg alá seprését vagy az ilyen kérdések agyonhallgatását. A balkáni toponímia fejtegetésében a helynevek eredetét gyakran a semmitmondó ‘Lokal-barbarsprache’ kifejezéssel jelöli, illetve (erre a román etnogenézis kérdésénél még visszatérünk) mellőzi olyan toponímiai adatok közlését, amelyek perdöntőek lehetnek pl. a román nyelv bölcsője nyugati határainak körvonalazásánál, de amelyekkel szerzőnk nem tud mit kezdeni. Schramm monográfiáiban természetesen sok hasznos adat és következtetés is van, de ezeket a legnagyobb körültekintéssel kell kihámozni a megbízhatatlan, a tárgyi alapot nélkülöző „bizonyító adatok” közül. Schramm lépten-nyomon kemény szavakkal bírálja Eqrem Çabej albán filológus munkásságát és munkastílusát, de közben egyre-másra követi el a legnagyobb albán nyelvésznek tulajdonított hibákat: az igazat összekeveri a lehetségessel, a

lehetségest pedig a valószínűvel. És abban tökéletesen igazat adunk neki, hogy ennek a módszernek semmi keresnivalója sincs egy tudományos igénnyel megírt monográfiában.

3.9. Johann Thunmann 1774-ben – tehát még a nyelvtudomány megszületése előtt – felfigyelt arra a tényre, hogy az albán nemzet az ókori illír és trák terület között él. Az ókori görög szerzők közléseiből kiderült, hogy az illírek által benépesített területen trák törzsek is éltek, Isztriában az *iszter*, Bosznia területén a *daorsz*, Délnyugat-Albániában a *kaon*. Más törzseket, így a *dardánokat*, a *paionokat* és a *triballokat* egyes görög szerzők illír, mások viszont trák törzseknek tartották. Thunmann a történelmi utalásoknak megfelelően a terület toponímiájában is talált „rendellenes" adatokat: a mai Shkodra közelében **Thermidava**, Dardániában **Quimedava** ókori helynév második tagja, a **-dava** szó általában a trák helynevekre jellemző, és általában falunál nagyobb, többnyire földsánccal körülvett települést jelöl. Más ókori szerzők illírek jelenlétéről írnak **Troasz** vidékén, **Trója** városának közelében. Ezekből a tényekből Thunmann azt a következtetést vonta le, hogy az illír és a trák két különböző nép volt, két különböző nyelven beszéltek, de különböző törzseik betelepedtek a másik nép törzsei közé, sőt *egyes területeken a két nép már az ókorban keveredett is egymással,* tehát: a mai albánok az illírek leszármazottai, de az etnikum keletkezésében trákok is szerepet játszottak. Később (1907) ezt a következtetést támasztotta alá **Karl Patsch** *Trák nyomok az Adria partján* c. cikkében. Következtetései szerint az Adria partvidékén léteznie kellett egy korábbi trák rétegnek, amelyre később egy illír réteg telepedett rá. Etnográfiai alapon ugyanerre a következtetésre jutott **Nopcsa Ferenc** is. **Nicolae Iorga** román történész szerint az albánok olyan illírek utódai, akik eltrákosodtak. **Norbert Jokl** kutatási eredményei alapján hangsúlyozta, hogy azt a sovány nyelvi anyagot, ami az illír és a trák nyelvből fennmaradt, nagyrészt az albán nyelv segítségével lehet értelmezni. Ezenkívül az osztrák tudós számos azonosságot fedezett fel az illír, a trák és az albán hangtan és alaktan (itt főleg a szóösszetétel), a szuffixumok és a prefixumok terén, amelyek a párhuzamos szókincsnél sokkal jelentősebb mutatók két vagy több nyelv rokonsági fokának meghatározásában. Ma már egyértelmű, hogy az albán nyelv és nép eredetének kutatásában csak akkor várható bármilyen jelentős előrehaladás, ha a kutatók felhasználják a történészek, a régészek, az etnográfusok és a nyelvészek feldolgozott leleteit és kutatási eredményeit is. Saját kutatásaink során több esetben is találtunk az albánban olyan nyelvi adatokat, amelyek két eltérő hangtörvény körülbelül egyidejű hatását feltételezik, amelyek azt mutatják, hogy olykor ugyanannak az indoeurópai gyökszónak egymástól hangtanilag jelentősen eltérő, de azonos vagy hasonló jelentéssel bíró folytatása van az albán nyelvben. Az egyik ilyen szembetűnő példa az indoeurópai ***srp-** 'kígyó', amelynek két folytatója van a mai albán nyelvben: az egyik **gjarpër** ua. az egész albánlakta területen, a másik viszont **shtrebë** 'sajtkukac' a geg nyelvjárásban, illetve **shtërpinj** (többes szám) 'csúszómászók' az albán terület nagy részén. (A shtrebë változatot a román nyelv is átvette **strepede** alakban, de szintén 'sajtkukac' jelentésben.) Ugyanígy két eltérő folytatása lehet az albán nyelvben a latin nyelv egy-egy mássalhangzó csoportjának. Így pl. a latin **ct-** mássalhangzó csoport folytatása lehet **ft-** (latin **lucta** 'harc' > albán **luftë** ua.), de lehet **-jt** is (latin **directus** 'egyenes' > albán **i, e drejtë** ua.). Hasonló hangfejlődés eredménye lehet latin **Scodra** > albán **Shkodra**, illetve latin **Scardus** (mons) > albán **Shar** ua. is, hogy a toponímia területéről is szolgáltassunk legalább egy példát. A két eltérő hangfejlődésnek nem mond ellen a trák/dák **szkiare** 'bogáncs > albán **shqerr** 'összekarmolok, eltépek' szópár **szk-** > **shq-** (*palatális k-hanggal!*), mert eltérő példát is találunk, amelyben az albán szó **k-** mássalhangzója *nem palatalizálódott*, pl. latin **scintilla** '**szikra**' > albán **shkëndijë** ua. A mai albán nyelv valószínűleg egy erősen romanizált sík- vagy dombvidéki illír népcsoport és egy csak felületesen romanizált hegyvidéki, az illírrel közeli rokonságban álló népcsoport nyelvének keveredéséből keletkezett, akár úgy, hogy ez utóbbi (a harcos hegyvidéki) számára előnyös szimbiózist kényszerített rá a sokkal békésebb természetű sík(vagy domb-)vidéki földművelő népcsoportra, akár úgy, hogy az évszázadok

folyamán termékcsere-kapcsolatok alakultak ki közöttük az egymásra utaltság kényszerítő hatására. **Gottfried Schramm** ugyan a román nyelv eredetéről írt monográfiájában azt állítja, hogy a legelőváltásos pásztorkodásra kényszerülő albánok az évszázadok folyamán nemcsak a földművelés mesterségét, hanem ennek ősi albán szókincsét is elfelejtették, és csak később tanulták meg újra a rómaiaktól meg a szlávoktól, a mesterség fogalmaival együtt átvéve a latinból és a szlávból az adott fogalmakat jelölő szavakat is. Ez azonban nem felel meg a valóságnak, mert az említett monográfia recenziójában tucat számra soroltuk fel a földművelés megőrzött albán szókincsének bizonyítékait. És kutatásaink irányát kitűzve arról se feledkezzünk meg, hogy **Zef Mirdita** prishtinai régész, aki jelenleg a zágrábi egyetem Történettudományi Intézetének tanára, a hajdani Dardánia területén nem is egy, hanem *két Civitas peregrinorum* létezését fedezte fel. Ez pedig azt jelenti, hogy Dardániában nem volt (nem is lehetett!) tökéletes romanizálás, mert a római hódítók két területen nem bolygatták meg a hódítás előtti törzsi szervezetet és ennek vezetését. Amióta megdőlt az a feltevés, hogy az albán keveréknyelv, amely félig romanizálódott (*eine halbromanisierte Sprache*), azóta egyre több, korábban latin jövevényszóról bizonyosodik be, hogy az albán nyelv belső produktuma. (A gondolat **Franz Bopp**tól származott, de a 19. sz. olyan kiváló albanológusai is felkarolták, mint **Franz Miklosich**, **Hugo Schuchardt** és **Gustav Meyer**.) A partmenti görög kolóniák kulturális és nyelvi hatása csak a közvetlen mögöttes területeken érvényesült, ezzel szemben a római kultúra és a latin nyelv hatása a félsziget belsejébe is eljutott a katonai utak mentén, amelyek a kereszténység korai elterjedését is elősegítették illír földön. Az is igaz, hogy az első hittérítők Itáliából érkeztek, amint **Milan Šufflay** kimutatta, főként **Salona** és **Dyrrachium** kikötőjén át, de a Balkánon mégsem az itáliai, hanem az úgynevezett keleti latin nyelvjárás terjedt el, persze ennek is legalább annyi változata ismeretes, ahány etnikum került a romanizálás hatósugarába. Ebből a keleti latinból a Balkánon két újlatin nyelv született, a *dalmát* és a *román*. A dalmátnak két nyelvjárása (**Radoslav Katičić** szerint két dalmát nyelv) ismeretes: délen a *raguzai* (dubrovniki), északon pedig a Veglia szigetén és a környező szigeteken beszélt dalmát nyelv, amelyet *vegliota nyelvnek* is neveznek. A dalmát mindkét nyelvjárása még a középkor végén (Krk szigetén a 15. sz. utolsó évtizedében) kihalt, az utolsó dalmát anyanyelvű férfi, **Udina Burbur** 1898-ban halt meg Veglia szigetén. Halála előtt ő mondta tollba **Matteo Bartoli** olasz nyelvésznek az utolsó dalmát (vegliota) szövegeket. A raguzai dalmát nyelvjárásból csak viszonylag korai nyelvemlékek maradtak fenn, főleg a városi tanács ülésein felvett jegyzőkönyvek és tollba mondott határozatok. Ennek a dalmát nyelvjárásnak a korai hatása kimutatható az albánban, de az albán nyelv latin jövevényszavainak nagy része ugyanazt a forrást tükrözi (még szemantikailag is, amint könyvünk első részében néhány példával illusztráltuk), mint a román. Mégis hangsúlyoznunk kell, hogy az albán nyelvterület peremének feltétlenül érintkeznie kellett az Adria part-vidékével (ahol még a 7. sz. is beszéltek latinul, szemben a Balkán félsziget belsejével, ahol a városok túlnyomó többségében a lakosság már az 5. sz. végére visszatért „korábban beszélt szép görög nyelvéhez”, ahogyan a korai konstantinápolyi krónikaírók lelkendezve megemlítik.

3.1.9. Szólnunk kell röviden az albán nyelv különböző eredetű jövevényszavairól is. Ami a *görög jövevényszavakat* illeti, **Gustav Meyer** tagadta, hogy az albánban lennének ógörög jövevényszavak. Ezt a kérdést megnyugtatóan **Albert Thumb** tisztázta, aki összeállította az albán nyelv görög jövevényszavainak listáját, majd ezek kronológiai rétegeit is. Következtetései alapján **Norbert Jokl** folytatta a kutatásokat, kidolgozva az ógörög, a középgörög és az újgörög jövevényszavak hangtörvényeit. Ily módon bebizonyosodott, hogy az albánban mégis vannak ógörög jövevényszavak is, de ezeknél úgyszólván egyenként kell tisztázni, hogy melyek az albán-ógörög izoglosszák és melyek a tényleges kölcsönszavak. Az ógörög jövevényszavakat főként a konyhakerti növények és a gyümölcsök nevei között találjuk. Számuk viszonylag csekély, de ha tekintetbe vesszük, hogy latin közvetítéssel tucatnyi

további ógörög szó honosodott meg az albánban, mindenekelőtt a kereszténység terjedésének első évszázadaiban, akkor ezt a hatást sem tekinthetjük jelentéktelennek. Tegyük hozzá, hogy **Maximilian Lambertz**, az albán folklór kiváló ismerője, jelentős görög (részben ógörög) hatást mutatott ki az albán népi mitológiában és a népmesék világában is. A bizánci görög (középgörög) hatása természetesen sokkal szélesebb volt, hiszen az egyházi nyelven, a társadalmi élet és szokások területén kívül számos középgörög jövevényszó található a kézművesség, a kertészet, a háztartás, a vadászat, az emberi test és a ruházkodás szókincsében is. A görög nyelv hatását, elsősorban a középgörög jövevényszavak kérdését, természetesen az egész Balkán szemszögéből kell vizsgálni, hiszen a Bizánci birodalom hosszú időn át szinte a félsziget egészére kiterjedt, de kulturális és nyelvi hatása a határain túl is érvényesült. Albán területen ez a hatás a középkor végén szinte teljesen megszűnt a geg nyelvjárási övezetekben, a toszk nyelvjárásban viszont az ortodox vallás meggyökeresedése folytán ez a hatás tovább tartott. A középgörög és az újgörög jövevényszavakat a legtöbb esetben csak az albánban megőrzött hangsúlyuk alapján lehet különválasztani egymástól. A *latin jövevényszavak* kérdésében hangsúlyoznunk kell, hogy a Balkánon a római hódoltság több mint fél évezreden át tartott, de ez a hatás Róma politikai uralmának megszűntével sem szakadt meg, hanem több különböző formában és úton folytatódott, először a keresztény vallás terjedésével, majd a középkori itáliai államok, mindenekelőtt Velence közvetítésével. Ezúttal is leszögezzük, hogy bármilyen mélyreható és tartós volt is a latin nyelvi hatás, nem jutott el azonos mértékben a Balkán minden zugába, sőt, jelentős területeken mindvégig felszínes maradt, lehetővé téve, hogy az ott élő őslakosság megőrizze saját nyelvét és etnikai identitását. Már említettük, hogy az albán nyelv latin jövevényszavainak túlnyomó többsége a keleti népi latinból származik, amelyet a legalaposabban **Haralambie Mihăiescu** román nyelvész dolgozott fel. Tegyük hozzá, hogy az ő kutatásai alapján ezt a latin eredetű szókincset az utóbbi években fogalomkörönként vizsgálta meg az albán és a román nyelvben honfitársnője, **Catalina Vătăşescu** figyelmet ébresztő és érdemlő szótárában (*Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparaţie cu româna*, Bucureşti 1997.). Az albán latin eredetű szókincse főként a testrészek, a ház és az otthon, a háziállatok, az egyszerű mezőgazdasági és háziipari szerszámok, a fegyverek, a rokonsági nevek, az idő és a naptári fogalmak, az egyházi élet, a társadalmi élet és a kereskedelem, a szőlő- és az olajbogyó feldolgozás és a népi hiedelmek fogalomkörét öleli fel, de számos latin eredetű jövevényszó található az igazságszolgáltatás és a közigazgatás területén is. A latin nyelvi hatást az albánban **Eqrem Çabej** több tanulmányában elemezte, ő dolgozta ki azokat az alapvető kritériumokat is, amelyek alapján a tényleges latin jövevényszavakat el lehet különíteni az albán nyelv belső fejlődése folyamán képzett szavaktól és nyelvújítási produktumoktól. Időrendben a következő jelentős nyelvi hatás a *szlávok részéről* érte az albánokat. Ez a hatás az első bolgár állam megalakulásával kezdődött a 9-10. sz. folyamán, majd az albánlakta terület északi vidékein a 12. sz. közepétől a szerb terjeszkedés, a mintegy két évszázadon át növekvő szerb állam közvetítésével folytatódott. A két első évszázadban szoros és békés szimbiózis alakult ki az albánok és a bolgárok között, amit az a tény is alátámaszt, hogy a kereken mintegy ezerre tehető szláv jövevényszó mellett az esetek nagy részében megmaradt a nyelvhasználatban a korábbi albán eredetű szó is. (Íme néhány példa, amelyekben az első az albán, a második pedig a szláv eredetű szó: **kat – pod** ‘emelet’, **trinë** – **lesë** ‘borona’, **hulli** – **brazdë** ‘barázda’, **trangull** – **kastravec** ‘uborka’, **bretkocë – zhabë** ‘béka’, **trumcak – harabel** ‘veréb’, **farkëtar – kovaç** ‘kovács’, **doke – zakone** – ‘szokások’, **habitem – çuditem** ‘csodálkozom’ stb.) . A szláv jövevényszavakat az életnek szinte valamennyi területén megtaláljuk, de a legtöbbet az anyagi kultúra és a háztartás, a mezőgazdaság (földművelés, kertészet, méhészet) szókincsében. A szlávok hosszas jelenléte az albánlakta területen számos nyomot hagyott az albániai toponímiában is (**Çermenika, Dibra**, **Dumbreja, Mokra**, **Shqeria, Zagoreja**, **Zadrima** tájegységek, a városnevek közül **Berat**,

Pogradec, a folyónevek közül a **Bistrica**, a **Bushtrica** és az **Osum**, számos falunév). Érdekességként megjegyezzük, hogy **Shqeria** tájegység neve albán nyelvi képződmény, ugyanis a szlávok régi neve az albánban **shka**, többesben **shqe** volt, a toponímiai adat tehát olyan vidék nevét őrzi, ahol egykor szláv ajkú népesség lakott. Az albán nyelv szláv jövevényszavainak csaknem teljes felsorolását megtaláljuk a tíz éve elhunyt kiváló leningrádi akadémikus, **Agnja Vasziljevna Desznickaja** műveiben, aki értékes monográfiákat írt a balkáni nyelvek alaktani és mondattani struktúrájáról is. (Neki köszönhető, hogy a szentpétervári egyetemen még ma is működik az albán nyelvtudományi intézet.) A török hódoltság kezdetével, a 15. sz. közepétől kezdve az albán nyelvet elárasztották a török jövevényszavak. A csaknem ötszáz évig tartó török hódoltság és az iszlám jelentős térhódítása (a lakosságnak mintegy 80 százaléka tért át a moszlim hitre) következtében egyes vidékek nyelvezete szinte „eltörökösödött". A gyakorló hívő moszlim férfilakosság elöregedésével és az 50-es években az országos méretű írástudatlanság felszámolásával a legtöbb esetben fölöslegesen meghonosodott török jövevényszavak mindinkább háttérbe szorulnak, feledésbe merülnek és albán eredetű szavak veszik át a helyüket. Ma már több százra tehető azoknak a török jövevényszavaknak a száma, amelyeket csak a hatvan éven felüliek értenek meg. (A török szavak túlsúlyára csupán egy elrettentő példát említsünk meg: az ötvenes években egy idősebb albán – korábbi földbirtokos – szájából hallottam a következő időpont meghatározást „**të xhumanë në sabah**" – albánul „**të premten në mëngjes**", azaz 'pénteken reggel'.) Mégis meg kell jegyeznünk, hogy aki az albán irodalommal akar foglalkozni, annak még ma is szüksége lehet török-magyar szótárra, ha akár olyan nagy írók műveit szeretné élvezni, mint **Dritëro Agolli** vagy **Ismail Kadare**.

3.11. A 15. sz. derekán aligha látta előre **Gian Francesco Poggio di Guccio Bracciolini** olasz humanista, hogy három évszázaddal később mekkora bonyodalmat, milyen hosszúra nyúló, kilátástalan vitákat okoz azzal, hogy a kor irodalmi divatjának megfelelően az archaizáló **dáko-római** (daco-romani) névvel jelölte egyik írásában a román fejedelemségek lakosait. A hosszú nevű szerző a humanizmus egyik igen képzett, elsőrangú teoretikusa volt, 1403-tól a pápai udvarban, később pedig a firenzei kancellárián dolgozott. Írásai népszerűek voltak a maguk korában, ezért ötlete elterjedt a humanisták körében, és az elnevezést mások is átvették. Tegyük hozzá, hogy a románoknak nem volt szükségük a humanista lelemény szülte névre, bennük ugyanis mindig tudatos volt római eredetük. Ez az etnikum születése után (7. sz.) a kelta eredetű, de szláv közvetítéssel elterjedt **vlach** (görögül **blachosz**, majd **vlachosz**) néven vált ismertté. (Ez a népnév a magyar nyelvben is meghonosodott két különböző alakban, az egyik volt az **oláh** 'román' jelentéssel, a másik pedig az **olasz**, a korábbi **talján** népnév helyettesítésére.) Arra nézve, hogy a románok hogyan nevezhették magukat, csak a Balkánon rekedt legnépesebb román csoport, az arumének vagy más néven macedorománok nyelvjárásában találunk utalást, akik ma is **armân**/**armăn** néven nevezik magukat. Ez a név a latin **romanus** 'római' hangátvetéses származéka, feltehetőleg a 8-9. sz. folyamán keletkezett, albán megfelelője **rëmën**/**rëmër**, de az albánban az eredeti népnév foglalkozásnévvé vált és ma *félig nomád pásztort* jelöl (ahogyan a középkor utolsó évszázadaiban a szerb okiratokban is nomád pásztor jelentésben használják a korábbi **vlah** népnevet.) A 12-13. sz. utazói, egyházi személyek és zsidó kereskedők, feljegyzéseikben a **morlaci** nevet használják, közölve ennek **Latini nigri** latin fordítását is. Ez az elnevezés a bizánci görög **maurovlachosz**/**mavrovlachosz** név latinos változata és a komán **karavlah** 'fekete-oláh' népnévből származik. A szerb hősi énekekben (*Junačke pesme*) Havaselve neve még a 15. sz. folyamán is **Karavlaška** volt, az Öreg Mircea fejedelem pedig **Mirčat, karavlaškog voevod** 'Mircea, a fekete vlachok vajdájaként' szerepel. A karavlahokról vagy morlákokról még a 20. sz. elején érdekes tanulmány jelent meg Teodor Filipescu román történész tollából (*Coloniile române din Bosnia* – 'A boszniai román kolóniák', Bucureşti 1906.) A szerző a 19. sz. végén tett boszniai utazásai során 19 karavlah településről (*cătune*) számol be, amelyek lakói a

dákoromán dialektust beszélik. Lélekszámukat 2.000 főre becsüli, de hozzáteszi, hogy a rendelkezésére álló adatok szerint a 17. sz. végén még 3.000 karavlah család élt Boszniában. Huzamos jelenlétüket Filipescu a **Vlašič planina** hegynévvel (a boszniai Travnik mellett) bizonyítja. Később Szlavóniába elvándorolt társaikat **Koritari** néven, a horvátországiakat pedig **Wasserkroaten** néven ismerik. Zágráb városában még talált egy utcát, amelynek **Vlaška ulica** – latinul Vicus latinorum – volt a neve A latin **romanus** szónak különben a román nyelv hangtörvényei szerint nem lehetne a ma használatos **român** 'román' a megfelelője, hanem **rumân**, ez a szó pedig még a középkor végén is 'jobbágy, földhöz kötött paraszt' jelentéssel található meg a román szókincsben.

3.12. A román etnikum és nyelv eredetének kérdése csak a 18. sz. második felében került napirendre, amikor a francia felvilágosodás eszméinek terjedése és ezzel párhuzamosan a nemzeti öntudatra ébredés a maroknyi román értelmiség figyelmét is a nemzeti nyelv és a nemzeti múlt felé fordította. A román felvilágosodás eszmei áramlatának legjelentősebb megtestesítője a 18. és a 19. sz. fordulóján az **Erdélyi Iskola** (**Şcoala ardeleană**) vagy más néven **Latinos Iskola** (**Şcoala Latinistă**) volt Balázsfalva központtal. Vezéralakjai az erdélyi triász három tagja, **Samuil Micu Clain** (1745-1806), **Gheorghe Şincai** (1754-1816) és **Petru Maior** (1760-1821) volt. Mindhárman erdélyi görögkatolikusok (unitusok, románul uniaţi) voltak, a legnevesebb erdélyi iskolákban, majd a pesti, a bécsi és a római egyetemen tanultak. Gh. Şincai 1774-től a Vatikán római *Sacra Congregazione de Propaganda Fide* intézetében folytatta tanulmányait, 1779-ben teológiából és filozófiából doktorált, és a magyaron, a németen, a latinon és az ógörögön kívül az olasz és a francia nyelvet is elsajátította. S. Micu Clain és Gh. Şincai a román nép és nyelv közvetlen, tiszta latin eredetét hirdette és síkra szállt a nem latin eredetű román szavaknak latin szavakkal történő helyettesítése mellett. Petru Maior ezzel szemben a román nép és nyelv keletkezésében jelentős szerepet tulajdonított a dákoknak is. Az Erdélyi Iskola harcot indított azért, hogy az erdélyi románság a három elismert erdélyi nemzetiséggel (a magyarokkal, a székelyekkel és a szászokkal) azonos jogokat nyerjen, és ezt az igényét a *Supplex libellus Valachorum sive Daco-romanorum* feliratban (1791) juttatta el **II. Lipót** császárhoz. A triász mindhárom tagja rövidebb vagy hosszabb ideig a *budai Egyetemi Nyomda* román korrektora vagy cenzora volt. A budai Egyetemi Nyomda a felvilágosodás eszméinek megfelelően aktívan támogatta az országban élő nemzetiségek nyelvművelését és a nemzetiségi nyelveken írt könyvek kiadását. Könyvügynöke Bukarestben is tevékenykedett, így kiadványai a román fejedelemségekbe is eljutottak, közreműködve a latin betűs írás meghonosításában. A román fejedelemségekben 1830-1860 között átmeneti írás volt (cirill és latin betűkből álló vegyes ábécé), majd 1860-ban intézményesítették a latin betűs írást. S. Micu Clain és Gh. Şincai közös művében (*Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Bécs 1780.) naiv etimológiákkal bizonygatta a román nyelv latin eredetét, az olasznál „tisztább" latin mivoltát, mivel ekkor már vitába kellett szállniok azokkal a kortársaikkal (**Franz Joseph Sulzer**, **Johann Christian Engel** és **B. Kopitar** – ez utóbbit a szlavisztika megteremtőjének tekintik), akik azt hirdették, hogy a románok jövevények Erdélyben. S. Micu Clain *Istoria, lucrurile şi întâmplările românilor* (A románok története, viselt dolgai és eseményei, 1806.) c. megírta népének történetét is. Az ő nevéhez fűződik az első latin betűs román könyv (*Carte de rogăciuni* – 'Imádságos könyv') megírása is (1779). Nemzeti történelme, amit *Hronica românilor şi a multor neamuri* ('A románok és sok más nép krónikája') c. a nagyszebeni nyomdában akart kiadni, csak 1844-ben jelenhetett meg, mert az osztrák cenzúra *izgatás vádjával* elkobozta. Két fejezete a *Budai Kalendárium* 1808 és 1809 évi kiadásában látott először napvilágot. Petru Maior érdeme, hogy 1825-ben Budán végre kiadták S. Micu Clain *Lexiconul de la Buda* (Budai szótár) c. nagy munkáját. Petru Maior három művében foglalkozott a román nyelvvel és a románok eredetével. Ezek közül kettőt románul (*Istoria pentru începutul românilor în Dachia* – 'A románok kezdeteinek története Dáciában' 1812. és *Dissertaţie pentru începutul limbei*

româneşti – ‘Disszertáció a román nyelv kezdetéről’, 1813.), egyet pedig latinul (*Orthographia romana* – ‘A román helyesírás’, 1819.) írt meg, hogy a külföldiek is megismerhessék. Széleskörű munkásságuk felbecsülhetetlen értékkel bírt a román nemzeti műveltség fejlesztésében, de egy fájdalmas kérdésre ők sem tudtak választ adni. Hangsúlyozták ugyan, hogy mindkét bolgár állam tulajdonképpen román-bolgár állam volt, sőt időnként a románok játszották benne a vezető politikai szerepet, de ez sem világította meg azt a „sötét évezredet”, amely a római légiók dáciai kivonásától a román fejedelemségek megalapításáig terjedt, és ami különböző spekulációkra adott lehetőséget. Nem oldotta meg ezt az alapvető problémát a nyelvész és történész **August Treboniu Laurian**, a latinista irányzat vezetője sem, aki *Istoria românilor* (‘A románok története’, 1853.) c. művében a román nemzeti történelmet Róma alapításával kezdte, és az egész román történelmet szervesen összekapcsolta a Római Birodalom történetével, annyira hogy időszámítását is Róma alapításával kezdte, nem kis meglepetéssel szolgálva olvasóinak, amikor könyvében azt olvasták, hogy **Tudor Vladimirescu** havaselvei forradalma (1821) szerinte 2574-ban játszódott le.

3.13. Aztán 1856-ban valóságos *Deus ex machina* formában ez az alapvető probléma is mintha egy csapásra megoldódott volna. **Gheorghe Asachi** költő, író és főiskolai tanár iaşi nyomdája ebben az évben kiadta *Huru krónikáját* (Cronica lui Huru), amelynek eredeti latin szövegét állítólag még **Nagy István** fejedelem (1457-1504) idejében **Petru Clanău** hadvezér fordított románra. A kiadvány bevezetője szerint Huru az országalapító **Dragoş Vajda** főkancellárja volt, aki a krónikát egy bizonyos **Arbure** „campodux” feljegyzései alapján írta. A krónika pontosan a rómaiak dáciai kivonulásának évével (274) kezdődik és 1274-ig (azaz **Bogdan Dragoş** uralkodásáig) számol be az eseményekről, azaz éppen az addig „sötétnek” tartott ezer esztendőről. A krónika szerint **Aurelianus** császár légióinak kivonulása után a lakosság **Iaşi** városában nagygyűlésen határozta el, hogy nem hagyja el hazáját, hanem szembeszáll a betörő barbárokkal. Országukat római mintára szervezték meg, mint moldovai szövetséges köztársaságot, amely a Keleti Kárpátok és a Dnyeszter közötti területre terjedt ki. És ez a szenzációs felfedezés pontosan a Párizsi Kongresszus évében került napvilágra, ahol a fejedelemségek esetleges egyesüléséről is dönteni kellett! **Ion Heliade Rădulescu** történész a maga módján két művében (*Elemente de istoria românilor* – ‘A románok történetének elemei’, 1860 és 1869, illetve *Echilibrul între antiteze* – Az antitézisek közötti egyensúly’) is kihasználta a krónika mondanivalóját. Szerinte a római légiók kivonulása után „Dácia autonóm és keresztény maradt..., ...keresztény eklézsiákban vagy demokráciákban alakult meg és kormányoztatott, mindegyik autonóm és konföderális volt..., Polgári törvénykönyve pedig a Pentateochusz volt...” És a „sötét évezred” másik végén **Radu Negru** fejedelem alkotmánya (1247) Havaselvét a bibliai Palesztina mintájára szervezte meg. Huru krónikája akkora visszhangot váltott ki, hogy **Grigore Ghica** moldovai fejedelem külön bizottságot hívott életre a szöveg valódiságának tisztázására. Természetesen hamarosan kiderült, hogy az egész krónika a két fejedelemség egyesülését ellenző **Sion**-család hamisítványa éppen úgy, mint **Constantin Sion** *Arhondologia Moldovei* ‘Moldova archonjainak jegyzéke’ c. koholmánya is, amelynek több családfája a hamis krónika adataira támaszkodott. Huru krónikája mindenesetre olyan vitákat kavart a fejedelemségben, hogy **Alexandru Philippide**, a iaşi Egyetem kiváló nyelvésze még 1882-ben is szükségét érezte annak, hogy hosszabb tanulmányban bizonygassa, hogy Huru krónikája közönséges hamisítvány. A romantikus román történetírás kibontakozása a két román egyetem megalapítása (a iaşi 1860-ban, a bukaresti l864-ben) után kezdődött. Vezéralakja vitathatatlanul **Bogdan Petriceicu Haşdeu** (1838-1907), az autodidakta zseni volt, akit 1874-ben kineveztek a bukaresti Egyetem összehasonlító nyelvészeti tanszéke professzorának. Jegyezzük meg, hogy 1871-ben Lipcsében már megjelent **Robert Roesler** *Rumänische Studien* c. műve, amelyben objektív (túlnyomó többségükben mindmáig meg nem cáfolt) tényekkel elutasította a dáko-román

kontinuitás hipotézisét. B. P. Haşdeu főművében (*Istoria critică a românilor* – 'A románok kritikus története', Bucureşti 1873 és 1875.) Dácia, a Római Birodalom és a román fejedelemségek folyamatosságára helyezte a hangsúlyt. Noha ellenezte a „tiszta" latinizmust, moldvai – besszarábiai – hazafiként szlavista létére is a dákok súlyát hangsúlyozta a román szintézisben és igyekezett a minimálisra korlátozni a vitathatatlanul erős szláv hatást a román nyelvben és a régi román kultúrában. Másik művében, a *Ioan Vodă cel Cumplit* ('A Kegyetlen János Vajda', 1865.) c. monográfiában ezt a hírhedt fejedelmet a 16. sz. legragyogóbb európai politikusának kiáltotta ki, aki szerinte valójában **Cuza fejedelem** 19. sz. reformjainak előfutára volt. B. P. Haşdeu rendkívül széles tudása és vitathatatlanul óriási tekintélye sokáig fékezte a tudományos követelményeket kielégítő történetírás kibontakozását. A román történetírás szakmai színvonalra csak a 19. sz. utolsó évtizedében emelkedett, miután 1883-ban **Alexandru D. Xenopol**t nevezték ki a iaşi Egyetem román történelem tanszéke professzorának. Kétségtelenül ő volt az első román történész, akit a „nagy" jelző megillet, de mivel munkásságában főként a történelemelmélet kérdéseire összpontosított és nagyméretű szintéziseket írt, kevésbé felelt meg a kor követelményeinek, hiszen az erősödő nemzeti öntudatnak hősi múltra, nemzeti hősökre volt szüksége. *Istoria românilor din Dacia Traiană* ('A románok története Dacia Traianában', l888) c. kötetébe igyekezett egyensúlyba hozni a dák és a római elemet a román nép és nyelv eredetében, győzködve olvasóit, hogy a nemzet értékét semmiben sem csökkenti a dákok szerepe a román nép születésében. Ugyanakkor ő is azt vallotta, hogy népe ugyan dáko-romai, de inkább római, mint dák. Ezzel a következtetésével egyetértett **Dimitrie Onciul** is, aki 1896-ban lett a bukaresti Egyetem román történelem tanszékének professzora. Munkásságát illetően meg kell említenünk, hogy ő volt az első román történész, aki elfogadta Robert Roesler néhány következtetését, de továbbra is előtérbe helyezte a rómaiak szerepét népének születésében. *Din istoria României* ('Románia történetéből', első kiadása 1905-ban) c, munkájában Traianus császárt a „román nép megalapítójának". (I.) Károly királyt pedig a „román királyság megalapítójának" nevezi. Kortársai a század végéig, sőt még a századfordulón túl is fáradhatatlanul vitáztak a rómaiak és a dákok szerepéről a román nép és nyelv keletkezésében. **Cezar Boliac** (1813-1881) személyében akadt egy neves író, aki a dákok kedvéért még amatőr régésznek is felcsapott, aki 1858-ban, megelőzve Bogdan Petriceicu Haşdeut, a *Românul* ('A román') c. lapban *Despre Daci* ('A dákokról') c. lelkes kiáltványt publikált, méltatva a dák civilizáció magas színvonalát, és felszólítva kortársait, hogy fáradhatatlanul kutassák, kik is voltak valójában a dákok, honnan származtak, milyen vallásuk volt, a civilizáció milyen fokára emelkedtek, amikor a rómaiak leigázták őket. Lelkesedésében két évtizeden át járta az országot, mindenütt a dákok nyomait kutatva. Végül azt hitte, hogy talált egy dák ábécét, sőt még „történelemelőtti pipákat" is, amiből arra következtetett, hogy a jó dákok bizony nem vetették meg a pöfékelést sem! **Alexandru Odobescu** író egyik ironikus cikkében (*Fumuri arheologice scornite din lulele preistorice de un om care nu fumează* – 'Régészeti füstök, amelyeket történelemelőtti pipákból olyan ember varázsolt elő, aki nem dohányzik') válaszolt ezekre a leletekre. A dákok, akiket addig beárnyékolt Róma ragyogása, a tiszta latin eredet vakító fénye, fokozatosan szorították háttérbe Traianust és légióit. A dákok kultusza **Mihai Eminescu**, a nagy román nemzeti költő munkáiban is helyet kapott, nemcsak kéziratban maradt cikkeiben és tanulmányaiban, hanem több versében és a *Dacii* (A dákok') c. drámájában is, aki az örökre elveszett *aurea aetas* nosztalgiájától fűtve méltatta nemzetének ködbe vesző kezdeteit. A 20. sz. elején tovább nő a dákok jelentősége. Vasile **Pîrvan** régész és ókor-történész *Getica – O protoistorie a Daciei* ('Getica – Dácia előtörténete', Bucureşti 1926.) c. monográfiájában megrajzolta a hajdani dák civilizációt, ami pontosan fedte kortársainak elképzelését a hagyományos román civilizációról. A dák civilizációt egy nagy és erős nép művének tekintette, amely a trák törzsek közül egyedül volt képes hatalmas és erős államot létrehozni, „egy tökéletesen homogén etnikai alapon nyugvó, évszázados történelmi

hagyományokkal rendelkező nagy királyságot...” A továbbiakban V. Pârvan megkockáztatja azt a következtetést is, hogy „Nemcsak a Bánság és Olténia vette át a római életformát, hanem fokozatosan Havaselve és Moldova (sic!) is, egyrészt a római Dáciához fűződő nemzetiségi és érdek kapcsolatok révén, másrészt pedig a géta Moesiához fűződő kapcsolatok révén...” Tehát nála a római hódoltság előtti Dácia, a római kori Dácia és a mai Románia tökéletesen egymásra épülő három egység, amelyek évezredeken át megfelelnek egymásnak. Alig egy évtizeddel később **C. C. Giurescu** *Istoria românilor* – ‘A románok története’ I. kötet, 1935.) kijelenti, hogy a dákok többsége a háborús pusztítások és a tömeges menekülés ellenére a helyén maradt, és „...a romanizmus azért diadalmaskodott Dáciában, mivel megnyerte az őslakókat...” Ennél tovább nem követjük a különböző romániai *történészáramlatok* vitáját a két etnikai összetevő, a római és a dák elem súlyáról, illetve a kettő közül valamelyiknél a túlsúlyáról, hiszen tanúi lehettünk, hogy a Ceauşescu-diktatúra tetőpontján miként alakult ki az „ötezer éves kultúra” mítosza és a dicsfényben ragyogó történelmi ív a hatalmas Burebistától a „Kárpátok géniuszáig”. Ehelyett térjünk át a kibontakozó román nyelvtudomány állásfoglalásaira.

3.14. A román etnogenézis kérdésének tudományos igényekkel készült első alapos, sőt mondhatnánk monumentális nyelvészeti (összesen nem kevesebb mint 1.423 oldal!) feldolgozása **Alexandru Philippide** (1859-1933) iaşi egyetemi tanár *Originea romînilor* (‘A románok eredete’) c. két kötetes monográfiája (I. kötet 1923 Iaşi, II. kötet 1927. uo.). A szerző impozáns forrásanyagra támaszkodva vizsgálja a román eredet kérdését. Következetes objektivitására mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy teljes fordításban közli **Kekaumenosz** bizánci krónikaíró *Sztrategikon* c. művéből azt a fejezetet, amelyben elítélően nyilatkozik a birodalom területére bevándorolt vlachokról. Philippide arra a következtetésre jut, hogy a kiürített Dacia Traiana provinciából teljesen (vagy esetleg részlegesen) eltűnt a romanizált lakosság. De ha egyáltalán maradtak is vissza romanizált csoportok, ezek csak csoda folytán maradhattak fenn, dacolva a népvándorlás egymást követő hullámaival, hogy végül a 6-7. sz. folyamán összeolvadjanak a Balkánról tömegesen bevándorló vlahokkal. Természetesen tévesen teszi ilyen korai időpontra a románság felvándorlását (a kutatások mai állása szerint az általa megjelölt időpontban a románság legfeljebb „születőben” lehetett), de ugyanakkor figyelemre méltó az a törekvése, hogy a dáko-román nyelvjárási sajátosságai alapján megpróbálja rekonstruálni a felvándorlás útvonalát. Philippide monográfiája meglehetősen vegyes visszhangra talált kortársainak körében. Alexandru D. Xenopol a románság bölcsőjét Erdélybe helyezte, szemben Bogdan Petriceicu Haşdeuval, aki Olténia mellett kardoskodott. Az első nagyobb lélegzetű reakció R. Roesler munkájára **Dimitrie Onciul** tollából származott, aki tagadta a dáciai romanitás megszünését, a román nép bölcsőjét az Al-Duna mindkét partjára helyezte, azaz a dáko-román kontinuitás elfogadásával együtt hangsúlyozta a balkáni vlahok szerepét is, ami szerinte a középkor egyes évszázadaiban a dáciai románság szerepénél sokkal jelentősebb volt. Nagy visszhangot keltő cikkében (*Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţei românilor în Dacia Traiană. Dare de seamă critică* – ‘Roesler elmélete. Tanulmányok a románok kitartásáról Dacia Traianában. Kritikus beszámoló’), amely a *Convorbiri literare* c. hetilapban jelent meg (1885), a román kontinuitást Olténiába, a Bánságba és Erdély nyugati felébe helyezte, hangsúlyozva, hogy Moesia a „romanitás erős gócpontja” volt. Tehát a mai Románia felét vette tekintetbe, de a mai Bulgária és Szerbia jelentős területeit is hozzákapcsolta, mint bölcsőt. Szerinte a románok Havaselvére és Moldvába csak a 11. sz. második felében vándoroltak be, miután onnan a besenyők visszahúzódtak. Ezzel szemben **Vasile Pârvan**, a román régészet megalapítója *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării* (‘A római élet kezdetei a Duna torkolatánál’, Bucureşti 1923.) c. munkájában megalkotta a *Szkíta Dácia* fogalmát, ami szerinte Dobrudzsát, Havaselvét és Moldova déli területeit foglalta magába, és amelyen át, a folyóvölgyekben, állandó római forgalom bontakozott ki a Fekete-tenger partvidéke és a Kárpátok között. Az ő

szemében, miként később a nagy román történész, **Nicolae Iorga** (1871-1940) véleménye szerint is, a románokat az egész keleti latinitás örököseinek kell tekinteni. Ennek a kornak a leggroteszkebb nacionalista fantáziaszüleménye az erdélyi származású **Nicolae Densuşianu** (1846-1911) történész *Istorie critică* ('Kritikus történelem') c. impozáns méretű (1.200 oldal!) művével, ami csak halála után (1913) jelent meg. Ebben hat évezreddel Krisztus születése előtt egy hatalmas „pelazg birodalmat" álmodott meg, amely nemcsak az egész Európát ölelte fel, hanem Észak-Afrikát és Ázsia nagy részét is. A műveltség ebből a hatalmas birodalomból, mégpedig a Duna és a Kárpátok térségéből terjedt el. A dák és a latin ugyanannak az ősi nyelvnek a leszármazottai. Bizonyítékként Traianus ismert oszlopának domborműveire hivatkozik, amelyeken a római császár közvetlenül – tolmács segítsége nélkül! – tárgyal a dák parasztokkal. A nyelvészet területén a legnagyobb tekintélyre **Ovid Densuşianu** (1873-1938) tett szert franciául írt monográfiájával – *Histoire de la langue roumaine* – amelynek első kiadása 1902-ben jelent meg Párizsban, aki nagyrészt elutasította R. Roesler elméletét (és a későbbiekben A. Philippide következtetéseit is). Véleménye szerint a Dunától északra, elsősorban a mai Románia délnyugati területén, helyben maradt a romanizált lakosság egy része, a balkáni románság viszont sokkal jelentősebb szerepet játszott a román nép és nyelv kialakulásában, de ezek a románok nem Moesiából, hanem Illyricumból vándoroltak fel az Al-Dunától északra. „Egy ponton értünk egyet Röslerrel, éspedig abban, hogy a román nyelv kialakulásának központját a Dunától délre kell helyezni..." – szövegezte meg végső konklúzióját. Később keményen bírálta Al. Philippidét, kijelentve, hogy „roesleriánus", de ezt nyíltan nem vallja be. O. Densuşianu monográfiája – amit l929-ben újra kiadtak, ezúttal Bukarestben – osztatlanul nagy sikert aratott a latin országokban, és javarészt ennek a műnek tulajdonítható, hogy a valamilyen újlatin nyelvet beszélő országok történészei, nyelvészei stb. még ma is – valamilyen érzelmi alapon – kész ténynek tekintik a dáko-román kontinuitást. (**Catherine Durandin** francia történész, az *Histoire des Roumains*, Paris 1995. c. terjedelmes monográfia szerzője budapesti látogatása során kérdésemre csak annyit válaszolt, hogy az ő szemében nem vitás a románok dáko-román eredete és folyamatossága.)

3.15. Az évtizedek folyamán a román nyelv és etnikum eredetéről három elmélet kristályosodott ki:

1/. *a dáko-román kontinuitás hipotézise, ami szerint a románok őshonosak mai hazájuk területén,*

2/. *a bevándorlási hipotézis, ami szerint a románság az Al-Dunától délre született és csak később telepedett le mai hazájában,*

3/. *a két hipotézis közötti kompromisszum, azaz a románság az Al-Dunától északra és délre született.*

A román történészek és nyelvészek kezdetben az első hipotézist fogadták el, majd a harmadikat, attól függetlenül, hogy a román belpolitika követelményeinek megfelelően hogyan alakult a dák és a román összetevő részaránya a nyelv és az etnikum születésében. Érdemes hangsúlyoznunk, hogy 1977-ben, tehát a román pártállam nacionalizmusának erősen felfelé törő szakaszában, minden rövidítés vagy szövegtorzítás nélkül (bár igen sok magyarázó lábjegyzettel) kiadták románul **Carlo Tagliavini**, a neves olasz romanista *Originile limbilor neolatine* ('Az újlatin nyelvek eredete') c. monográfiáját, amelyben a szerző erre a következtetésre jut: „A Dunától északra lévő romanizált népesség bizonyos maradványainak tagadása nélkül, a külföldi nyelvtudósok többsége elismeri, hogy a román nyelv kialakulásának színhelyét megközelítőleg a Dunától északra és délre fekvő délkeleti szomszédos területekre kell helyezni". De C. Tagliavini művének kiadásáig sok víz folyt le a Dunán és a vita egyre jobban elmérgesedett a román és a magyar kutatók között. Ez utóbbiak ugyanis kezdettől fogva R. Roesler következtetéseit, tehát a bevándorlási hipotézist fogadták

el. Sajnos a 20. sz. első negyedében, de főként a két világháború közötti időszakban mindkét fél politikai érvnek tekintette a kontinuitási, illetve a bevándorlási elméletet. Ekkor már nem is annyira a román folyamatosság vagy bevándorlás körül folyt a vita, hanem mindkét fél azt igyekezett bizonyítani, hogy az ő hazájának van történelmi joga (vagy „nagyobb történelmi joga") Erdély birtoklásához. Néhány évtized alatt egész könyvtárra való publikáció (monográfia, tanulmány, cikk) jelent meg, kevés kivételtől eltekintve felületes, hevenyészett, a tudománytól mindjobban elrugaszkodó propagandabrosúrák, amelyek szót sem érdemelnek. A „vitairatoknak" ebben az áradatában mégis akadt néhány olyan írás, amelyek joggal keltették fel a magyar-román politikai perlekedésen kívül álló, pártatlan külföldi kutatók érdeklődését is. Ezek közül elsőként **Tamás** (**Treml**) **Lajos** később magyarul is kiadott *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane* (Budapest 1936) c. monográfiáját kell megemlítenünk, aki tudományos érvekkel cáfolta a dáko-román kontinuitás hipotézisét, és elsőként fogalmazta meg a balkáni romanitás mozgó kontinuitásának gondolatát. Rámutatott, hogy a legelőváltásos gazdálkodást folytató románok nem hoztak létre állandó jellegű településeket, hogy nemcsak az évszakok szerint változtatták lakóhelyüket (nyáron a havasi legelőkön, télen viszont a folyóvölgyekben és a síkságokon legeltették nyájaikat), hanem időnként családostól felkerekedtek, hogy több napi járóföldre verjék fel tanyájukat. Gustav Weigand után Tamás volt az első, aki nagy figyelmet fordított az összehasonlító nyelvészetre, a román nyelv szókincsének vallatására. (Csak sajnálni lehet, hogy első biztató, komoly eredményei után nem folytatta a román eredetkutatásokat, amely eredményeinek elismeréséül alig 33 évesen a kolozsvári egyetem tanárává nevezték ki. Talán megsejtette, hogy a probléma másik neves kutatójának, Makkai Lászlónak a kiadatását fogja követelni a Romániában születő pártdiktatúra? Tény, hogy elhagyta Kolozsvárt, majd Budapesten az MKP szolgálatában elvégezte a budapesti Tudományegyetemen a politikai nagytakarítást, a tanári karban és a hallgatóság soraiban egyaránt. **Révai József** gyér érdemei közé tartozik, hogy **Rákosi Mátyás**t lebeszélte **Makkai László** kiadásáról, akire Romániában ugyanaz a tragikus sors várt volna, mint tárgyilagos vitapartnerére, **Gheorghe I. Brătianu**ra, aki a kommunisták máramarosi börtönében halt meg. Tamás említett monográfiáját és a román eredettel foglalkozó más írásait Romániában fekete listára tették, és nem tudom, ma egyáltalán hozzáférhetőek-e legalább a kutatók számára. Tamás annyira félt a román eredetkutatások egész témakörétől, hogy soha többé nem foglalkozott vele, sőt, amíg az Akadémia berkeiben politikai hatalom volt, mindenkinek megtiltotta, hogy ezt a kényes témát akár csak érintse is. (Máig sem tisztázódott, volt-e bármilyen szerepe **Gyóni Mátyás**, a nagy Nicolae Iorgával is bátran szembeszálló, tehetséges bizantinológus egyéni tragédiájában.) Közel háromnegyed évszázad telt el Tamás monográfiájának megjelenése óta, de következtetései szinte változatlanul ma is érvényesek, ezeket **Gottfried Schramm** német történész csak egyes részletekben pontosította, újabb nyelvészeti bizonyítékokkal (nem is mindig szerencsésen) gazdagította, újat főként néhány új fogalom – „Pásztor-Románia", „fluktuáló kontinuitás" stb. – megalkotásával tett hozzá, amint erre a továbbiakban rátérünk. A másik értékes munka **Kniezsa István** 1943-ban megjelent *Die Gewässernamen des östlichen Karpatbeckens* c. tanulmánya, amely nyelvészeti módszerekkel bizonyítja, hogy a kelet-nyugat irányú erdélyi folyóneveket a betelepülő románok a magyaroktól vették át , mert hangtörténetileg abszurdum feltételezni, hogy a **Crissus**, **Marissus** stb. latin névváltozatok (amelyekben az **-issus** végződés dák előzménye csak ***iššos** lehetett, azaz a latin ikerített **-ss-** a dákban feltehetőleg meglévő, de a latinból hiányzó palatalizált **s**-hangot jelölt) közvetlenül és nem magyar közvetítéssel kerültek a románba. Ehhez hozzátehetjük, hogy a mai Románia területén egyetlen olyan román folyónév sincs, amely a dáko-román kontinuitás hipotézisét támasztaná alá. Ha egyáltalán valamilyen kontinuitásról beszélhetünk, az a dák kontinuitás (aminek egyik bizonyítéka a korabeli görög forrásban megőrzött **Rhabon** ‘eleven' dák folyónév, amelyből a szlávban tükörfordítással **Zsil** lett, ugyancsak ‘eleven, fürge' jelen-

téssel). Maradandó értékeket alkotott a már említett **Makkai László** történész is (*Erdély története*, Budapest 1944., *Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalom fejlődésében*, Kolozsvár 1942, és az 1949-ben kis példányszámban megjelent, majd Rákosiék által könyörtelenül a zúzdába irányított *Magyar-román közös múlt*, ami végre csak 1989-ben jelenhetett meg és vált hozzáférhetővé az olvasók számára.) De 1949-ben az ország akkori legkiválóbb történésze örülhetett, hogy legalább a Történettudományi Intézet kartotékjait gondozhatta. Talán az volt a fő bűne a pártállam szemében, hogy nem a proletárinternacionalizmus panaceáját ajánlotta a magyar-román megbékélés előmozdítására. Ez utóbbi művében magyar és román olvasóinak egyaránt azt ajánlotta a figyelmébe, hogy a *mi térségünkben nem politikai nemzetek, hanem nyelvi nemzetek keletkeztek, és mindkét nép fiainak – a határokon belül és kívül – elidegeníthetetlen joga az anyanyelve által hordozott kultúrához való tartozás*.) Makkai munkássága, következetes puritán protestáns szemlélete, megalkuvást nem tűrő objektivizmusa már korábban is sértette a román nacionalista körök érzékenységét. **Fekete-Nagy Antal**lal és **Gáldi László**val közösen jegyzett *Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400 auf Grund der neuesten Forschung*, Budapest 1941, az általuk szerkesztett és a fenti monográfiával párhuzamosan megjelent *Documenta historiam Valachorum in Ungaria illustrantia usque ad annum 1400 post Christum,* egyéni művei közül *Die Rumänen Siebenbürgens in den ungarischen Urkunden des Mittelalters,* Budapest, 1942. és *Einwanderung und Niederlassung der Rumänen* in: *Geschichte der Rumänen*, szerk. **Gáldi László** és **Makkai László**, Budapest 1942. Megoldhatatlan feladat elé állította a román történészeket (pl. **Ion Mogá**t), akik a sok középkori oklevél és egyéb dokumentum cáfolhatatlan adatait hiába igyekeztek összhangba hozni a dáko-román kontinuitás hipotézisével. Ezért kiáltotta ki a román kommunista rendszer közellenségnek Makkai professzort.

3.16. A magyar-román vita kiéleződése, majd fel-fellángolásai közepette a más nemzetiségű kutatók érdeklődése rohamosan megcsappant a nagy felkészültséget igénylő téma iránt. Talán **Ernst Gamilschegg** német kutatót érdemes megemlíteni, aki az olténiai román nyelvjárást tanulmányozva, századunk 20-as éveiben saját új elméletével, a *gócterületek* (*Kerngebiete*) hipotézisével lepte meg a terület kutatóit. Szerinte a román nyelv nem egy, hanem négy különböző, egymással össze sem függő területen született meg. Tehetséges, de autóbaleset következtében korán elhunyt tanítványa, **Günter Reichenkron** is négy ilyen gócterületet határozott meg *Die Entstehung des Rumänischen nach den neuesten Forschungen* (1963) c. tanulmányában, majd négy kötetesre tervezett *Historische altromanische und lateinische Grammatik* c. művében. Egy másik kutató, **Georg Renatus Solta** *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Beücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen* (Darmstadt 1980.) lényegében ezen az úton jutott el a dáko-román kontinuitás elfogadásához. A gócterületek elméletét a kutatók egyöntetűen elutasították attól függetlenül, hogy a román eredet kérdésében melyik hipotézis hívei közé tartoztak. A négy román főnyelvjárás – a *dákoromán, az arumén vagy macedoromán, a meglenoromán és az isztroromán* – ugyanis alapvető szókincsében és nyelvtani szerkezetében annyira egyező, hogy még egy legelőváltásos pásztorkodást folytató, félnomád nép mobilitása sem tehette volna lehetővé négy különböző területen beszélt, egymástól elkülönülten született nyelv alapvonásainak ilyen mértékű azonosulását. **Gottfried Schramm** freiburgi professzor 1954-ben írta meg disszertációját a göttingeni egyetemen, és ez az írása 1957-ben *Namenschatz und Dichtersprache. Studien zu den zweigliedrigen Personennamen der Germanen* nyomtatásban is megjelent a *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschug* 15. számú mellékleteként. A fiatal kutató lázas igyekezettel vetette magát a korai középkort személyneveire, elsőnek az 5. sz. hun névanyagára. Később ugyan inkább a kelet-európai történelemre, ezen belül is a lengyel és az orosz történelemre szakosodott, de öregségére visszatért ifjúkori vesszőparipájához, kiszélesítve a Kr. u. első évezred toponímiájára a tulajdonnevekre vonatkozó kutatásait.

Ennek első komoly eredménye az *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im I. Jahrtausend n. Chr*., Stuttgart 1981. Nem feladatunk és nem is áll szándékunkban, hogy ezt a monográfiáját részletesen elemezzük, de sok helytálló következtetése mellett fel kell hívnunk a figyelmet a szerzőnek arra a visszavisszatérő hibájára, hogy a megoldhatatlannak tűnő problémákat előszeretettel söpri a szőnyeg alá, vagy egyenesen mellőzi őket. Ebben a könyvében a fogas kérdéseket, a vitás eredetű tulajdonnevek eredetét lépten-nyomon elintézi a kényelmes „*Lokalbarbarsprache*" semmitmondó kifejezéssel, amit itt annyit jelent, hogy „*keine Antwort*". Schramm következő vállalkozása a *Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa*, ami először három részletben jelent meg a *Zeitschrift für Balkanologie* XXI/2. (1985.), XXII/1. (1986.) és XXIII/1. (1987.) számában, majd a **Mazsu János** és **Miskolczy Ambrus** szerkesztésében kiadott *Disputa* sorozatban magyar fordításban is (*Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*, Debrecen 1997.) A magyar kézirat már nyomdában volt, amikor a szerző az időközben megjelent recenziók bírálatainak egy részét elfogadva módosításokat eszközölt az eredeti német szövegen, amelyekkel a monográfia németül is újra kiadásra került *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern*, München, 1997. c. gyűjteményes kötetében. A szerző, mint a magyar-román vitán kívül álló pártatlan kutató részletes és kritikus mérleget készít a problémakör nemzetközi irodalmáról, majd az albán-román nyelvi párhuzamok (elsősorban szókincs beli, mert a morfológiai, a frazeológiai és a mitológiai párhuzamokat nem ismeri) figyelembe vételével összefoglalja azokat a kritériumokat, amelyek alapján meghatározható a román „őshaza":

1. Csak egy bölcső lehetett, amely elég nagy volt két etnikum – az albán és a román – egymás mellett éléséhez,

2. A legelőváltásos – transzhumáló – pásztorkodásra alkalmas, legalább 1.000-1.200 m magas hegyvidéknek kellett lennie,

3. A közelében téli legeltetésre alkalmas völgyeknek és nagyobb síkságoknak kellett lenniük,

4. Olyan toponímiai adatok, amelyek meggyőzően bizonyítják az albán és a román nép hosszabb, legalább két évszázados szimbiózisát.

G. Schramm véleménye szerint ezeknek a követelményeknek kizárólag a Balkán félszigeten magasló **Balkán-hegység** (a **Rila**, a **Pirin** és a **Rodope**) felel meg, amely a félsziget legmagasabb hegyvidéke sok havasi legelővel, a hegyek lábánál elegendő síkvidékkel. Itt a két etnikum egykori jelenlétére a mai bolgár-jugoszláv határvidéken a **Vlasina**-patak és a **Vlasino**-tó, a hegyvidék délnyugati lábánál pedig **Štip** városa emlékeztet (ez utóbbi toponímiai adat csak az albán nyelv hangtörvényei alapján alakulhatott ki a görög **Asztibosz** névből, bizonyítva, hogy a későbbi szláv bevándorlók a helyszínen talált albánoktól vették át). Szerzőnk itt beleesik következetes hibájába: a bölcső helyének meghatározásánál mellőzi a térség talán legjelentősebb román veretű toponímiai adatait, az általa megjelölt térségtől sokkal nyugatabbra emelkedő **Durmitor** hegyláncot és a **Visitor** meg a **Pirlitor** hegycsúcsot. E három név vitathatatlan román eredete – jelentésük a közölt sorrendben 'Alvóhely', 'Álmodó' és 'Perzselő' – arra enged következtetni, hogy a feltételezett román bölcső nyugati határai sokkal távolabb húzódtak, semmint azt Schramm el akarja hitetni. A román nyelv és etnikum születésének időpontját a 7. sz. elejére teszi, amikor a növekvő szláv áradat nyomására összeomlott a Száva-Al-Duna limes (megerősített és katonailag védett határvonal) és a romanizált lakosság tömegesen menekült dél, dél-kelet felé. Az egyik Szent Demeter legenda (*Miracula Sancti Demetrii*) tesz említést azokról a menekültekről, akik észak felől, **Serdica** (Szófia) és **Naissus** (Niš) környékéről jöttek. A menekülő városlakók csak erős

városfalak mögött érezték magukat biztonságban, ezért meg sem állapodtak a 42. szélességi fokon húzódó városfüzér előtt. **Devol**, **Kastoria**, **Verria**, **Florina**, **Serres** és **Salona** fogadta be őket, amely városok neve hajdani latin ajkú többségre utal, és amelyekben jelenlétüket a 13. századig nyomon követhetjük, amikor felszívódtak a görög nyelvű többségbe. Romanizált népesség huzamosabb jelenléte feltételezhető **Bitola** és **Elasszon** városában is. Ez utóbbi arumén neve **Lăsun**.

3.17. A Száva-Al-Duna vidékének romanizált falusi lakossága a menekülésre őseinek hagyományosan bevált módszerét választotta, az erdőborította hegyvidéken keresett menedéket. Mivel a szláv áradat nem apadt el, huzamosabb időre berendezkedtek a mostoha életkörülmények között és Schramm szerint kialakították a Balkánon korábban ismeretlen nomád legelőváltásos (transzhumáló) állattenyésztést, mint csaknem kizárólagos létfenntartási formát. Ezt a magas hegyvidékre áttelepült és félig nomád pásztorrá vedlett népet nevezi Schramm *Pásztor-Romániának*, amely nemcsak területileg érintkezett, hanem legalább két évszázadon át békés szimbiózisban is élt az albánokkal. Szerzőnk semmilyen bizonyítékkal sem támasztja alá, hogy korábban a legelőváltásos jószágtartás a Balkánon ismeretlen termelési forma lett volna. Ez az állítása ugyanúgy elfogadhatatlan, mint az a kijelentése, hogy a hegyvidékre szoruló albánok a földműveléssel együtt a földműveléshez kapcsolódó ősi albán szókincset is elfelejtették volna. A Balkánon nem a szlávok voltak az elsők, akik elől a lakosságnak menekülnie kellett, arról nem is szólva, hogy az első szláv csoportok békés földművesek voltak, akik csak némi földet kerestek, amin megtelepedhettek. Gondoljunk a népvándorlás sokkal harcosabb jövevényeire, a gótokra, majd a kegyetlen hunokra meg az avarokra, és akkor joggal feltételezhetjük, hogy a magas hegyek közé korábban is gyakran menekült és telepedett le síkvidéki (paraszti) lakosság, amely a hegyvidéken legfeljebb egy kis kölest tudott megtermelni, és elsősorban állatállománya tartotta el. Schramm szerint *Pásztorrománia* területe Serres környékén feltehetőleg huzamosabb ideig érintkezett a városi latinsággal, s ez a körülmény elősegítette többé-kevésbé romanizált nyelvük fennmaradását. *Pásztorrománia* lakói állandó jellegű településeket nem létesítettek, a lakosság és a nyájak gyarapodásával időnként felkerekedtek, hogy száz-kétszáz km-re vagy még távolabb üssék fel tanyájukat és újabb gócot vagy gócokat hozzanak létre. Schramm ilyen *pulzáló*, gyakran észre sem vehető terjeszkedéssel magyarázza a balkáni vlachok elterjedését a Balkánon és fő nyelvjárásaik – az arumén vagy macedoromán, a dáko-román, a megleno-román és az isztro-román – kialakulását. Említést tesz a Balkán nyugati-északnyugati területein a középkor utolsó századaiban élt *morlákokról*, akik szerinte azért nem telepedtek le, mert a szerb knyázok és kolostorfők, akik örömmel fogadták a vlah pásztorokat, mivel régebben hasznosíthatatlan havasi legelőkön legeltették nyájaikat, ezért minden eszközzel helyhez akarták kötni őket, ami ellen nomád természetük berzenkedett. (Ebben a kérdésben Schramm is **Tudelai Benjámin** 12. sz. zsidó utazó feljegyzéseire utal, aki hangsúlyozta, hogy a vlah útonállókat még senki sem tudta leigázni.) Ezekkel a morlákokkal kapcsolatban elfogadható a kortársaknak az az állítása, hogy élt bennük a római eredet tudata, ugyanis a Balkán nyugati felében a latin rítusú papoknak volt alapjuk, mihez hasonlítani a morlákok nyelvét, amiből a latin segítségével sok mindent megértettek. Elfogadhatatlan viszont a román tömegekre vonatkoztatva ugyanez a megállapítás **Adolf Armbruster** tollából. Ennek az erdélyi szász történésznek, aki munkásságával sokszorosan „jóvá tette” mindazt, amit szász elődei a dáko-román kontinuitás hipotézisének cáfolásával a születő román nacionalizmus, az Erdélyi Iskola korifeusai ellen vétkeztek, bukaresti egyetemi tanulmányai után sikerült bejutnia a Nicoale Iorga Történeti Intézetbe. Itt írta meg disszertációját (1971) *Romanitatea Românilor. Istoria unei idei* (‘A románok római mivolta. Egy eszme története’) c. Ebben nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a románok az évszázadok folyamán töretlenül megőrizték római eredetük (latin mivoltuk) tudatát. Nos a mű sikerét követő negyedszázad alatt a disszertációból tekintélyes monográfia lett, amelyben a kontinuitás hipotézisének minden ellenfele „megkapja a

magáét"a szerzőtől. A könyvet természetesen világnyelveken is kiadták, németül már 1972-ben, franciául 1977-ben (feltehetőleg angolul is, de ilyen példány eddig nem került a kezembe), majd 1991-ben újra megjelent németül, *Auf den Spuren der eigenen Identität* c., a szerző egyéb írásaival csaknem kétszeresére bővítve, mint a rendszerváltás után külföldi román propaganda bestsellere. Nem áll szándékunkban a könyv részleteivel foglalkozni, de egy kérdést azért tegyünk fel a sikeres szász szerzőnek: Ugyan miről vették észre a vlachok, hogy nyelvük latin eredetű? Talán a bolgár nyelvvel hasonlították össze az Al-Duna jobb partján, vagy talán a folyó másik partján a kunok nyelvéhez viszonyítva? És ugyan micsoda gyerek az, aki csak az apjára emlékezik közel ezer esztendő távlatából, teljesen megfeledkezve az anyjáról, aki a kontinuitás hipotézise szerint ugye dák volt?) Természetesen Schramm érvelése is sántít a morlákok elvándorlását illetően, de itt a szerző másik gyakori hibája fülelhető le: bizonyítékok és konkrét adatok hiányában szabadjára engedi a fantáziáját. Ily módon bármilyen biztatóan és meggyőzően vázolja is fel nekünk a román nyelv és etnikum bölcsőjének helyét, ő is adósunk marad az adott terület nyugati határainak megrajzolásával.

3.18. G. Schramm monográfiájában összefoglalja a dáko-román kontinuitás ellen szóló, mindmáig meg nem cáfolt érveket. Mivel egybehangzó, konkrét történelmi feljegyzésekkel, adatokkal, oklevelekkel stb. nem rendelkezünk, a dáko-román kontinuitás perdöntő bizonyítékai mindenekelőtt az erdélyi, továbbá a havaselvei folyónevek lennének. Ezek viszont egyértelműen a kontinuitás ellen vallanak, illetve Erdélyben dák kontinuitást tanúsítanak, Havaselvén viszont a nagyobb folyók neve szláv eredetű, az **Argeş** kivételével, ez a név viszont türk eredetű (ugyanúgy mint a havaselvei **Burnas** és **Bărăgan** síkság neve is). A **Duna** román neve – **Dunăre** – sem tekinthető a latin **Danubius** folytatásának, hanem inkább a szláv **Dunaj** átvételének, esetleg a ***Dunaj-râu** ('Duna folyó') elnevezés származékának. A 70-es-80-as években történtek ugyan próbálkozások a moldvai kontinuitás bizonyítására moldvai folyónevekkel, de ezekről már kimutattuk, hogy – legalábbis a legjelentősebbek – kivétel nélkül indo-iráni eredetűek. Nemcsak szerzőnk, hanem a kontinuitás hipotézisének tagadói részéről is számtalanszor elhangzott már a kérdés, hogy hol vannak *a román nyelv germán eredetű jövevényszavai*? Ennek a kérdésnek a jogos volta nem tagadható, hiszen ha 170 év elegendő volt **Dacia Traiana** romanizálására, akkor hogyan lehetséges, hogy kereken 270 év alatt, ameddig Erdély gót és gepida uralma tartott, az őslakosság egyetlen germán szót sem vett át? Probléma van a szláv jövevényszavakkal is, hiszen ezek, az egyetlen **sută** 'száz' kivételével, a 9. sz. előtt (a szláv likvidák metatézise előtt) nem kerülhettek a román nyelvbe. Az albán-román nyelvi párhuzamokat (amelyek közül a legnyomósabb érvek a morfológiai és a frazeológiai párhuzamok) nem lehet semmilyen „közös szubsztrátummal" magyarázni, de **Grigore Brâncuş** ötletével sem, aki szerint a közös szavakat a szubsztrátum nyelvből valójában a római megszállók vették volna át és így ezek a latin elemekkel – azonos hangtörvények hatása alatt – kerültek volna a születő román nyelvbe. A román felvándorlás útvonalát tanúsítja a román **crivăț** a 'Nemere szél' moldvai román neve – az albán **krivec** 'hideg, száraz bukószél' szó (ma egymástól közel 1.000 km távolságra!), mindkettő a macedón vagy bolgár **kriva-** 'ferde, görbe' és 'alattomos' vitathatatlan származéka (és tegyük hozzá, hogy csak az albánba átvett **-ec**, **-nec** szláv képzővel!), aminek a román megfelelője csak a moldovának felvándorló őseivel juthatott el a 14. sz. elején Moldovába. A szlávok már azért sem találkozhattak a 6. sz. folyamán Erdélyben románokkal, mert ellenkező esetben nem vették volna át a kelta eredetű **vlach** (eredeti jelentése 'római') szót az Al-Dunától délre élő etnikum jelölésére. Kétségtelen, hogy a románok ősei kezdetben a latin rítusú kereszténységet vették fel, és ezzel együtt a latin eredetű egyházi szókincset is örökölték, aminek ma már csak gyér nyomait találjuk meg a román nyelvben. A román egyházi szókincs csaknem teljes elszlávosodása csakis a Bolgár Birodalom határain belül mehetett végbe (a románok, mint ismeretes, 1020-tól az **achriszi -**

ohridai – érsek egyházi hatáskörébe tartoztak, és ezt a függőséget még a havaselvei fejedelemség megalapítása után is megőrizték, amíg 1359-ben a román ortodox egyház önálló nem lett. G. Schramm főként **Makkai László** eredményeire támaszkodva vázolja fel a románság északra vándorlásának korát is, a román-komán (román-kun) szimbiózistól kezdve az erdélyi beszivárgásig. Erdélyben letelepedésüket kezdetben csak a királyi birtokokon, általában a hegyvidéken (a Déli Kárpátokban és Máramarosban pl. határőr szolgálatra voltak kötelezve) engedélyezték, a Maros völgyébe az oklevelek tanúsága szerint csak a 14. sz. folyamán jutottak el. Az első román falu nevét oklevél csak 1283-ban tanúsítja, a 13. sz. kezdetéről mindössze 10 román falunevet ismerünk, noha ebben az időben már 400 erdélyi faluról vannak feljegyzések.

3.19. G. Schramm fenti monográfiájáról két recenziót is készítettünk, egy rövidebbet *Új tézisek a román etnogenézisről* c. a *BUKSz* 1990. 4. számában, majd egy sokkal részletesebbet franciául a *Revue de Linguistique Romane* részére (*Les huit thèses de Gottfried Schramm et l'ethnogénèse roumaine* c.), de ez utóbbit **Georges Straka** főszerkesztő nem fogadta el közlésre azzal az indoklással, hogy az olvasók bajosan tudnának hozzászólni. Végül **Gilles Roques** közölte a Cerntre National de la Recherche Scientifique egyik kiadványában (*Travaux de Linguistique et de Philologie* XXX. 1882. 417-430.), majd ugyanő a recenzióról írt egy rövid ismertetést a G. Straka által szerkesztett folyóiratnak. (A szimpátiák és az érzelmi kötődések még a nyelvtudomány területén sem ismeretlen fogalmak!). Mindkét recenzió pozitívan értékelte G. Schramm téziseit, mint olyan monográfiát, amelynek fő érdeme tudományos alaposssága, az előtte leírt érvek és következtetések mérlegelése és kritikus megrostálása. Természetesen rámutattunk fentebb említett fogyatékosságaira és korlátaira is, főként arra a tényre, hogy az albán nyelvismeret hiánya helyenként érezhetően megtöri érvelő lendületét, érvénytelenítve több nyelvi bizonyítékát is. Az albán eredetről írt monográfiája kéziratának elkészülte előtt Budapesten kétszer is volt alkalmunk hosszasan vitatkozni erről az újabb témájáról, de hiába igyekeztünk elejét venni annak, hogy ezzel a próbálkozásával kudarcot valljon, egyetlen észrevételünket, érvünket sem vette figyelembe (ahogyan a freiburgi intézetében mellette dolgozó albán nyelvészekét sem). 1995 augusztusában aztán a tiranai *Nemzetközi Albanológiai Szemináriumon* nemcsak az albán, hanem a külföldi kutatók is elmarasztalták az előző nyáron megjelent *Anfänge des albanischen Christentums* c. kötetet. Schramm téziseire egyébként a román kutatók nem reagáltak. Hacsak nem tekinthetjük közvetett reagálásnak **Ioan I. Russu** posztumusz tanulmánykötetét (*Obârşia tracică a românilor şi albanezilor. Clarificări comparativ-istorice şi etnologice – Der thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen. Komparativ-historische und ethnologische Klärungen*, Cluj-Napoca 1995.), amivel már bővebben foglalkoztunk az albán nyelvről szóló fejezetben. Bővebben, mint egyáltalán megérdemelné. Tudomásunk szerint G. Schramm professzornak alkalma nyílt, hogy a iaşi Egyetemen egy előadásban ismertesse nyolc tézisét. Elmondása szerint hallgatósága udvariasan végighallgatta, majd előadásának befejeztével a közönség némán távozott a teremből. De bizonyos ér-telemben reagálásnak tekinthető az az új „irányzat" is, amely ugyanezen a román egyetemen kezd kibontakozni, s amelyet egy ifjú kutató, **Adrian Porociuc** *Confluenţe şi etimologii* ('Összefolyások és etimológiák', Bucureşti 1997.) c. kis füzete képvisel, amelyben a hitelét vesztett géto-dák vagy dáko-géta származtatás helyett valamilyen ködös „paleobalkáni nyelv" jelenik meg. Az ifjú kutató különben úgy véli, sikerült megtalálnia az első nyelvtörténeti bizonyítékot is a kontinuitás hipotézisére, egy germán szót, amit a mai román nyelv megőrzött. Nos ez a germán szó a német **Zauber** 'varázs', aminek a román megfelelője a **teafăr** 'ép, sértetlen' szó lenne (sic!). A dák **deva** 'megerősített nagyobb település' szóból vezeti le a mai **Déva** város nevét! Lehet, hogy azóta a reménydús kutató elolvasta **Lucian Boia** történész monográfiáját, amely 1997-ben jelent meg *Istorie şi mit în conştiinţa românească* ('Történelem és mítosz a román tudatban' c.) és ennek a tanulságos olvasmánynak a hatására felhagyott annak a titokzatos

paleobalkáni nyelvnek a keresésével. Lucian Boia monográfiája, amely fél év alatt két kiadást ért meg a román fővárosban, jeges zuhanyként érte a dáko-román mítosz szellemében nevelkedett román értelmiségi köröket. A bukaresti egyetem tanára ebben a könyvében könyörtelen kritikával vázolja fel a román történetírás történetét, az Erdélyi Iskolától, a romanticizmus korától, a kriticizmuson, a *Junimea* és a *Semănătorul* mozgalmon át a túltengő, majd beteges nacionalizmusig. Olykor-olykor szinte kegyeletsértőnek tűnik, ahogyan a dáko-román kontinuitás két összetevőjének a belpolitikai (vagy pártideológiai) igényeket követő súlyarány eltolódásáról, Mihai Viteazul (Vitéz Mihály, 1593-1601) havaselvei fejedelemnek a „román nemzeti egység első helyreállítójának" anakronisztikus piedesztálra emeléséről, a szláv hatás háttérbe szorításáról, majd előtérbe helyezéséről, a dáciai „osztályharcról" és a nemzeti történetírás más viszontagságairól ír. Nem foglal egyértelműen állást a kontinuitás kérdésében, de a román nemzeti történelem egyetlen mítoszát sem kíméli meg, noha kötete végén leszögezi, hogy nem áll szándékában szétrombolni az évszázadok során teremtett nemzeti mítoszokat, de ki akarja nyitni az emberek szemét, hogy „a múltat ne próbálják átírni a jelen követelményei és vágyai szerint, ahogyan a múltat nem szabad napjaink valóságára vagy a jövőre sem kivetíteni". Készségesen elhisszük Lucian Boiának, hogy a román értelmiség felvilágosult részének régen elege van már az egész kontinuitás-témából, de azért bajosan elképzelhető, hogy pl. a magyar romantikus festőiskola megszépített Hunyadi-portréin felnőtt hazai értelmiség nagyobb lelkesedéssel fogadná a nagy törökverő hősről készült korabeli (cseppet sem hízelgő) metszetet, amit a krujai vármúzeumban őriznek, és amitől aligha fakadt volna dalra a „*...Ki áll amott a szirttetőn, Hunyad magas falánál?...*" koszorús költője. Minden szakmai tiszteletünk a vállalkozó szellemű bukaresti professzoré, de vajon szerencsés dolog-e, hogy ilyen kíméletlen sokk-terápiával próbál kigyógyítani egy népet évszázados nemzeti mítoszaiból? A nacionalista történelemszemlélet háttérbe szorulásának kétségtelenül vannak biztató jelei is az új Romániában. Ide kell sorolnunk elsősorban a bukaresti *Trakológiai Intézet* legújabb kiadványait, pl. **Catalina Vătăşescu** már említett tematikus latin-albán-román szótárát, vagy **Grigore Brâncuş** legújabb tanulmánykötetét (*Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române* – 'Kutatások a román nyelv trako-dák alapjáról', Bucureşti 1995.), amelynek címében megmarad ugyan korábbi hibás nézetei mellett, de amelyben néhány előremutató újítás is tapasztalható. Mindenesetre hálásak vagyunk a román kutatónak, amiért a kötet első tanulmányában (*Transferul în onomastică al cuvintelor din substrat* – 'A szubsztrátum szavainak átvitele a névadás területére', idézett kötet 18-47.) néhány újabb példával támasztja alá tanulmányunkat, amelyet az albán eredethatározó eset határozatlan többes alakjának a román ragadványnevek képzésében betöltött szerepéről írtunk és amelynek a lényegét kötetünk nyelvészeti részében is ismertettük. Ettől függetlenül nem hisszük, hogy nyolc évvel G. Schramm *Téziseinek* megjelenése után szerzőnk még nem ismerte a német professzor érveit (amelyek az ő következtetéseinek nem kis részét is megcáfolják). Mindenesetre téves következtetéseinek megismétlésekor illett volna legalább megemlítenie a tekintélyes német tudós ellenérveit. No de bízzunk benne, hogy eljön még az az idő is, amikor szakmai rendezvényeken és szakkiadványok hasábjain higgadtan, minden nacionalista elfogultság nélkül lehet majd vitatkozni ezekről a kérdésekről, amikor a nehéz problémák, de hangsúlyozzuk: *ókortudományi problémák* mentesülnek minden politikai felhangtól és hátsó szándéktól. Hiszen a nemzetközi politikában – és főleg az egyesült Európába igyekezve – már mindenkinek bele kellene törődnie abba, hogy a területi hovatartozás kérdésében kizárólag az etnikai jog érvényesülhet, a történelmi jognak pedig végérvényesen a történelemben a helye.

3.20. Kötetünk végén szólnunk kell még a Balkán félsziget mostoha gyermekéről, a macedón népről és nyelvéről is. Szomszédai még nemzeti létét, az egész macedón etnikum létezését is kétségbe vonták, vagy nyelvét egyszerűen a bolgár nyelv egyik nyelvjárásának tekintették, és csak mint ilyennel foglalkoztak vele. Kötetünk első részében, a balkáni hátravetett artikulus

történetét, eredetét vizsgálva figyeltünk fel arra, hogy azokban a nyelvekben, amelyek ma is a hátravetett (enklitikus) artikulust használják, *egyedül a macedón nyelv őrizte meg ennek az artikulusnak egykori vitathatatlan deiktikus* (mutató) *jellegét*. Ez a jelzés arra kell hogy figyelmeztessen bennünket, hogy bajosan lehet szó a bolgár nyelv valamilyen nyelvjárásáról. Eddig még soha sem volt alkalmunk közelebbről foglalkozni a macedón nyelvvel, bajosan is lehetett volna, hiszen sem nyelvkönyv, sem megfelelő szótár, sem tárgyilagos nyelvtudományi irodalom nem állt rendelkezésre. Mivel kötetünkben a Balkán fehér foltjainak kérdését boncolgatjuk, legalább sovány útravalót kívánunk adni azoknak a jövendő kutatóknak, akik készek lesznek felkarolni ezt az eddigi mostoha gyermeket. A hátravetett artikulus három változatán kívül érdekes jelenség a macedón nyelv fonetikájában az albán, a román és a bolgár *sva-hangjának hiánya* (ami helyet **u** vagy **o** hangzót használnak), nemkülönben *a bolgárban ismeretlen palatálisok* (albán **gj** és **q**, szerb **ђ** és **ћ**, illetve horvát **đ** és **ć**) használata, amit nem vehettek át a bolgár nyelvből, hanem csak az első szláv bevándorlás idejében megindult önálló nyelvi fejlődésük során (esetleg a szomszédos albán hatására?) alakíthattak ki. Ezen az izgalmas területen, sajnos, többre nem vállalkozhatunk, mint arra, hogy a hátravetett artikulus és a macedón fonetika sajátosságainak kérdését még tüzetesebben megvizsgáljuk. Hiszen több mint 80.000 szótári adatnak még csaknem a fele vár kiegészítésre és megszerkesztésre, hogy olyan Albán-magyar nagyszótárt adhassunk nyomdába, amelyik még az új évezred derekán is használható lesz, abban a reményben, hogy akkor lesz már olyan albanológus-utánpótlás, aki vállalkozhat majd a számítógépen lévő anyag felfrissítésére. (A több mint 1.600 oldalas kézirat azóta – 2005 nyarán – elkészült és azóta bőkezű szponzorokra vár!)

3.21. És itt könyvünk végére értünk. Nem törekedtünk teljes képre, hiszen ilyesmi több kötetet igényelt volna. A lényeget próbáltuk bemutatni mindazoknak, akik elég erőt, türelmet és bátorságot éreznek magukban ahhoz, hogy erre a bonyolult területre szakosodjanak. Olyan ez a terület, mint a harangöntés, minél kevesebb harangra van szükség, annál kevesebb lesz a harangöntő. Minél több új hajtása lesz a nyelvtudománynak, annál kevesebben szánják rá magukat arra, hogy akár 8-10 élő és holt nyelvet legalább közelebbről megismerve a Balkán múltjának fehér foltjaival foglalkozzanak. És tegyük mindjárt hozzá, hogy bármilyen újabb eredmény, amit hosszú évek kitartó munkájával elérünk, óhatatlanul sérteni fogja az éppen érintett nemzet fiainak büszkeségét vagy múltba révedező nosztalgiáját. Abban a meggyőződésben kapcsoljuk ki most a számítógépet, hogy legalább nagy vonásokban sikerült felvillantani azt a soknemzetiségű földrajzi közeget, amelyben mintegy két évezreden át, a római hódoltság kezdetétől a török uralom végéig mindig voltak olyan nagy birodalmak, amelyek határain belül szinte korlátlan népmozgások mehettek végbe, vagy amelyek urai céltudatos etnikai áttelepítéseket hajtottak végre az államhatalom érdekében, a nagyhatalmi törekvések szolgálatában. Ebben a hosszú időszakban még ismeretlen fogalom volt a nemzeti öntudat, ami aztán megszületésével e térség problémáit is megsokszorozta. Az olvasó gondolatban talán olykor-olykor megrója a szerzőt, mert úgy érzi, nem tartotta maradéktalanul tiszteletben az objektivitás törvényeit. **Tacitus**tól származik a híres mondás – *Sine ira et studio* –, amit megszámlálhatatlan esetben idéztek és írtak le újra meg újra a legkülönbözőbb nyelveken, de ami, mint követendő zsinórmérce, minden esetben írott malaszt maradt. Mentségünkre szolgáljon, hogy tárgyilagos törekvéseink többnyire (merjük remélni, hogy minden esetben) csak ott és akkor hiúsultak meg, ahol és amikor politikai pecsenyesütögetés, anyagias részrehajlás és a tudomány területétől idegen egyéb hasonló jelenségek torzították el, vezették zsákutcába a kutatást. A szándékos recidíva a dilettantizmusnál, a butaságnál is nagyobb bűn, és minden ilyen esetben „cinkos, aki néma”, hogy nagy költőnkre hivatkozzunk. A jelen könyv anyaga tovább bővül a jövőben is. Amíg a szerző fizikailag és szellemileg képes lesz a kutató és az oktató munka folytatására, utána pedig azoknak a tanítványoknak a jóvoltából, akik átveszik ezt a súlyos stafétabotot. De aki folytatja majd, ne feledje, ezt a munkát csak tiszta plátói szerelemből lehet csinálni, mert filoszból soha sem lesz milliomos.

Bibliográfia

Adler, M. N.(kiadó): *The Itinery of Benjamin of Tudela,* London 1907.

Ajeti, Idriz: *Kontributi i Carlo Tagliavinit në studimet e historisë së gjuhës shqipe* ('Carlo Tagliavini hozzájárulása az albán nyelv történetének tanulmányozásához'), in*: Studime gjuhësore në fushë të shqipes* III., Prishtinë 1985. 265-272.

Armbruster, **Adolf**: *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, Bucarest 1977.

Armbruster, Adolf: *Auf den Spuren der eigenen Identität.* Ausgewählte Beiträge zur Geschichte Rumäniens, Bukarest 1991.

Bichir, Gheorghe: *Cultura carpică* (A karp kultúra), Bucureşti 1973.

Boia, Lucian, *Istorie şi mit în conştiinţa românească* (Történelem és mítosz a román tudatban), Bucureşti 1997.

Brătianu, Gheorghe I., *Ein Rätsel und Wunder der Geschichte: das rumänische Volk*, Bukarest 1942.

Brâncuş, Grigore, *Vocabularul autohton al limbii române* (A román nyelv autochton szókincse), Bucureşti 1983.

Brâncuş, Grigore, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române* (Kutatások a román nyelv tráko-dák alapjáról), Bucureşti 1995.

Çabej, Eqrem: *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe* (Bevezetés az albán nyelv történetébe), in: *Studime gjuhësore III*., Prishtinë 1987. 11-102.(Francia nyelvű összefoglalóval)

Eqrem Çabej: *Nga historia e gjuhës shqipe* (Az albán nyelv történetéből), in: *Studime gjuhësore IV*., Prishtinë 1987. (Francia nyelvű összefoglalóval)

Eqrem Çabej: *Problemi i vendit të formimit të gjuhës shqipe* (Az albán nyelv kialakulási helyének problémája), in: *Studime gjuhësore* V. Prishtinë 1988. 10-33. (Francia nyelvű összefoglalóval)

Eqrem Çabej: *Hyrje në studimin krahasues të gjuhëve indoevropiane* (Bevezetés az indoeurópai nyelvek összehasonlító tanulmányozásába), in: *Studime gjuhësore* VII. Prishtinë 1986. 9-59.

Daicoviciu, Constantin: *Istoria României* (Románia története) I., Bucureşti 1960.

Demiraj, Shaban: *Gramatikë historike e gjuhës shqipe* (Az albán nyelv történeti nyelvtana), Tiranë 1985.

Demiraj, Shaban: *Prejardhja e shqiptarëve nën dritën e dëshmive të Gjuhës Shqipe* (Az albánok eredete az albán nyelv tanúságának fényében), Tiranë, 1999.

Densuşianu, Ovid: *L'histoire de la langue roumaine*, Paris 1926.

Fekete-Nagy, Anton, Gáldi, Ladislaus, Makkai, Ladislaus: *Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400 auf Grund der neuesten Forschung*, Budapest 1941.

Gáldi, Ladislaus: *Die Entstehung des rumänischen Volkes*, in: *Geschichte der Rumänen*, Budapest 1942.

Giurescu, Constantin C.: *Istoria românilor* (A románok története) I., Bucureşti 1935.

Giurescu, Constantin: *Transilvania în istoria poporului român* (Erdély a román nép történetében) , Bucureşti 1967.

Haşdeu, Bogdan Petriceicu: *Istoria critică a românilor* (A románok kritikus története), Bucureşti 1873. és 1875.

Iorga, Nicolae: *Istoria Românilor pentru poporul român* (A románok története a román nép számára) I., Bucureşti 19.

Kniezsa, István: *Die Gewässernamen des östlichen Karpatenbeckens*, in: *Ungarische Jahrbücher* 23 (1943) 187-235.

Kretschmer, Paul: *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen 1896.

Kurktchiev Toma és **Nikolai**: *Dictsionar armân-bulgar*(Arumén-bolgár szótár), Sofia 1994.

Makkai, László: *Einwanderung und Niederlassung der Rumänen,* in*: Geschichte der Rumänen,* Budapest 1942.

Makkai László: *Magyar-román közös múlt*, Budapest 1989.

Mayer, Anton: *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957.

Mihăescu, Haralambie: *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest l978.

Mirdita, Zef: *Studime dardane* (Dardán tanulmányok), Prishtinë, l979.

Mirdita, Zef: *Krishtenizmi ndër shqiptarë* (A kereszténység az albánok között), Prizren-Zagreb 1998.

Mirdita, Zef: *Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardanisë në antikë* (A dardánok és Dardánia vallása és kultuszai az ókorban), Zagreb 2001.

Murnu, George: *Istoria Românilor din Pind., Vlahia mare 980-1259*. (A pindoszi románok története. Nagy Oláhország 980/1259.'), Bucureşti 1913.

Onciul, Dimitrie: *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţei românilor în Dacia. Dare de seamă critică*, (Roesler elmélete. Tanulmányok a románok kitartásáról Dáciában. Kritikus beszámoló), in: *Convorbiri literare*. 1885.

Parlangeli, O.: *Le iscrizioni messapiche*, Messina 1960.

Pârvan, Vasile: *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării* ('A római élet kezdetei a Duna torkolatánál), Bucureşti 1974.

Pârvan, Vasile: *Getica. O protoistorie a Daciei* (Getica. Dácia őstörténete), Bucureşti 1982.

Philippide, Alexandru: *Originea Romînilor* (A románok eredete) I. Iaşi 1923. és II. Iaşi 1927.

Pisani, Vittorio: *L'albanais et les autres langues indo-européennes*, Torino 1950.

Reichenkron, Günter: *Die Enstehung des Rumänischen nach den neuesten Forschungen*. In: *Südost-Forschungen* 22 (1963) 61-77.

Ribezzo, Francesco: *La lingua degli antichi Messapii*, Torino 1907.

Roesler, Robert, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig 1871.

Rosetti, Alexandru, *Istoria limbii române* (A román nyelv története) II., Bucureşti 1938.

Russu, Ion Iosif: *Elementele autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez* (Autohton elemek a román nyelvben. A közös román-albán szubsztrátum), Bucureşti 1970.

Russu, Ion Iosif: *Obârşia tracică a românilor şi albanezilor – Der thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen*, Cluj-Napoca 1995.

Schramm, Gottfried, *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr*., Stuttgart 1981.

Schramm, Gottfried: *Frühe Schicksale der Rumänen*. *Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa*, in: *Zeitschrift für Balkanologie* XXI/2. 1985., XXII/1. 1986. és XXIII/1. 1987. – A javított változat magyar fordítása: *Korai román történelem*. *Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*, Debrecen 1997. – A javított német változat in: *Ein Damm bricht, Die römische Donaugrenze und die Invasion des 5-7. Jahrhubderts in Lichte der Namen und Wörter*, München 1997.

Schramm, Gottfried: *Anfänge des albanischen Christentums. Die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen,* Freiburg 1994.

Schütz, István, *Des „Comans noirs" dans la poésie populaire albanaise*, in: *Acta Orientalia Acad. Scient. Hung*. XXXIX. 1985. 193-203.

Schütz, István: *Les contacts médiévaux albano-comans reflétés dans l'onomastique de Kosovo,* in: *Acta Orientalia Acad. Scient. Hung*. XL (2-3), 293-300. (1986)

Schütz, István: *Új tézisek a román etnogenézisről* in: *BUKSZ*, 1990. 4. szám 467-475.

Schütz, István: *Les huit thèses de Gottfried Schramm et l'ethnogenèse roumaine*, in: *Travaux de Linguistique et de Philologie*, XXX. Strasbourg-Nancy 1992. 417-430.

Solta, Georg Renatus: *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Darmstadt 1980.

Stadtmüller, Georg: *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Wiesbaden 1966.

Tamás, Lajos, *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, in: *Archivum Europae Centro-Orientalis* (1936) 1-4.

Weigand, Gustav: *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, Leipzig 1907.

Wermuth, Judith: *Macedonian-English/English-Macedonian Dictionary*, New York l997.

Whatmough, Joshua: *The Praeitalic Dialects of Italy I.-II*., Oxford 1923.

Térképek

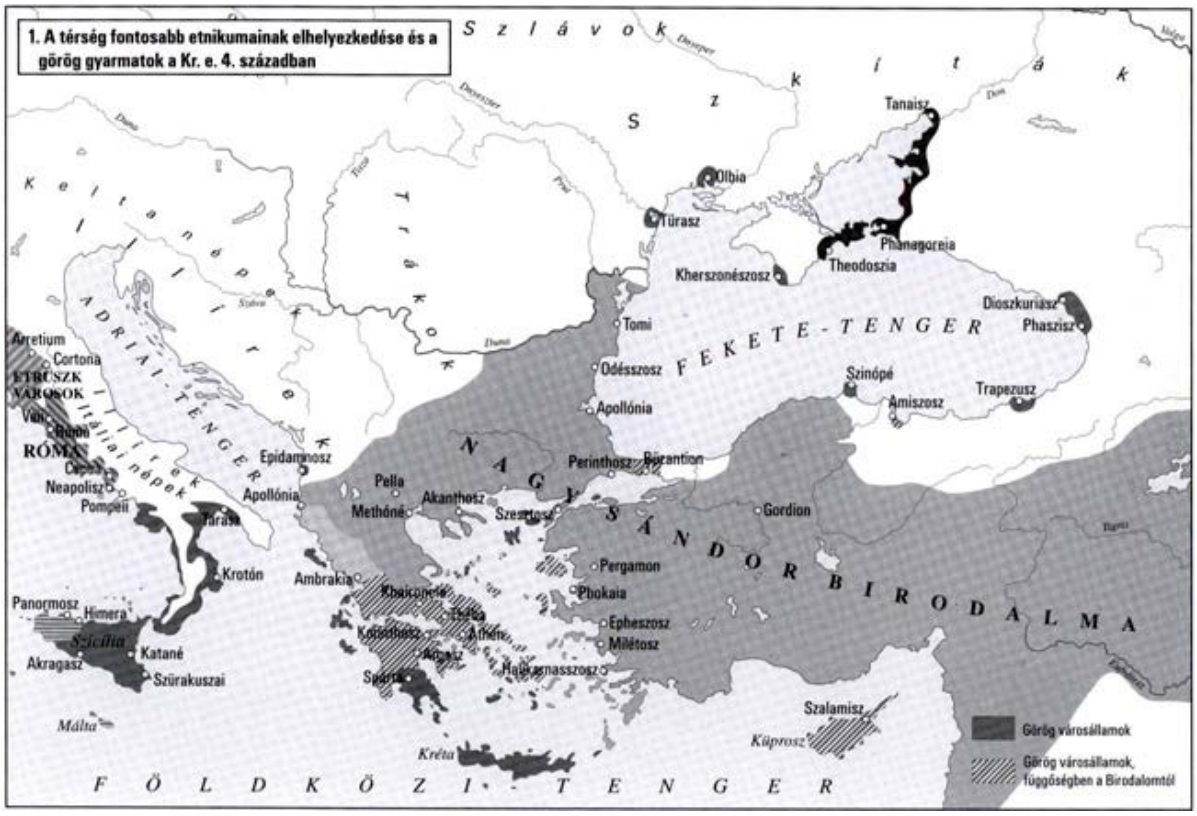
1. A térség fontosabb etnikumainak elhelyezkedése és a görög gyarmatok a Kr. e. 4. században
Szlávok
Kelta népek
Illírek
Itáliai népek
Trákok
Tanaisz
Olbia
Türasz
Phanagoreia
Theodoszia
Kherszonészosz
Dioszkuriasz
Phaszisz
Tomi
FEKETE-TENGER
Odésszosz
Szinópé
Trapezusz
Amiszosz
Apollónia
Arretium
Cortona
ETRUSZK VÁROSOK
Veii
Róma
Capua
Neapolisz
Pompeii
Tarasz
Epidamnosz
Pella
Akanthosz
Methóné
Apollónia
Perinthosz
Büzantion
NAGY SÁNDOR BIRODALMA
Gordion
Pergamon
Phokaia
Epheszosz
Milétosz
Halikarnasszosz
Krotón
Ambrakia
Panormosz
Himera
Szicília
Katané
Akragasz
Szürakuszai
Korinthosz
Athén
Argosz
Sparta
Málta
Kréta
Szalamisz
Küprosz
Görög városállamok
Görög városállamok, függőségben a Birodalomtól
FÖLDKÖZI-TENGER

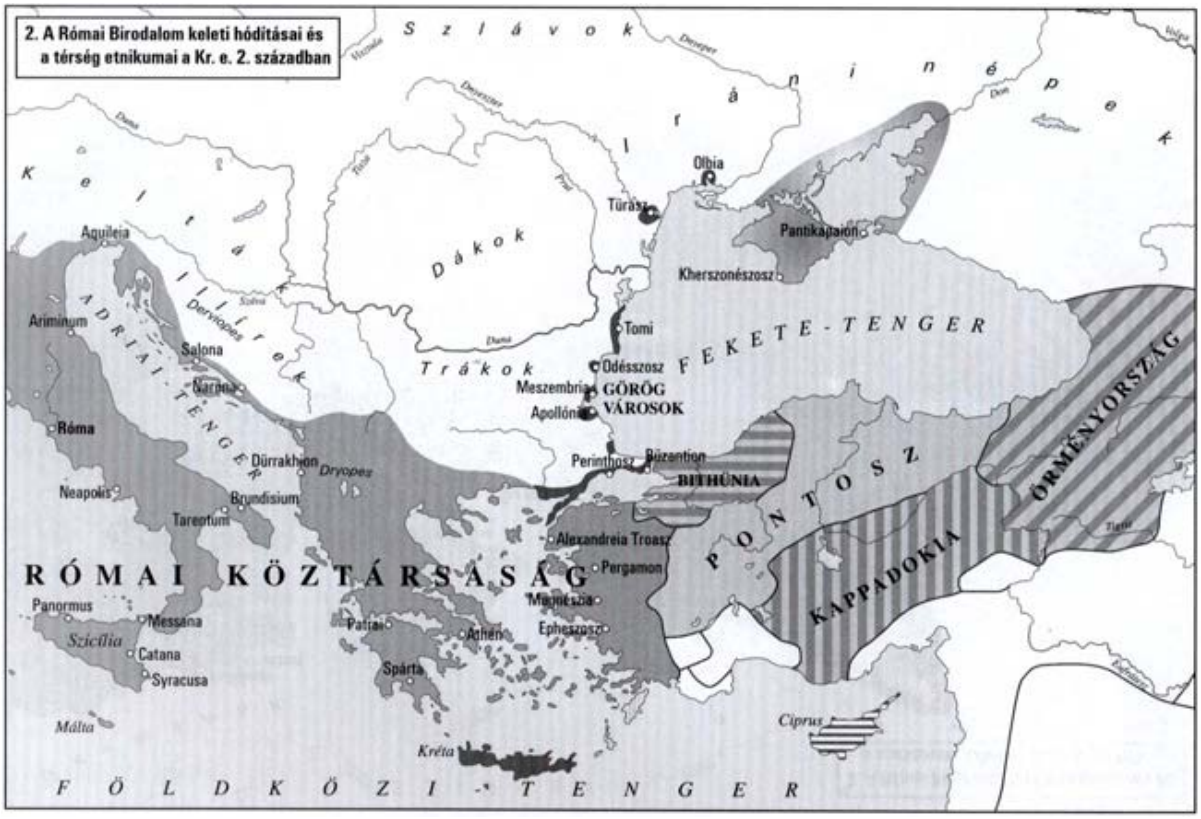
2. A Római Birodalom keleti hódításai és a térség etnikumai a Kr. e. 2. században
Szlávok
Kelták
Illírek
Dákok
Trákok
Olbia
Türasz
Pantikapaion
Kherszonészosz
Aquileia
Ariminum
Salona
Narona
Dürrakhion
Dryopes
Brundisium
Tarentum
Neapolis
Róma
Tomi
FEKETE-TENGER
Odésszosz
Meszembria
GÖRÖG VÁROSOK
Apollónia
Perinthosz
Büzantion
BITHÚNIA
PONTOSZ
ÖRMÉNYORSZÁG
KAPPADOKIA
Alexandreia Troasz
Pergamon
Magnésia
Epheszosz
Patara
Athén
Sparta
RÓMAI KÖZTÁRSASÁG
Panormus
Messana
Szicília
Catana
Syracusa
Málta
Kréta
Ciprus
FÖLDKÖZI-TENGER

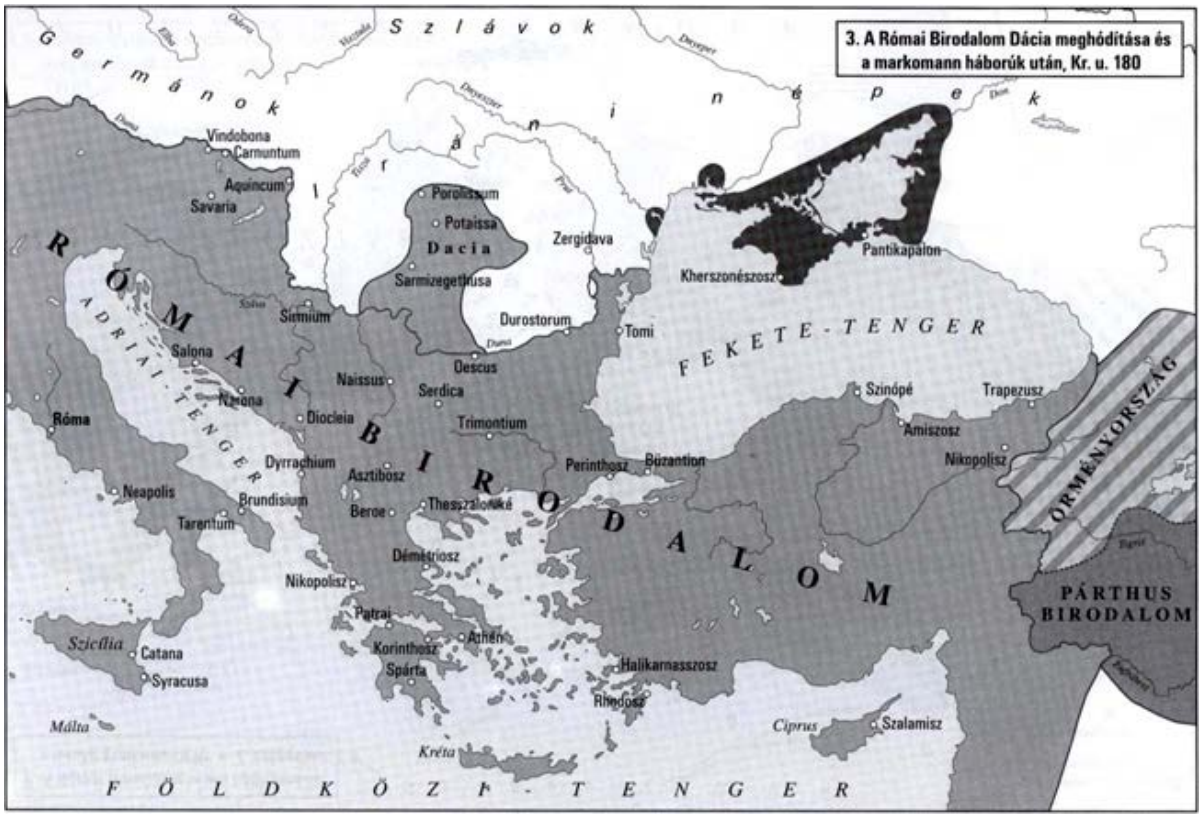
3. A Római Birodalom Dácia meghódítása és a markomann háborúk után, Kr. u. 180
Germánok
Szlávok
Vindobona
Carnuntum
Aquincum
Savaria
Porolissum
Potaissa
Dacia
Zergidava
Sarmizegethusa
Pantikapaion
Kherszonészosz
Sirmium
Durostorum
Tomi
FEKETE-TENGER
Salona
Naissus
Serdica
Descus
Szinópé
Trapezusz
Narona
Diocleia
Trimontium
Amiszosz
Róma
Dyrrachium
Asztibosz
Perinthosz
Büzantion
Nikopolisz
Neapolis
Brundisium
Beroe
Thesszaloniké
ÖRMÉNYORSZÁG
Tarentum
Démétriosz
Nikopolisz
PÁRTHUS BIRODALOM
Patrai
Szicília
Catana
Korinthosz
Athén
Halikarnasszosz
Syracusa
Spárta
Rhodosz
Málta
Ciprus
Szalamisz
Kréta
FÖLDKÖZI-TENGER

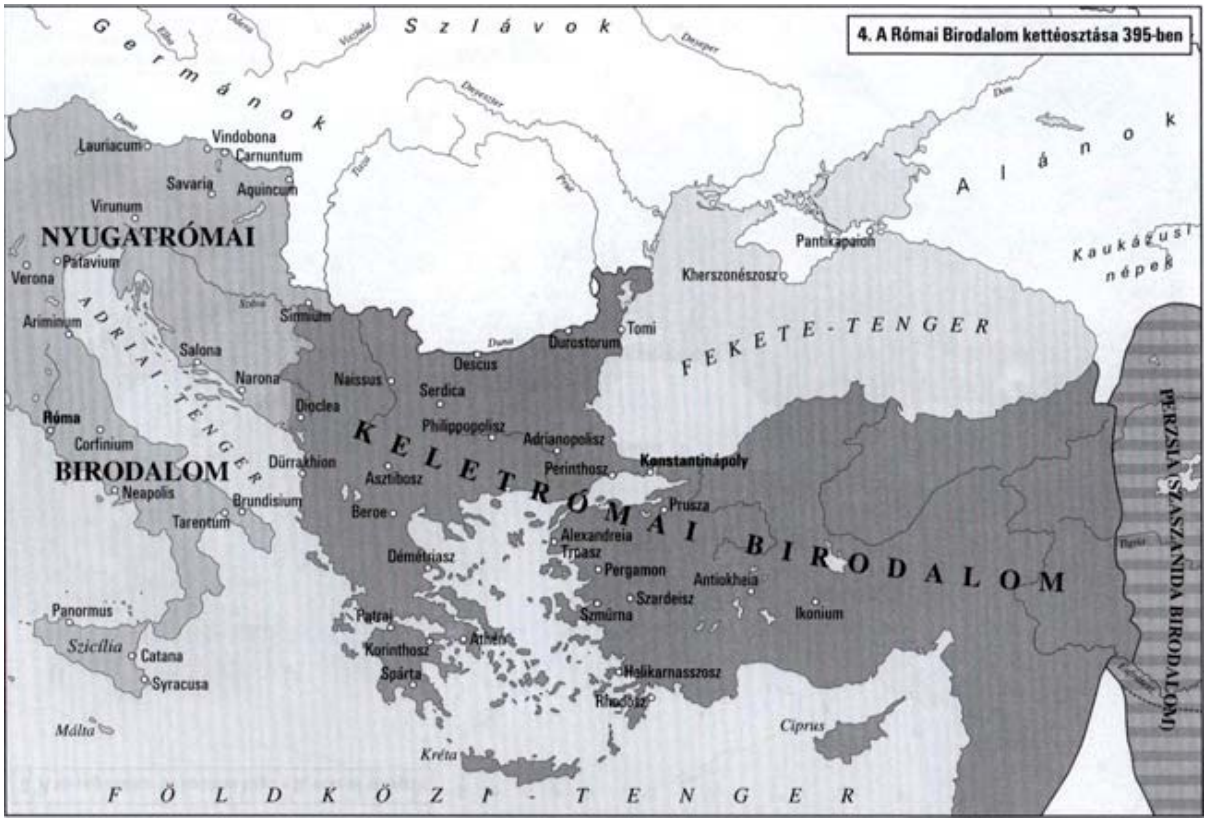
4. A Római Birodalom kettéosztása 395-ben
Germánok
Szlávok
Lauriacum
Vindobona
Carnuntum
Savaria
Aquincum
Virunum
NYUGATRÓMAI
Pantikapaion
Kaukázusi népek
Patavium
Verona
Kherszonészosz
Ariminum
Sirmium
FEKETE-TENGER
Durostorum
Tomi
Salona
Descus
Narona
Naissus
Serdica
Dioclea
Róma
Philippopolisz
Adrianopolisz
KELETRÓMAI BIRODALOM
Corfinium
Perinthosz
Konstantinápoly
BIRODALOM
Dürrakhion
Asztibosz
Neapolis
Brundisium
Beroe
Prusza
Tarentum
Alexandreia Trpasz
Démétriasz
Pergamon
Antiokheia
Szardeisz
Panormus
Szmirna
Ikonium
Patrai
Szicília
Catana
Korinthosz
Athén
Syracusa
Spárta
Halikarnasszosz
Rhodosz
Málta
Ciprus
Kréta
PERZSIA/SZASZANIDA BIRODALOM
FÖLDKÖZI-TENGER

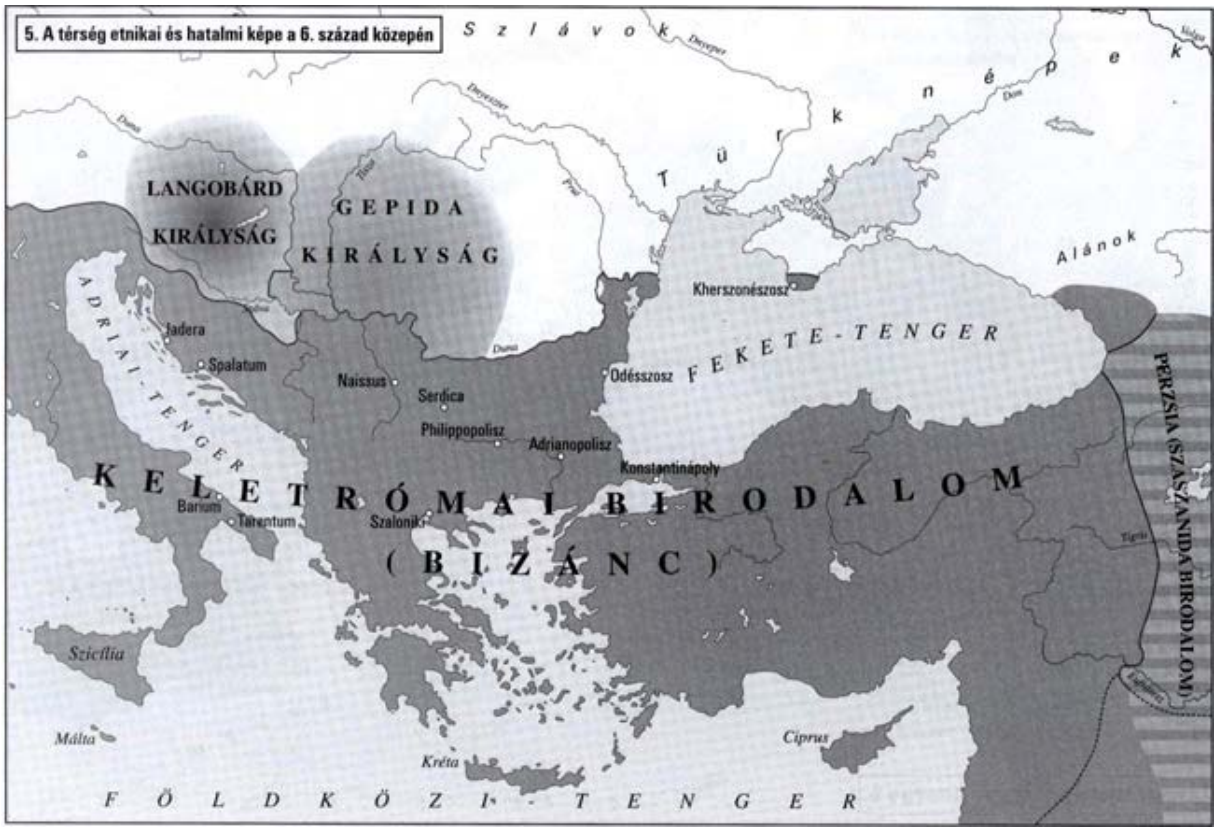
5. A térség etnikai és hatalmi képe a 6. század közepén
Szlávok
Türk népek
LANGOBÁRD KIRÁLYSÁG
GEPIDA KIRÁLYSÁG
Alánok
Kherszonészosz
Iadera
Spalatum
Naissus
Serdica
Odésszosz
FEKETE-TENGER
PERZSIA (SZÁSZÁNIDA BIRODALOM)
Philippopolisz
Adrianopolisz
Konstantinápoly
ADRIAI-TENGER
KELETRÓMAI BIRODALOM
Barium
Tarentum
Szaloniki
(BIZÁNC)
Szicília
Málta
Ciprus
Kréta
FÖLDKÖZI-TENGER

6. Az Avar Kaganátus és a szlávok a Balkánon a 8. század derekán
Szlávok
Sarkel
KAZÁR BIRODALOM
BAJOR-ORSZÁG
AVAR KAGANÁTUS
LONGOBÁRD KIRÁLYSÁG
Kherszonészosz
BULGÁRIA
FEKETE-TENGER
Iadera
Spalatum
Naissus
Serdica
Pliszka
Várna
Trapezunt
Philippopolisz
Adrianopolisz
Konstantinápoly
Róma
Barium
Tarentum
Szaloniki
Vlahok
ADRIAI-TENGER
Szmirna
Patrai
Athén
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
OMAJJÁD KALIFÁTUS
Szicília
Málta
Ciprus
Kréta
FÖLDKÖZI-TENGER

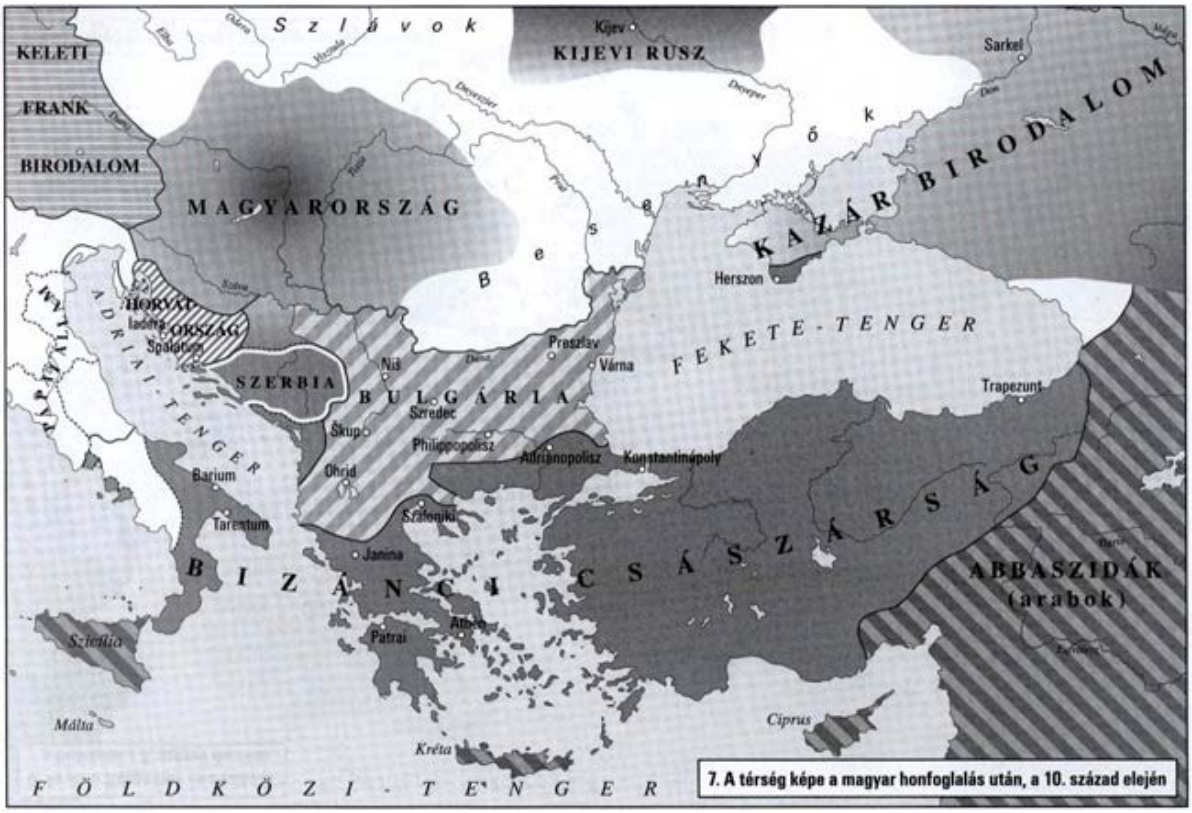
Szlávok
KELETI FRANK BIRODALOM
Kijev
KIJEVI RUSZ
Sarkel
MAGYARORSZÁG
Besenyők
KAZÁR BIRODALOM
Herszon
HORVÁT ORSZÁG
Spalato
SZERBIA
Niš
Preszlav
Várna
FEKETE-TENGER
BULGÁRIA
Trapezunt
Szredec
Philippopolisz
Adrianopolisz
Konstantinápoly
Ohrid
Barium
Tarentum
Janina
Szaloniki
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
ABBASZIDÁK (arabok)
Athén
Patrai
Szicília
Málta
Ciprus
Kréta
FÖLDKÖZI-TENGER
7. A térség képe a magyar honfoglalás után, a 10. század elején

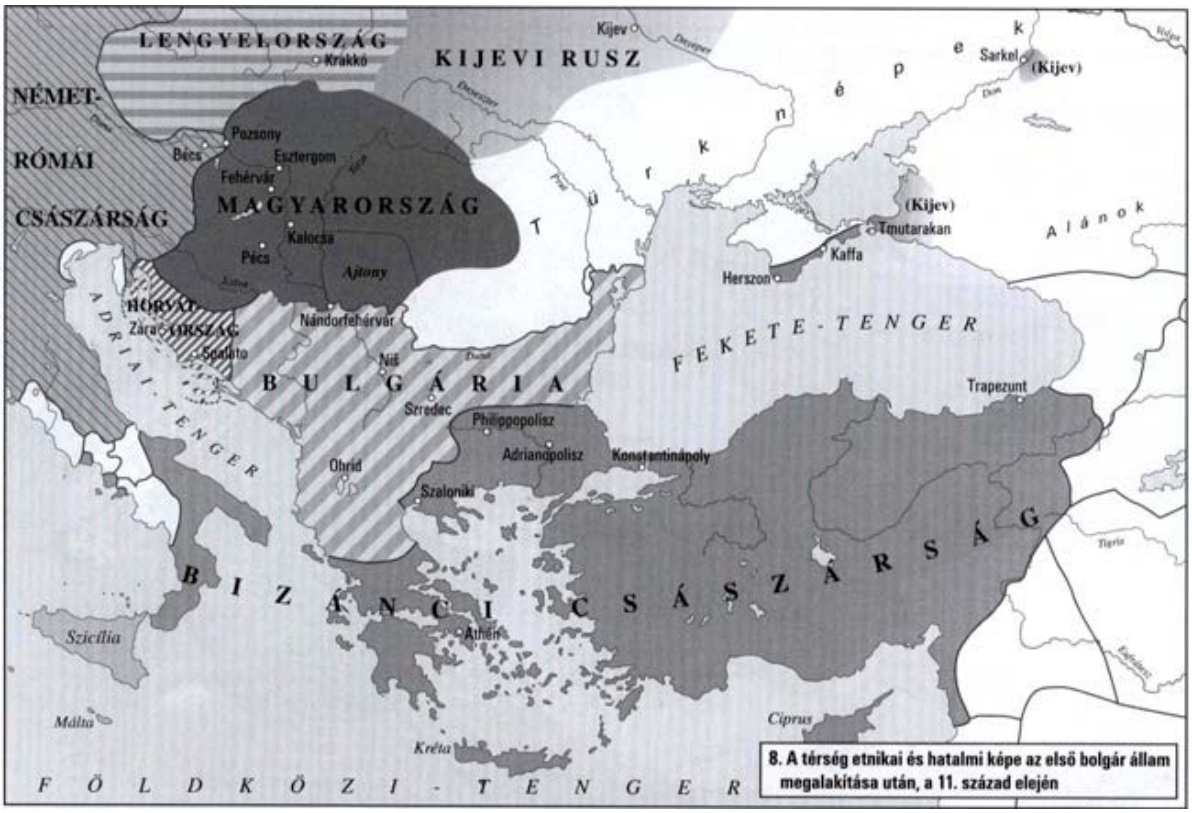
LENGYELORSZÁG
Krakkó
KIJEVI RUSZ
Kijev
Sarkel
(Kijev)
NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG
Pozsony
Bécs
Esztergom
Fehérvár
MAGYARORSZÁG
Kalocsa
Pécs
Ajtony
Tmutarakan
Kaffa
Herszon
Alánok
HORVÁT ORSZÁG
Zára
Spalato
Nándorfehérvár
FEKETE-TENGER
Niš
BULGÁRIA
Szredec
Philippopolisz
Adrianopolisz
Konstantinápoly
Trapezunt
Ohrid
Szaloniki
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
Athén
Szicília
Málta
Ciprus
Kréta
FÖLDKÖZI-TENGER
8. A térség etnikai és hatalmi képe az első bolgár állam megalakítása után, a 11. század elején

LENGYELORSZÁG
KIJEV
Kijev
PEREJASZLAVL
NÉMET-
RÓMAI
CSÁSZÁRSÁG
HALICS
Halics
Pozsony
Esztergom
MAGYARORSZÁG
Pécs
Szeged
Gyulafehérvár
Zágráb
Temesvár
Velence
VELENCEI KÖZTÁRSASÁG
ADRIAI-TENGER
Zára
Spalato
Nándorfehérvár
ZÉTA (SZERBIA)
Niš
Szredec
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
Škup
Philippopolisz
Adrianopolisz
Konstantinápoly
Odésszosz
FEKETE-TENGER
Herszon
Kaffa
Alánok
Trapezunt
SZELDZSUK BIRODALOM
Taranto
NORMANNY FEJEDELEMSÉGEK
Szaloniki
Janina
Athén
Messina
Catania
Szicília
Málta
Ciprus
Kréta
FÖLDKÖZI-TENGER
9. A magyar korona terjeszkedése és Bizánc erősödése a 11. század végén

LENGYELORSZÁG
Krakkó
Kijev
PEREJASZLAVL
KIJEV
NÉMET-
RÓMAI
CSÁSZÁRSÁG
Halics
HALICS
Pozsony
Esztergom
Pest
Kolozsvár
MAGYARORSZÁG
Velence
Zágráb
Temesvár
Brassó
Velence birtoka
Alánok
FEKETE-TENGER
BOSZNIA
Nándorfehérvár
VELENCEI KÖZTÁRSASÁG
ADRIAI-TENGER
Zára
Spalato
PÁPAI ÁLLAM
Róma
Niš
SZERBIA
BULGÁRIA
Várna
Szredec
Trapezunt
TRAPEZUNTI CSÁSZÁRSÁG
Philippopolisz
Drinápoly
LATIN CSÁSZÁRSÁG
Konstantinápoly
Bari
Taranto
SZICÍLIAI KIRÁLYSÁG
SZALONIKI KIRÁLYSÁG
Szaloniki
EPIRUSZI DESPOTÁTUS
Janina
Athén
Nikaia
RUM (IKONIUM)
NIKAIAI CSÁSZÁRSÁG
Ikonium
ANTIOCHIAI FEJEDELEMSÉG
Szicília
Málta
VELENCEI KÖZTÁRSASÁG
CIPRUSI KIRÁLYSÁG
Nicosia
Kréta
Beduinok
FÖLDKÖZI-TENGER
10. A térség a bizánci Latin Császárság idején, a tatárjárás küszöbén, 1220-as évek

11. A térség a tatárjárás után, 1270-es évek

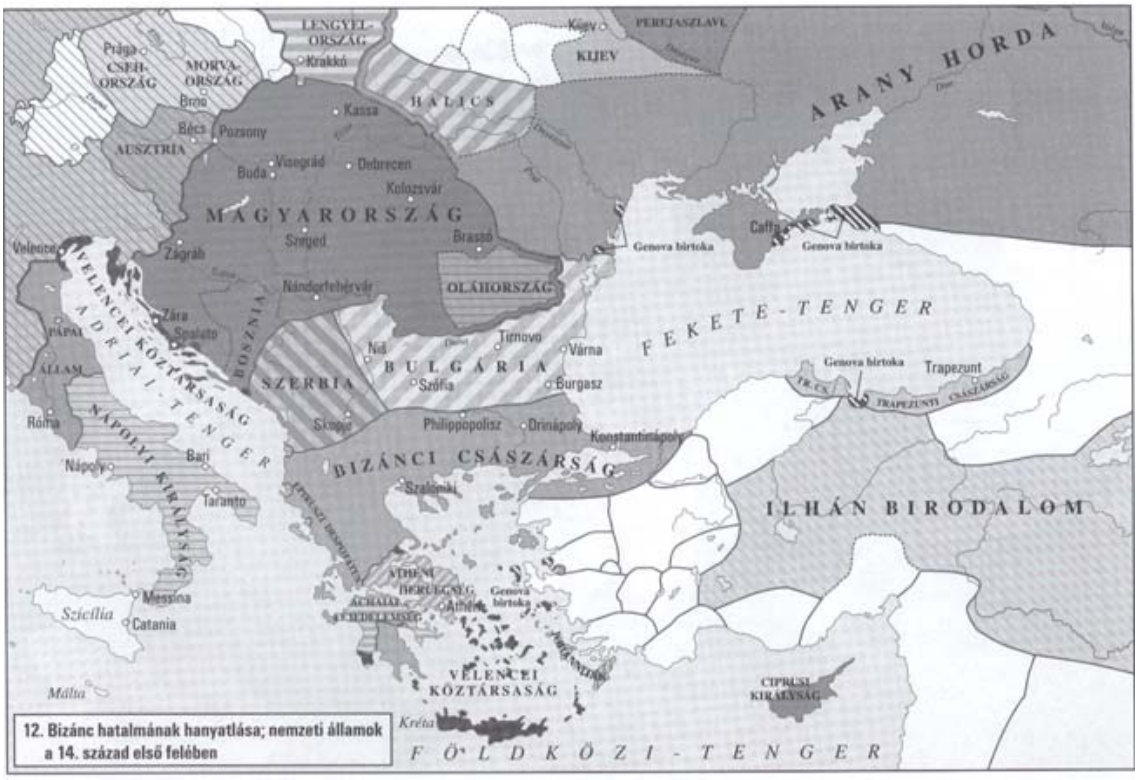

12. Bizánc hatalmának hanyatlása; nemzeti államok a 14. század első felében

LENGYEL-ORSZÁG
HALICS
Kijev
LITVÁNIA
ARANY HORDA
Prága
CSEH-ORSZÁG
MORVA-ORSZÁG
Krakkó
Lvov
Brünn/Brno
Kassa
Bécs
Pozsony
AUSZTRIA
Visegrád
Debrecen
Suceava
Buda
Kolozsvár
MOLDVA
Graz
MAGYARORSZÁG
Pécs
Szeged
Brassó
Caffa
Genova birtoka
Velence
Zágráb
Temesvár
Nándorfehérvár
Târgoviște
OLÁHORSZÁG
FEKETE-TENGER
Zára
Spalato
PÁPAI ÁLLAM
BOSZNIA
BULGÁRIA
Várna
Genova birtoka
TRAPEZUNTI CSÁSZÁRSÁG
Trapezunt
Szófia
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
Philippopolisz
Drinápoly
Konstantinápoly
OTTOMÁN BIRODALOM
Szalonaki
Gallipoli
NAGY-OLÁHORSZÁG
Genova birtoka
ATHÉNI HERCEGSÉG
ACHAIAI FEJEDELEMSÉG
Athén
Szicília
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
KÖZTÁRSASÁG
CIPRUSI KIRÁLYSÁG
Málta
Kréta
FÖLDKÖZI-TENGER
13. Az oszmán-török invázió kezdete, Bizánc agóniája, 1380-as évek

NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG
LENGYEL-ORSZÁG
1370-től perszonálunió Magyarországgal
Krakkó
HALICS–LADOMÉRIA
1370-től
Halics
Kijev
LITVÁNIA
Tisza
Duna
Dnyeszter
Suceava
ARANY HORDA
Buda
Fehérvár
Várad
Kolozsvár
MOLDVA
1372-től
Prut
MAGYARORSZÁG
Pécs
Brassó
Velence
Zágráb
Temesvár
VELENCEI KÖZTÁRSASÁG
Szávа
Târgoviște
Genova
Ozora
Nándorfehérvár
Macsó
1339–42 közt Szerbiáé
Szörény
OLÁHORSZÁG
1365-től
Horvátország
Dalmácia
1358-tól
BOSZNIA
1365-től
Vidin
Duna
Zára
PÁPAI ÁLLAM
Lazar
1358-tól
Sztracimir
1365-től
BOLGÁR ÁLLAMOK
Dobrotics
ADRIAI-TENGER
Brankovics
1358-tól
SZERB ÁLLAMOK
Raguza
RAGUZAI KÖZT.
1358-tól
Cattaro
Helvi hatalmasságok
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
NÁPOLYI KIRÁLYSÁG
1348–51 perszonálunió Magyarországgal
Nápoly
OTTOMÁN BIRODALOM
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
NAGY-OLÁHORSZÁG
Genova
ATHÉNI HERCEGSÉG
JOHANNITÁK
ACHAIAI FEJEDELEMSÉG
1358-tól A Magyarországhoz tartozás kezdetének éve
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
JOHANNITÁK
14. A magyar terjeszkedés és az apró nemzeti államok kora a Balkánon, 14. század vége

15. A Balkán uralmi tagozódása a török hódoltság küszöbén, 1360

16. A törökök térhódítása a Balkánon az 1430-as években

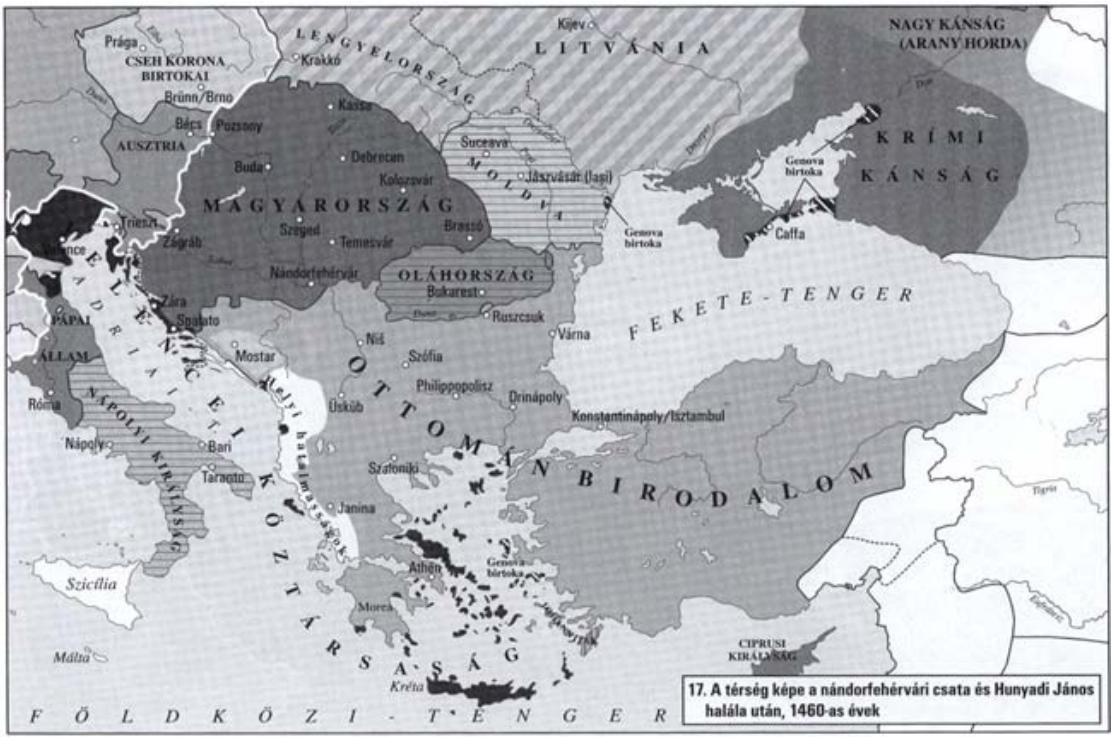

17. A térség képe a nándorfehérvári csata és Hunyadi János halála után, 1460-as évek

Blank Spots in the Balkans

This book, which can double as a textbook, makes an attempt at summarising the results of various disciplines—including history, comparative and historical linguistics, mythology, ethnography, folklore research, etc.—to shed some light on the obscurity-shrouded prehistoric millennia of one of the most vicissitudinous regions of Europe, the Balkans.

The first chapter of the book is devoted to the common vocabulary of the Balkan languages—chiefly Albanian and Romanian. The author outlines the so-called Balkan Linguistic Union theory which he sees as an attempt to 'sweep under the carpet' the problems of Balkan linguistics. Proponents of this theory have thus far been unable to satisfactorily establish when the 'convergent development' of the languages of the region occurred, which is attested by the many lexical and morphological similarities between them. Members of the Union purportedly include a) Greek and Albanian, two independent Indo-European languages spoken since antiquity; b) Romanian, a neo-Latin language that emerged in the 7th century; and c) Bulgarian, Macedonian, and Serbian (Croatian), three Slavonic languages of different origins. The *postpositional article,* one of the fundamental common features of the languages comprising the 'central core of the Union,' existed in the Albanian language from as early as the beginning of the Roman occupation of the Balkans, whereas it did not develop in the Romanian until after the 7th century and not until the 9th century in the Bulgarian (Macedonian). The author expresses his belief that instead of a linguistic union one should rather consider the extensive and prolonged influence of Albanian which the languages comprising the 'central core of the Union' were subjected to over the course of the century-old symbiosis and peaceful coexistence of the aforementioned peoples. This symbiosis is the most apparent in the case of Albanian and Romanian—as 125 common words in their vocabularies attest, as well as the presence of Latin loanwords whose semantism developed similarly in both languages (e.g. Latin *paludem* > vulgar Latin **padulem* 'swamp' > Albanian *pyll* 'forest' > Romanian *pădure* 'forest'). The author dismisses the theory of a common substratum on the grounds that it presupposes a change of language—i.e. a linguistic shift in the course of which a people abandons its ancient tongue in favour of another. Now, in the case of Albanian no such substratum exists.

With regard to the common features of these languages the author highlights the primary significance of morphological parallels; he explains, among others, the use of the postpositional article with proper names, and the use of the Albanian ablative (plural, indefinite) in the formation of sobriquets in the Romanian (for example Vlad Ţepeş, Verdeş împărat, Mancaş, cinsteş 'honest,' oacheş 'with brown patches round the eyes,' moaleş 'weakling,' etc.). Studying the history of the postpositional article, the author reckons that the Macedonian language might be the 'elder brother' of the Bulgarian, on account of the fact that the postpositional article in the Macedonian language preserved the three forms and deictic function of the Ancient Armenian language's postpositional article. As regards the existence of a neuter gender in the Romanian, the author opines that it is a case in point of the tendency of the Albanian masculine nominals denoting non-living things to become feminine in the plural. Especially in view of the fact that while the Romanian language did not emerge until the 7th century, the neuter gender had disappeared from the Latin prior to the 4th. The author devotes much attention to the enclitic form of the personal pronoun, which the Albanian, Romanian, and Macedonian languages employ to reduplicate the direct and indirect object in the clause. Their systems of demonstrative-, personal-, possessive-, and complex pronouns, cardinal and ordinal numbers feature many other common characteristics, as do adverb formation and conjugation (for instance, the analytical formation of the future tenses, the lack of infinitives, and the use of the

past participle with the verbs *duhet/do* 'must' and *trebuie* 'must'). The Hungarian Albanologist has extended his search for common features to word formation (for example, the Albanian *prishaqejf* 'killjoy' and the Romanian *cască-gură* 'gormless, oafish'; the Albanian *gojëprishur* 'foul-mouthed' and the Romanian *gură-spartă* 'foul-mouthed,' etc.).

The second, longest, chapter of the book begins with a summary overview of ethnic change and migration in the region from the end of the Neolithic to the arrival of the Turks in the Balkans. It is a 'condensed' history of the region in which highlighted are those migrations and favourable circumstances-—created by large empires, stormy migrations, and great military enterprises of conquerors of different nations—which subsequently led to the most diverse ethnic blends (such as the formation of the Mixobarbarians).

The key question is whether the earliest language spoken to the present day in the Balkans is the Albanian or the Greek? The author accentuates in connection with this issue the traces of the earliest creation myth, the union of the goddess Eurynomé ('Wide Wandering' or 'Wide Ruling') with the giant serpent Ophion. Among the Albanians (in the Tetovo area) Ophion is a symbol of feminine fertility and (in the northern mountains) a symbol of the spirit of the ancestors. Only the Albanians, however, have preserved to this day the midsummer night's stump-cult *(buzëm* in Albanian), which is remotely related to dendrolatry, that is the veneration of the genii dwelling in trees bearing edible fruit. In the author's view this custom was imported to the Balkans by the Derwiopes or Dryopes, an Indo-European ethnic group—the predecessors of the Illyrians and Thracians—who christened the Albanians holy mountain Tomor 'Dark Mountain' (which is how the classic Albanian poet, Nairn Frashëri, refers to it).

This is followed by an account of the history and language of the Thracians, Dacians, Ghetae, Illyrians, and Dardanians, the history of the Greek colonies and their contribution to the economic and social differentiation of primitive society. Next discussed are the Roman conquests in the Balkans, and how in consequence the Balkans' ethnic groups underwent a process of differentiated Romanisation, the most spectacular outcome of which was the birth of the Romanian and two Dalmatian languages. The author devotes a separate sub-chapter to the Romanisation and surrender of the Dacia Traiana province, and its evacuation orchestrated by the Emperor Aurelianus. The migrations left an indelible imprint on the Balkans: the Goths, Huns, Gepidae, Avars, Slavs followed each other in succession. Under the weight of their strikes the great Roman Empire crumbled, splitting into the Western and Eastern Empire—the latter being destined, under the name of Néa Romé 'New Rome,' to become the continuation of the former great power. However, following the Emperor Justinian's costly and spectacular enterprise with which he had sought to restore the former great empire, the reinforced *limes* of the Lower Danube and the Sava rivers collapsed, throwing the realm open to newcomers in the Balkans. From this time onwards the Balkans' history was one of endless wars, victories and defeats of Byzantium and the conquerors from the East. The Croats, the Serbs, and the Bulgarians settled in the region then, and a new ethnic group, the Romanian, emerged, comprising the descendants of the Romanised peasants who had fled from the Sava and Lower Danube area.

The author first and foremost drew on the Byzantine chronicles and texts by Arab geographers, which are the prime sources in the prehistory of the above ethnic groups. In these sources he came across the ancestors of the Croats who, prior to the 6th century, used to drink koumiss in the central Don area, and the Serb's ancestors, called Serboi, in the Caucasus. The chapter reviews the most significant milestones in the history of the Byzantine Church and discusses the power struggle between Rome and Constantinople. The author explores Byzantium's employment of missionary work in its political propaganda to muster allies among the newcomers arriving at the frontiers of the empire, an eloquent testimony to which was the activity of Cyrill and Methodius, and the flourishing of the monastic centre on Mount Athos. Neither the embrace

of Christianity under Tsar Boris, nor the Bolghar cultural development under Simeon were able keep the triumphant army of Basil II 'Bolghar-killer' at bay. Although Byzantium had reconquered Paristrion (the later Paradunavon), it could not enjoy it for long. It was the start of a period of turmoil which included the Magyars' conquest of the Carpathian Basin, the arrival of the Pechenegs, the Uz and the Cumans who variously gave the Byzantine Empire a hard time. The Emperor Manuel Komneos, in the grip of flank attacks by the Normans and the Pechenegs, was forced to tolerate the widespread settlement of the Serbs in the empire, before he was able to destroy the Pechenegs with the help of the Cumans (future enemies of the empire).

First mention of the Albanians and the Balkan Wlachs dates from this period. The Wlachs played a decisive role in the establishment of the first and second Bolghar state, and thereafter lived for centuries in peaceful symbiosis with the majority Cumans in the area flanked by the Lower Danube and the Southern Carpathian Mountains. The area features as *Karavlaška* 'Black Wlachland' in Serbs' heroic lays *(Junačke pesme),* and as *Blökumannaland* 'Wlach Country' in the Icelandic chronicler Snorri Sturluson's texts. The author probes texts by *Al-Idrizi,* Arab geographer to King Rogero of Sicily, for an answer to the riddle of the 'Black' and 'White' attribute attached to certain country names. Losing the battle of Manzikert to the Seljuk Turks, the severely disabled Byzantium had no hope of recovering with the support of the Christian armies. Dealing a lethal blow to Byzantium, the armies of the fourth Crusade treacherously took Constantinople and proclaimed the Eastern Latin Empire. The centre of action then gradually shifted to the Russian steppes in the North, which came under threat from the terrible Mongolian army. While country after country— including Hungary—fell victim to the Mongol invasion, the scope of Orthodoxy and Byzantine culture gradually expanded. They made an indelible imprint not only on the Balkans and Russia, but also on the West, where the Byzantine monasteries copied—indeed rescued—many a classic Greek work, making significant contributions to the rediscovery of the treasures of Greco-Latin culture and, ultimately, to the birth of the Renaissance. The Byzantine-rite *Prizren* orthodox bishopric dates from this period. Exploiting the deterioration of the Byzantine Empire the Balkan ethnic groups were able to establish their first states, such as the Arbanon principality of Progon and son, which had Kruja—the seat of a Catholic bishopric—as its centre. The Serbian kingdom, too, grew strong under the Nemanjida dynasty, reaching its peak in the form of Dušan the Great's multinational empire which, however, did not outlive its emperor. Although Byzantium succeeded in recapturing Constantinople, it never regained its former power. Local princes and petty monarchs founded ephemeral countries in the former provinces, in whose skirmishes the Turks regularly participated as 'guest fighters' on one or the other side. Before his inevitable downfall the Byzantine Emperor made a desperate effort to rescue his empire. He attended the Council of Florence with a view to reuniting the Church after its schism in 1054 and to prevent the fall of Constantinople with the help of the Western armies. Unfortunately, even the belatedly proclaimed reunion was unable to rescue the empire. Following the Battle of Marica the occupation of the Balkans became inevitable, and in 1453 the city was captured by the Sultan Mohammed II (Mehmed II).

Aware of the conciseness of his history of the Balkans, the author quotes some less-known facts and discloses some of his surprising 'discoveries.' Set against the backdrop of Mediaeval history are some fascinating stories that tie in with wider contexts: Procopius' *Anecdota* or *Secret History,* for example, exposes the invincible commander Belissar and the great Byzantine Emperor Justinian as henpecked husbands in the boudoirs of their wives, Antoniana and Theodora; and the history of minting the first Serbian silver coin which guaranteed the Serb King Milutin an eternal place in the counterfeiters' inferno in Dante Alighieri's *Divina Commedia.*

The third chapter of the book deals with the most sensitive issues of the region, the origins of the Albanian, Romanian, and Macedonian languages. Scholarly publications and conferences on these topics tend to stir up uncommonly passionate debates, especially in the case of the Romanian whose origins have not been clarified to the satisfaction of all parties concerned. As regards the Albanian, disagreement among linguists begins with the etymology of the ethnonym *shqiptar* 'Albanian' (which the Arbëresh in Italy have no knowledge of). Philologists relatively early unanimously established the fact that it is an Indo-European language, but are still divided on its place in the language family. Whether the Albanians are descended from the Illyrians or the Thracians remains an open question. (Not to mention some of the bold hypotheses currently in circulation, such as the Bulgarian linguist Vladimir Georgiev's theory which asserts a Daco-Moesian or Moeso-Dacian origin and which most Albanologists have dismissed.) The internationally acclaimed Albanian philologist *Eqrem Çabej* determined the three fundamental questions of Albanology as follows:

1. Where should one look for the origins of the Albanian language? Which old Balkan language is it a continuation of?;

2. Are the Albanians indigenous of their present-day country or are they newcomers?; and

3. Where should one look for their Urheimat?

Partisans of the Albanians' Thracian origin naturally give a firm 'NO' to the second question, arguing that the language lacks the basic autochton vocabulary of fishing and maritime navigation. There is a general lack of consensus about the answer to the third question, too. In fact, the only point everyone seems to agree on is Georg Stadtmüller's assumption.

Examining the etymology of Albanian plant names he concluded that the historical and linguistic Urheimat of the Albanians must be sought for in areas at 600 metres above sea level, that is the dry-forest geobotanical zone. The author of the present book cites dozens of examples for and against the Illyrian origin of the Albanian language, noting that the Thracian-origin theory emerged in the early 20th century and was mere linguistic conjecture, for it applied to Balkan areas whose toponymy featured no traces of the Albanian language whatsoever. Attempts to find a solution are further thwarted by the fact that linguists have failed to reach agreement about such basic issues as the language's satem/centum character! The most unflinching opponent of the Illyrian-origin theory was the Romanian epigraphist I. I. Russu, who throughout his entire career stubbornly insisted on Albanian and Romanian having a common 'Gheto-Dacian' or 'Daco-Thracian' substratum. He stopped at nothing to prove this lunacy, and went as far as coining 'Indo-European etyma' that were suspiciously at odds with the well-known phonetic laws of the Indo-European languages, whilst calling his opponents 'illiterates' and 'renegades.' An archaeologist colleague of his had in a voluminous work propagated the existence of a 'great Carp empire' extending from the Eastern Carpathian Mountains to the River Dniester (the Carps supposedly being fearful enemies [!] of the Roman Empire) to demonstrate Dacian continuity—which in fact never existed in this region. Leaning on his colleague's morphology, I. I. Russu wanted the world to believe no less than that the Albanians were descendants of the Carps, who had been displaced by the Romans to the south of the Lower Danube area in the latter half of the 3rd century. The German historian Gottfried Schramm was the last scholar to champion the Thracian origin of the Albanians. His researches got off to a promising start in the analysis of Balkan toponyms. He went on to take stock of Romanian scholarly researches into origin, following which, however, he went astray: stressing right from the start that he was not an Albanologist, he took into his head that he would solve the mystery of Albanian origin. He discovered two 4th-century panegyrics which eulogised a certain bishop in the ancient Remesiana (today's Serbian Bela Palanka). This bishop had apparently created a special alphabet to translate into Thracian the most important books of the

Christian liturgy for converting to Christianity the Thracians' Bessian tribe. The German historian proceeded to build his entire oeuvre on this find in an attempt to prove that the Bessians were the Albanians' ancestors—with scant regard for the generally accepted fact that the Albanian language had been spoken in the area for a long time before the first Roman legionaries appeared in the Balkans. One English historian remarked, however, that Professor Schramm did future Albanologists a huge favour by exhausting the last possibility of hunting among the Thracians for Albanian origins. The author of the present book draws philologists' attention to the curious development of some Indo-European etyma in the Albanian language—words which took two different phonetic forms but remained semantically related (such as the Indo-European etyma **sr̥p* 'serpent' which corresponds to the Albanian *gjarpën/gjarpër* 'serpent' and also to *shtrebë* 'cheese-mite' and *shtërpinj* 'crawler'). This and other phenomena cannot exclude the possibility of the Dardanian language assuming a certain role in the development of the Albanian language—especially since the Dardanians had not been Romanised. The author cites several examples in support of this idea.

The hypothesis of Daco-Roman—and particularly Daco-Romanian—continuity became the official myth of the Romanian state after *Gian Francesco Poggio di Guccio Bracciolini* had given the archaic-sounding name *Daco-Roman* to the contemporary Wlachs in the 15th century. The first scholar to refute this totally unfounded idea was the Austrian historian Robert Roesler, who at the end of the 18th century dismissed the Italian humanist's coinage as a figment of the imagination. Most of Roesler's arguments still stand up to scrutiny. The leaders of the Latinist School (Balázsfalva/Blaj School) in Transylvania—partisans of the Enlightenment—established a national front for the protection of the Latin origin of their people and language. In their view the Romanians were supposed to have been descended from the conquering Romans and the conquered Dacians; consequently, the ethnic and geographic continuity in their present country belonged to them alone. In the first quarter of the last century the Romanian scholar Alexandru Philippide examined the issue in a weighty monograph. He came to the conclusion that the Romanian ethnic group emerged to the south of the Lower Danube area. He reasoned that even if a splinter group of the Romanised population had stayed behind in the Dacia Traiana province after the withdrawal of the Roman legions, it would have taken a small miracle for it to survive the multiple waves of migrations and subsequently join its brothers arriving in the Balkans centuries later. In the 20th century three major theories held strong with regard to this issue:

1. The theory of Daco-Romanian ethnic/geographic continuity;

2. The migration theory, claiming the Romanians emerged to the south of the Lower Danube; and

3. The theory claiming that a Romanised splinter group remained in the evacuated Dacia Traiana province and later joined the Romanians that emerged to the south of the Lower Danube.

The debate between Hungarian and Romanian scholars became especially acrimonious after World War I, when Transylvania was ceded by the Treaty of Trianon to Romania. On the eve of World War II publications came out by the hundred arguing whether Hungary or Romania 'had more right' to claim this area. 'Proletarian internationalism' after the War put a damper on the debate, but the champions of Daco-Romanian continuity eventually made a comeback with the backing of an increasingly powerful nationalistic lobby within the Romanian Communist Party. The dictator Ceauşescu, seeing himself as the successor of the Dacian King Boirebistas, naturally gave all his support. Ovid Densuşianu published a monograph in French *(Histoire de la langue roumaine)* which went down extremely well in the West, greatly influencing the opinion of the neo-Latin countries. Gottfried Schramm's eight theses caused public outrage in Romania. Having weighed up the arguments for and against Daco-Romanian continuity, the

German historian dismissed the hypothesis. He reckoned Transylvanian river names attested to Dacian continuity rather than Latin, and Moldavian river names were without exception of Indo-European origin. He went on to say that the many Slavonic loanwords in the Romanian language testified to the fact that Old Church Slavonic had begun to influence the language subsequent to the metathesis of the liquid consonants, and only over the course of a Romanian-Bulgarian symbiosis in the area to the south of the Lower Danube could the Romanian ecclesiastical vocabulary have acquired its pronounced Slavonic character. Schramm demonstrated that the Balkan Wlachs could not have migrated to their present homeland before the 10th century. Despite its shortcomings the German historian's monograph is a reliable scholarly work. It is a shame that the examples he took from the Albanian language lack the power of persuasion he would have wanted them to have, that he was at loss over obviously Romanian-origin mountain names such as Durmitor, Visitor, and Pirlitor, and that he saw himself as an arbitrator in a century-old Hungarian-Romanian dispute.

However, his monograph will undoubtedly be remembered for its rearranging the information drawn from the Byzantine chronicles and the arguments of the Hungarian scholars (Lajos Tamás, István Kniezsa, and László Makkai) published over sixty years before. Schramm had the courage to formulate the concept of the 'mobile continuity' of the Wlachian shepherds—who were descendants of Romanised refugees from the Sava and Lower Danube area, and who for over two hundred years practised transhumance in symbiosis with their Albanian neighbours. Naturally, Schramm dismissed the theory of the so-called Romanian 'hubs of origin' *(Kerngebiete)* propounded by the German linguist Ernst Gamillscheg and his pupils.

Recent years have seen radical changes in certain Romanian scholars' attitude to the 'holy' Daco-Roman continuity theory. After the change of the political system in Romania the Bucharest Professor Lucian Boia brought out an iconoclastic monograph entitled *History and Myth in Romanian Consciousness*. Considered by some as sacrilege, this work is a critical summary overview of the development of Romanian historiography, especially with regard to the continual shift of balance between the two constituents of Daco-Romanian continuity depending on the changing needs of Romanian domestic policy. The rearguards of the century-old myth—young scholars at the University of Iaşi—pricked up their ears and, casting aside the 'Gheto-Dacian substratum' theory, came up this time with some mysterious 'palaeo-Balkan language.' The Institute of Thracology in Bucharest has recently started publishing more 'serious' works, such as Catalina Vătăşescu's brilliant dictionary, *A Comparison of Albanian Latin and Romanian Elements.* Could it be that the Institute is trying to tone down the backwardness of Romanian diplomatic circles which even today hand out the Transylvanian Saxon Adolf Armbruster's *Following the Trail of One's Own Identity,* originally published in the heyday of Ceauşescu's dictatorship?

Until recently the Macedonian language was looked upon as a linguistic stepchild in the Balkans. The author stresses the significance of the survival of antique forms of postpositional article in the Macedonian, and the fact that the Macedonian's distinctive sounds set it apart from the Bulgarian. The possibility that the Macedonian language developed in the wake of the first wave of Slavs in the 6th century—that is, at least three centuries after the Slavisation of the Bolghar-Turkic language—cannot be excluded.

Each of the three chapters is complemented by a rich bibliography, in accordance with the author's wish for the reader not to accept any 'final conclusion,' or take for granted the opinions of internationally acclaimed scholars. The idea is to keep reading and develop an opinion of one's own. Orientation in the book is facilitated by 17 maps, and an index.

Des taches blanches dans les Balkans

Conçu comme manuel pour des étudiants, ce livre s'est fixé pour objectif le recueil des résultats de plusieurs sciences, comme l'histoire, la philologie comparée et historique, la mythologie, l'ethnographie, etc., afin de jeter de la lumière dans les ténèbres de la protohistoire d'une région des plus mouvementées de notre continent, les Balkans.

L'œuvre commence par un chapitre traitant le vocabulaire commun de l'albanais et du roumain. L'auteur présente la théorie de *l'Union linguistique balkanique* en la qualifiant d'une tentative de „balayer sur le côté" les problèmes les plus durs de la philologie balkanique. Les adeptes de cette théorie n'ont pu donner jusqu'à présent aucune réponse plausible à la question concernant l'époque du „développement convergeant" des langues de la région, développement dont les résultats visibles seraient constitués par les nombreuses ressemblances lexiques et morphologiques parmi elles. Les „membres" de cette union seraient le grec et l'albanais, deux langues indo-européennes à part, parlées déjà dans l'antiquité, ensuite le roumain, une langue romane formée au VIIe siècle, puis le bulgare, le macédoin et le serbe (le croate), c'est-à-dire trois langues slaves, ayant de différentes origines. Ainsi, par ex., *l'article postposé,* trait commun fondamental morphologique des langues formant le „noyau intérieur de l'Union", existait déjà dans l'albanais au début de la conquête romaine des Balkans, tandisque celui du roumain ne s'est formé qu'après le VIIe et, celui du bulgare (du macédoin) au IXe siècle. L'auteur exprime sa conviction qu'au lieu de parler d'une sorte d'union linguistique, on devrait plutôt parler d'une influence étendue et durable de I 'albanais sur les langues appartenant au „noyeau de l'union", influence exercée pendant une symbiose de plusieurs siècles, dans une coexistence pacifique des dits peuples. Cette symbiose est plus évidente dans le cas de l'albanais et du roumain, comme le prouvent les 125 mots de leur vocabulaire commun, ainsi que certains mots empruntés au latin dont le sémantisme s'est développé d'une façon analogue dans les deux langues (par. ex. le latin *paludem* > le latin „vulgaire" **padulem* 'marais' > l'albanais *pyll* 'forêt' - le roumain *pădure* idem). L'auteur rejette l'argument d'un soi-disant substrat commun, vu que celui-ci présuppose un changement indispensable de langue, une rupture par suite de laquelle une population perd sa langue autochtone afin d'embrasser une autre. Or dans le cas de l'albanais on ne peut parler d'un pareil substrat.

Concernant les traits communs de ces langues, l'auteur souligne l'importance primordiale des parallèles morphologiques, traitant entre autres l'emploi de l'article postposé avec des noms propres, le reflet de l'ablatif (pluriel, indéfini) albanais pour former des surnoms dans le roumain (à l'instar de *Vlad Ţepeş, Verdeş Împărat, Mancaş, cinsteş* 'honnête', *oacheş* 'avec une tache noire autour des yeux', *moaleş* 'chiffe', etc.). En étudiant l'histoire de l'article postposé, l'auteur ne tient pas pour impossible que le macédoin soit le „frère aîné" du bulgare, puisque l'article postposé du macédoin a conservé le trimorphisme de l'article postposé de l'ancien arménien avec sa fonction déictique de jadis. Quant au genre neutre du roumain, l'auteur exprime son avis qu'ici il s'agit plutôt de la tendance connue des noms masculins de l'albanais montrant un objet inanimé ou une notion qui, au pluriel, revêtent le caractère d'un nom féminin, d'autant plus que le roumain ne s'est formé qu'au VIIe siècle, tandisque le genre neutre est disparu du latin avant le IVe siècle. Un accent particulier y reçoit la forme enclitique du pronom personnel, utilisé dans l'albanais, dans le roumain et le macédoin pour redoubler le complément direct et indirect dans une phrase. Ensuite nous y trouvons des traits communs dans le systhème des pronoms démonstratifs, personnels, possessifs et composés, des nombres cardinaux et ordinaux, ainsi que dans la formation des adverbes, dans le domain de la conjugaison des verbes (le futur analitique, l'absence de l'infinitif, l'emploi du participe passé avec le verbe *duhet/do - trebuie* 'il faut'). L'albanologue hongrois élargit ses recherches sur les traits communs de ces langues aux domains de la composition des

mots (tels que l'albanais *prishaqejf* 'rabat-joie' - le roumain *cască-gură* 'badaud', l'albanais *gojëprishur* 'au language obscène' - le roumain *gură-spartă* idem, etc.). Nous trouvons dans ce livre de riches échantillons des presque 5.000 tournures de phrase, autant de calques linguistiques, richesse commune fascinante des langues balkaniques. L'évantail multicolore des traits parallèles des langues balkaniques est couronné par des traits communs indentifiés dans le domaine de la mythologie, des croyances populaires, tels que les saints de glace (les geleurs de vignes), les noms des déesses païennes, gardés par la population, après avoir embrassé le christianisme, en leur accordant l'attribut „saint", tels que l'albanais *Shën e Prenne* 'Sainte Prenda' > *e premte* 'vendredi' - le roumain *Sfânta Vinerea* 'Saint Vendredi' (fée dans les fables populaires roumaines), ou l'illyrien *Thana,* nom d'une déesse > albanais *zanë* 'fée' - roumain *zână* idem (cf. le roumain *Sânziana,* nom d'une autre fée, dérivé de **Sancta Diana),* etc.

Le deuxième chapitre du livre, le plus long des trois, est *une image des changements ethniques, des migrations dans les Balkans,* depuis la fin du néolithique jusqu'à l'arrivée des Turcs, c'est-à-dire une sorte d'histoire „condensée" de cette région, traitée sous un angle permettant de souligner les conditions favorables aux migrations offertes par les grands empires, nés l'un après l'autre, pendant des siècles dans ces parrages, ainsi que les orages répétés de l'invasion des Barbares et des grandes campagnes militaires menées par des conquérants de différente nationalité, menant aux mélanges ethniques les plus variés (les *mixo-barbares* par. ex.).

Tout d'abord se pose la question: est-il l'albanais ou le grec la langue la plus ancienne parlée dans les Balkans? L'auteur souligne les vestiges encore vivants du plus ancien mythe connu dans les Balkans sur la création du monde, le mythe pélasgique sur l'hyménée de la déesse Eurynomé 'celle qui domine largement' et du serpent devin *Ophion,* celui-ci devenu chez les Albanais (de la région de Tetovo) le symbole de la fécondité des femmes et (chez les montagnards du Nord) le génie des ancêtres. Ce ne sont que les Albanais qui gardent encore de nos jours la culte de la bûche de la nuit du solstice d'hiver, en albanais *buzëm,* comme souvenir lointain de la *dendrolatrie* (adoration des arbres dont les fruits étaient comestibles). L'auteur est d'avis que cette coutume est apparue aux Balkans avec les *Derwiopes/Dryopes,* ancienne ethnie indo-européenne, précourseur des *Illyriens* et des *Thraces,* ayant donné le nom de *Tomor* ('Mont Noir') au mont saint des Albanais (selon leur poète classique Nairn Frashëri). Ensuite nous connaissons l'histoire et la langue des Thraces, des Daces et des Gètes, puis l'histoire et la langue des Illyriens et des Dardaniens, l'histoire des colonies grecques et leur importance dans la première différentiation économique et sociale de la société primitive. Nous suivons les guerres de Rome pour conquérir les Balkans. La monographie consacre plusieurs pages à la romanisation différenciée des peuples balkaniques dont le résultat spectaculaire était la naissance du roumain et des deux langues dalmates. Un chapitre à part s'occuppe de la romanisation et de l'abandon de la province de la Dacie Trajane, l'évacuation de la province par l'empereur Aurélien. L'invasion des Barbares a laissé de profondes traces aux Balkans: *Goths, Huns, Gépides, Avares* et *Slaves* se suivaient, l'un après l'autre, et sous le poids de leurs attaques le grand Empire Romain s'est divisé en deux parties, en empire d'Occident et empire d'Orient, ce dernier étant prédestiné à devenir *Néa Romé* ('Nouvelle Rome'), continuateur de l'empire grande puissance. Mais après l'entreprise coûteuse et spectaculaire de l'empereur *Justinien* afin de reconstituer l'ancienne grandeur, le *limes* fortifié du Nord - sur les rives de la Save et du Bas-Danube - s'est brisé laissant les portes entre-ouvertes devant les nouveaux venus qui s'établissaient dans les Balkans. Dorénavant l'histoire de la région est une série ininterrompue de guerres, de victoires et de défaites entre Byzance et les nouveaux venus (ou les conquérants venus de l'Est). Nous assistons à l'établissement des *Croates* et des *Serbes,* des *Bulgares,* ainsi qu'à la naissance d'une nouvelle ethnie, celle *roumaine,* successeur des paysans romanisés réfugiés de la région de la Save et du Bas-Danube. Les sources utilisées par l'auteur sont tout d'abords les chroniques bizantines, ensuite les géographes arabes, qui lui permettent de fouiller dans la protohistoire de ces ethnies. C'est ainsi qu'il a trouvé les ancêtres des Croates buvant du *koumys* au Ve siècle au cours moyen du Don, puis il a pu retrouver les ancêtres

des Serbes dans les Caucases sous le nom de *Serboï.* Nous y trouvons les passages les plus importantes de l'histoire de l'Eglise de Byzance, sur les luttes suivies par Rome et Constantinople afin d'élargir sans cesse leur influence et leur pouvoir, sur l'emploi de l'evangelisation comme moyen de la propagande politique byzantine afin de gagner de nouveaux alliés parmi les nouveaux venus approchés des frontières de l'Empire. Les péripéties de *Cyrille* et de *Méthode* et la floraison du centre de monastères de la *Mont d'Athos* en sont les preuves éloquantes. L'adoption du christianisme par le tsar bulgare *Boris* et le développement culturel de la Bulgarie sous la domination de *Siméon* n'ont pas pu sauver le pays de l'armée triomphante de *Basiléos II,* le „bulgarokhtone". Mais Byzance n'a pas eu le temps de jouir de la reconquête des territoires de la *Paristrion* (nommé plus tard *Paradounavon).* C'est l'époque mouvementée de l'arrivée des *Hongrois,* suivis par des ethnies guerrières comme les *Petchénègues,* les *Ouzzs* et les *Coumans* qui menaient souvent la vie dure à l'Empire byzantin. L'empereur *Manuel Komnénos,* attaqué d'un côté par les *Normands* et de l'autre par les Petchénègues, s'est vu obligé de permettre aux *Serbes* de s'établir dans de vastes régions de l'Empire, avant d'écraser les Petchénègues avec l'aide des Coumans, ennemis futurs de Byzance.

C'est à cette époque que nous trouvons les premières mentions sur les *Albanais* et les *Valaques* des Balkans, ces derniers ayant joué un rôle décisif dans la fondation du deuxième *Etat bulgare* et vivant, pendant des siècles, dans une symbiose pacifique avec les Coumans majoritaires dans la région située entre le Bas-Danube et les Carpates méridionaux. Nous retrouvons cette région dans les chansons épiques des Serbes (les *Junačke pesme)* sous le nom de *Karavlaška* ('Pays des Valaques noirs'), tandisque dans l'œuvre du chroniqueur islandais Snorri Sturluson son nom est *Blökumannaland,* c'est-à-dire 'Pays des Valaques'. L'auteur cite le géographe arabe du *Roger,* roi de la Sicile, *Al-Idrizi* pour dévoiler l'énigme des pays qualifiés de „noir" ou de „blanc". Bizance, affaiblie par la défaite écrasante de *Manzikert* à l'Orient, espérait en vain de se remettre grâce aux croisades, mais celles-ci devaient devenir fatales pour l'Empire: l'armée des croisés a lâchement occupé Constantinople et a proclamé l'Empire latin de l'Orient, en démembrant l'Empire byzantin. A cette époque, le centre de gravité des événements de la région s'éloignait vers le Nord, sur les steppes russes menacées par l'armée terrible des *Mongoles.* Tandisqu'un pays après l'autre succombaient à l'invasion des Mongoles (entre autres la Hongrie), l'aire de l'orthodoxie et de la culture byzantine s'élargissait sans cesse, laissant son empreinte ineffaçable non seulement dans les pays balkaniques et de *Rousse,* mais même en Occident, donnant sa contribution importante - surtout par les œuvres des classiques grecs copiées, voire sauvées dans les monastères byzantines - à la redécouverte du trésor impérissable de la culture gréco-latine, c'est-à-dire à la Renaissance. C'est à cette époque que l'on peut dater l'évêché orthodoxe (de rite byzantin!) de la ville de *Prizren.* En profitant de l'affaiblissement de l'Empire byzantine, des ethnies des Balkans ont pu créer leur premières formations d'Etat, comme la principauté *â'Arbanon* de *Progon* et de son fils, avec comme centre la ville de *Kruja,* siège d'un évêque catholique. C'est également l'époque du renforcement du royaume serbe sous la dynastie des *Nemanias,* couronné par l'empire multinational du *Grand Dušan,* proclamé et couronné tsar, mais dont l'empire n'a pu survivre à sa mort. Bien que Byzance a pu reconquérir Constantinople, elle n'a plus retrouvé sa puissance de jadis. Sur ses anciens territoires nombre de petits princes et rois fondaient leurs Etats éphémères, dans les querelles desquels les *Turcs* étaient de plus en plus souvent invités afin d'appuyer l'un ou l'autre des rivaux. Avant sa chute inévitable l'empereur de Byzance tentait sauver son empire par un pas désespéré, la réunion du *Synode de Florence* dans le but d'essayer la réunification de *l'Eglise* après le schisme de 1054. Hélas, là proclamation tardive de l'union n'a pas pu sauver l'Empire. Après la bataille sur le fleuve de la *Maritsa,* la chute des Balkans était inéluctable et en 1453 le sultan *Mohamed II.* (ou II. Mehmed) a réussi à prendre de force Constantinople. Conscient de la compacité de son histoire des Balkans, l'auteur a procédé à côté de quelques trouvailles peu connues, voire surprenantes, à des moments de détente en intercalant des anecdotes historiques, comme *l'Histoire arcane* du *Procope de Césarée,* démasquant le général

invincible *Bélissar* et le grand empereur *Justinien* de Byzance comme des pantouflards dans le boudoir de leurs femmes respectives, *Antoniana* et *Théodora,* ou l'histoire du frappage de la première monnaie serbe assurant au rois serbe *Miloutine* une place éternelle dans l'enfer de la *Divine comédie* de *Dante Alighieri* parmi les faux mon-nayeurs.

Le troisième chapitre du livre est consacré aux problèmes les plus épineux de la région: *l'ethnogenèse de l'albanais, du roumain et du macédoin.* Autour de ces problèmes les discussions continuent, souvent avec des passions insolites dans les publications et dans les conférences scientifiques, surtout dans le cas du roumain, dont l'ethnogenèse manque encore de nos jours un éclaircissement adopté par toutes les parties intéressées. Concernant l'albanais, le désaccord parmi les philologues commence déjà avec l'étymologie de l'ethnonime *shqiptar* 'Albanais', d'ailleurs inconnu chez les *arbëreshë* de l'Italie. Les philologues ont très tôt constaté que c'est une langue indo-européenne, mais ils se sont divisés dans deux camps opposés quand il s'agissait de définir le lieu de l'albanais dans la grande famille des langues indo-européennes. Sont-ils les descendants des Illyriens ou des Thraces? - cette question reste encore aujourd'hui ouverte. (Sans parler des théories hardies, comme celle du philologue bulgare *Vladimir Ghéorghiev,* auteur de l'hypothèse daco-mysienne ou myso-dace, rejettée par la majorité des albanologues.) *Eqrem Çabej,* le philologue albanais d'une réputation internationale, a formulé ainsi les trois questions fondamentales de l'albanologie:

1. D'où tire son origine l'albanais, de quelle ancienne langue balkanique est-il le continuateur?

2. Dans leur pays actuel sont les Albanais des autochtons ou des nouveaux venus?

3. Où devons-nous chercher le berceau de leurs ancêtres, avant qu' ils se fussent établis dans les Balkans?

Les adeptes de la théorie de *l'origine thrace* répondent, bien entendu, avec un NON cathégorique à la deuxième question avec leur argument principal: le manque des termes autochtones de la pêche et de la navigation dans l'albanais. L'identité des vues manque, bien entendu, dans la réponse à donner à la troisième question aussi. Le seul point autour duquel il y a une certaine entente, est la conclusion tirée par *Georg Stadtmüller* qui, après avoir examiné l'origine (l'étymologie) des noms albanais des plantes, a déclaré que le berceau des Albanais et de leur langue doit être cherché à une auteur de 600 m au-dessus du niveau de la mer, c'est-à-dire dans la zone de la forêt sèche. L'auteur du présent livre offre à ses lecteurs des dizaines de preuves en faveur et contre l'origine illyrienne de l'albanais, en notant que la théorie de l'origine thrace de l'albanais ne se connaît que depuis le début du XXe siècle comme fruit des spéculations des philologues, puisqu'il y s'agit de territoires balkaniques dont la toponymie ne montre aucune trace albanaise. La solution du problème est d'autant plus difficile que les philologues ne se sont pas mis d'accord jusqu'à présent sur le caractère satem ou kentum de l'illyrien non plus! L'ennemi le plus acharné de l'origine illyrienne de l'albanais était l'epigraphiste roumain I. I. *Russu,* qui pendant toute sa carrière jurait ses grands dieux que l'albanais et le roumain avaient un substrat commun „géto-dace" ou „daco-thrace". Pour prouver ses fantasmes, il ne reculait même pas devant la fabrication de „radicaux indo-européens" contre les lois phonétiques bien-connues des langues indo-européennes, en qualifiant ses adversaires comme des „analphabètes" ou comme des „renégats". En s'appuyant sur l'un de ses confrères archéologues - qui dans une monographie volumineuse préchait l'existence d'un „grand empire des Carps", ennemis redoutables de l'Empire romain (sic!), entre les Carpates orientaux et la fleuve de la Dnièpre (afin de prouver la continuité dace - d'ailleurs inexistente - dans cette région) - I. I. *Russu* voulait nous faire croire que les Albanais seraient les descendants de ces Carps, colonisés au Sud du Bas-Danube vers la fin du IIIe siècle. Le dernier savant qui s'est déclaré en faveur de l'origine thrace de l'albanais est l'historien allemand *Gottfried Schramm.* Après ses débuts promettants dans le domaine de la toponomastique des Balkans, il a dressé le bilan des recherches concernant l'ethnogenèse du roumain, puis il a échoué dans un domaine qui lui était inconnu: en soulignant à tout instant qu'il

n'est pas albanologue, il s'est mis en tête qu'il résoudra l'énigme de l'origine de l'albanais. Ayant trouvé deux panégyriques latins du IVe siècle dédiés à un certain évêque de la ville de Remesiana (la ville serbe de Bela Palanka de nos jours) qui aurait inventé un alphabet spécial pour traduire en thrace les livres essentiels de la liturgie chrétienne afin de convertir le clan thrace des *Besses.* C'est sur cette trouvaille que l'historien allemand construit son échafaudage afin de prouver que les Besses seraient les ancêtres des Albanais d'aujourd'hui, en faisant fi du fait généralement adopté que l'albanais était une langue parlée au moment où les premiers légionnaires romains faisaient leur apparence dans les Balkans. Selon un historien anglais le professeur Schramm a rendu quand-même un immense service aux futurs albanologues ayant épuisé la dernière possibilité de chercher les ancêtres des Albanais parmi les Thraces. L'auteur du présent livre attire l'attention des philologues sur le développement de quelques radicaux indo-européens ayant donné comme réflexes dans l'albanais deux mots de formes phoniqes différentes et avec des sémantismes approchés (par ex. l'indo-européen **srp* 'serpant' ayant donné dans l'albanais, d'un côté *gjarpën/gjarpër* idem, mais de l'autre *shtrebë* 'ver de fromage' ou *shtërpinj* -pluriel - 'reptiles'), fait qui ne peut pas exclure un certain rôle de la langue des *Dardans* dans la formation de l'albanais, d'autant plus que les Dardans n'ont été romanisés jamais! A ce propos, l'auteur mentionne plusieurs exemples en faveur de son idée.

L'hypothèse de la *continuité daco-romaine* ou encore davantage *daco-roumaine* est devenue un véritable mythe officiel de l'Etat roumain après qu'au milieu du XVe siècle l'humaniste italien *Gian Francesco Poggio di Guccio Bracciolini* ait donné aux Valaques de son époque le nom archaïste de *Daco-romains.* Le premier savant pour combattre cette idée privée de tout fondement scientifique était l'historien allemand *Robert Roesler* qui, vers la fin du XVIIIe siècle, a réfuté avec des arguments - dans leur majorité irréplicables jusqu'à présent - l'invention de l'humaniste italien. Propagateurs des idées des lumières, les dirigeants de *l'Ecole latiniste* (ou de l'Ecole de Blaj) de la Transylvanie ont formé un front commun afin de défendre l'origine latine de leur peuple et de leur langue. Selon cette hypothèse les Roumains seraient les descendants des Romains colonisateurs et des Daces colonisés ayant la continuité ethnique et géographique dans leur pays de nos jours. Dans le premier quart du siècle passé le savant roumain *Alexandru Philippide* a analysé ce problème dans une monographie volumineuse en aboutissant à la conclusion que les Roumains se sont formés au Sud du Bas-Danube et même dans le cas où une minorité de la population roman-isée n'ait pas suivi les légions romaines retirées de la Dacie Trajane, elle n'a pu survivre que par un miracle aux vagues prolongées de l'invasion des Barbares pour rejoindre par la suite leurs frères arrivés quelques siècles plus tard des Balkans. Depuis le XXe siècle trois hypothèses se sont crystallisées autour de ce problème:

1. La continuité ethnico-géographique daco-roumaine,

2. La théorie immigrationniste, c'est à dire le roumain s'est formé au Sud du Bas-Danube,

3. Une part de la population romanisée est restée dans la province évacuée de la Dacie Trajane, rejointe des siècles plus tard par les Roumains nés au Sud du Bas-Danube.

La dispute parmi les savants hongrois et roumains s'est acharnée surtout après le Traité de paix de Trianon ayant annexé à la Roumanie la Transylvanie. Au seuil de la deuxième guerre mondiale des centaines de publications sont apparues d'une part et de l'autre avec le but de prouver si la Hongrie ou la Roumanie aurait „plus de droit" de posséder cette région. Après la deuxième guerre mondiale „l'internationalisme prolétarien" a mis la sourdine aux disputes, mais avec la naissance du courant de plus en plus nationaliste du Parti communiste roumain, les champions de la continuité daco-roumaine firent leur réapparition sur la scène, surtout après avoir reçu la confirmation de la dictature de Ceauşescu qui voulait se faire présenter comme le grand successeur du roi dace vainqueur des Romains, Boirebistas. A l'étranger la monographie la plus appréciée était celle de *Ovid Densuşianu,* publiée en français *(Histoire de la langue roumaine),* dont le succès continue à exercer une influence dans les pays de langue romane. Les huit thèses de

Gottfried Schramm sur la continuité latine dans les Balkans a choqué l'opinion publique roumaine. En criblant les arguments pour et contre la continuité daco-roumaine, l'historien allemand rejette cette hypothèse. A son avis, les noms des fleuves de la Transylvanie prouvent plutôt une „continuité dace" que latine, tandisque les noms des fleuves de la Moldavie sont, sans exception, d'origine indoiranienne. Les nombreux emprunts au slave prouvent une influence du slave ecclésiastique après la métathèse des liquides de celui-ci, le vocabulaire ecclésiastique du roumain - au début d'origine latine - n'a pu obtenir sa forte empreinte slave que pendant la symbiose durable avec les Bulgares au Sud du Bas-Danube. L'historien allemand prouve avec des faits linguistiques que l'immigration des Valaques des Balkans n'a pu avoir lieu avant le 10e siècle. Malgré certaines erreurs et quelques lacunes, la monographie de Schramm et une œuvre scientifique de confiance. Il est dommage que la majorité de ses preuves prises au vocabulaire de l'albanais n'ont pas le poids voulu, qu'il ne peut pas interpréter les noms de monts d'une origine roumaine évidente (comme le Durmitor, le Visitor et le Pirlitor) et qu'il veut prendre des airs du juge-arbitre dans la dispute séculaire des savants hongrois et roumains. La valeur indiscutable de sa monographie consiste dans le fait qu'il a regroupé les faits connus des chronique bizantines, ainsi que les arguments des chercheurs hongrois *(Lajos Tamás, István Kniezsa* et *László Makkai),* arguments publiés il y a plus de 60 ans, et qu'il a osé formuler la notion de la „continuité mobile" des pasteurs valaques - descendants des réfugiés romanisés de la région de la Save et du Bas-Danube - pratiquant la transhumance dans une symbiose de plus de deux siècles avec leurs voisins albanais. Schramm rejette, bien entendu, la théorie du philologue allemand Ernst Gamillscheg et de ses disciples sur les soi-disants „noyaux" de la formation du roumain (les fameux „Kerngebiete").

Ces derniers temps on peut constater un changement radical dans l'attitude des savants roumains vis-à-vie du mythe sacro-saint de la continuité daco-roumaine. Après le changement de régime en Roumanie, un professeur d'histoire de Bucarest, *Lucian Boia* a publié une monographie bouleversante - un véritable sacrilège! - sous le titre de *l'Histoire et mythe dans la conscience roumaine,* dans laquelle il trace le développement historique de l'historiographie roumaine et dans ce cadre-ci, les mutations successives du poids des deux composants de la continuité daco-roumaine, conformément aux besoins directs de la politique intérieure du pays. Les combattants d'arrière-garde du mythe séculaire continuent quand-même à se manifester, cette fois-ci à l'université de Iaşi, où certains jeunes se prononcent (au lieu du „substrat commun géto-dace" du roumain et de l'albanais) en faveur d'une mystérieuse „langue paléo-balkanique". Mais en même temps l'Institut de Tracologie de Bucarest préfère ces derniers temps les œuvres „sérieuses", comme le prouve le dictionnaire excellente de *Catalina Vătăşescu* paru sous le titre de *Les éléments latins de l'albanais comparés au roumain.* Serait-il pour compenser le retard des cercles diplomatiques roumains qui continuent à distribuer à l'étranger le livre d'un Saxon de Transylvanie, *Adolf Armbruster* (d'ailleurs traducteur des œuvres du „génie des Carpates" et défenseur acharné de la continuité), édité en plusieurs langues sous le titre de *En suivant les traces de sa propre identité?*

Quant au macédoin, souffre-douleur d'hier des Balkans, l'auteur souligne encore une fois l'importance de la survivance des formes antiques de l'article postposé, ainsi que ses sons caractéristiques qui l'éloignent du bulgare, en n'excluant pas la possibilité que cette langue se serait formée sous l'effet des premières vagues slaves du Ve siècle, cela veut dire qu'au-moins quatre siècles avant la slavisation du bulgaro-turc.

Les trois chapitres du livre sont munis d'une riche bibliographie conformément au désir de l'auteur pour que ses lecteurs n'acceptent aucune conclusion, aucune opinion de n'importe quelle autorité, mais qu'ils continuent leurs recherches avec le but de formuler, tôt ou tard, leur propre avis. Une liste de noms et 17 cartes Vous facilitent une meilleure information.

Weiße Flecken auf dem Balkan

Der vorliegende, auch als Lehrbuch verwendbare Band setzt sich zum Ziel, die Ergebnisse der Forschung in Wissenschaftsbereichen wie Geschichte, vergleichende und historische Linguistik, Mythologie, Ethnographie, Folklore usf. zusammenzufassen, um Licht in die Dunkelheit zu bringen, in welche die vorgeschichtlichen Jahrtausende des Balkans, einer der bewegtesten Regionen unseres Kontinents, eingehüllt ist.

Das erste Kapitel des Buches befaßt sich mit dem gemeinsamen Wortgut der balkanischen Sprachen, in erster Linie jedoch mit dem des Albanischen und Rumänischen. Der Verfasser skizziert die Hypothese des *Balkansprachbundes,* die seines Erachtens als Versuch zu deuten ist, Probleme der balkanischen Sprachwissenschaft unter den Teppich zu kehren. Anhänger dieser Hypothese haben bislang nicht vermocht, irgendeine akzeptable Antwort auf die Frage zu geben, wann die „konvergente Entwicklung" der Sprachen dieser Region etwa stattgefunden haben soll, deren Manifestation die unter ihnen auffindbaren zahlreichen lexikalischen und morphologischen Ähnlichkeiten wären. Zu diesem Sprachbund sollen außer Griechisch und Albanisch, zwei eigenständigen indogermanischen Sprachen, die bereits in der Antike gesprochen wurden, Rumänisch, eine im 7. Jahrhundert entstandene romanische Sprache, sowie schließlich Bulgarisch, Makedonisch und Serbisch (Kroatisch), d.h. drei slawische Sprachen unterschiedlichen Ursprungs gehören. Der *suffigierte Artikel* z.B., der eine der grundlegenden Gemeinsamkeiten der den „inneren Kern des Bundes" bildenden Sprachen ist, war im Albanischen bereits am Anfang der römischen Herrschaft auf dem Balkan zu finden. Im Rumänischen hatte er sich dagegen erst nach dem 7. Jahrhundert herausgebildet, im Bulgarischen (im Makedonischen) im 9. Jahrhundert. Der Verfasser bringt seine Überzeugung zum Ausdruck, nach welcher anstelle von irgendeinem Sprachbund eher von der umfassenden und dauerhaften Wirkung der albanischen Sprache auf die zum „inneren Kern des Bundes" gehörenden Sprachen zu sprechen wäre, von einer Wirkung also, der die bereits erwähnten Völker im Laufe ihrer jahrhundertelangen Symbiose, ja ihrer friedlichen Koexistenz ausgesetzt wurden. Diese Symbiose ist im Falle des Albanischen und des Rumänischen am meisten augenfällig, was 125 Wörter ihres gemeinsamen Wortguts, sowie jene Lehnwörter aus dem Lateinischen bezeugen, deren semantischer Wandel in beiden Sprachen identisch verlaufen ist (vgl. lat. *paludem* > vulgär-lat. **padulem* 'Moor' > alb. *pyll* 'Wald' > rum. *pădure* ders.). Der Verfasser verwirft die Hypothese irgendeines gemeinsamen Substrats, da dessen Voraussetzung der obligatorische Sprachwechsel wäre, ein sprachlicher Umbruch also, in dessen Folge ein gegebenes Volk seine althergebrachte Sprache verliert, um eine andere anzunehmen. Nun, im Falle des Albanischen kann von einem Substrat nicht die Rede sein.

Bezüglich der gemeinsamen Charakteristika dieser Sprachen betont der Verfasser die Relevanz morphologischer Parallelen, und legt u.a. den Gebrauch des suffigierten Artikels in Verbindung mit Eigennamen dar, aber auch den Gebrauch des (unbestimmten) Ablativs (im Plural) des Albanischen für die Bildung von Beinamen im Rumänischen (wie z.B. *Vlad Ţepeş, Verdeş Împărat, Mancaş, cinsteş* 'ehrlich', *oacheş* 'mit einem braunen Fleck ums Auge', *moaleş* weichlich, verweichlicht' usw.). Indem er die Geschichte des suffigierten Artikels gründlich untersucht, hält es der Verfasser für nicht unplausibel anzunehmen, daß die makedonische Sprache „der ältere Bruder" der bulgarischen Sprache ist, da im suffigierten Artikel des Makedonischen der Trimorphismus des suffigierten Artikels des Altarmenischen samt dessen einstigen deiktischen Funktionen erhalten blieb. Was das Neutrum im Rumänischen betrifft, vertritt der Verfasser die Ansicht, daß es sich in diesem Fall um so mehr um die wohlbekannte Tendenz Belebtheit ausdrückender maskuliner Nomina handelt,

die im Plural Ambigenus aufweisen, als Rumänisch sich erst im 7. Jahrhundert herausgebildet hatte, wogegen das Neutrum noch vor dem 4. Jahrhundert aus dem Lateinischen verschwand. Besondere Aufmerksamkeit wird der enklitischen Form des Personalpronomens gewidmet, die im Albanischen, Rumänischen und Makedonischen für die Verdoppelung des Objekts (und des Dativobjekts) verwendet wird. Gemeinsame Charakteristika sind darüber hinaus auch im System der Demonstrativ-, Personal-, Possessiv- und (kompositionellen) Indefinitpronomina zu finden, aber auch im Bereich der Kardinal- und Ordinalzahlen, ferner im Bildungsmuster von Adverbien, oder in der Konjugation (vgl. die analytische Bildung von Futur, das Fehlen vom Infinitiv, den Gebrauch von zweiten Partizipien in Verbindung mit den Verben *duhet/do* 'müssen' bzw. *trebuie* dass.). Der ungarische Albanologe hat seine Forschungen auf die Untersuchung der Gemeinsamkeiten dieser Sprachen auch im Bereich der Wortbildung ausgedehnt (wie z.B. alb. *prishaqejf 'Spielverderber',* rum. *cască-gură* 'Gaffer', alb. *gojëprishur,* unflätig, ordinär, vulgär' - rum. *gură-spartă* dass. usw.).

Das zweite, allerdings längste Kapitel des Buches ist eine Skizzierung der *ethnischen Veränderungen und der Migrationen,* die sich im Balkanraum vom Ende des Neolithikums bis zum Erscheinen der Türken vollzogen hatten. In einem gewissen Sinne ist es also eine „komprimierte" Geschichte dieser Region, von einem Standpunkt aus betrachtet, der die Hervorhebung von jenen, Migrationen begünstigenden Umständen ermöglicht, die von den Turbulenzen der Völkerwanderung und den großen militärischen Unternehmungen der Eroberer verschiedener Nationalitäten hervorgerufen wurden und als Folge zu den verschiedensten ethnischen Vermischungen (z.B. zu den *Mixobarbaren)* geführt hatten.

Vor allem anderen gilt es aber, die Frage zu beantworten, ob Albanisch oder Griechisch die älteste, heute noch gesprochene Sprache im Balkanraum ist. Der Verfasser unterstreicht im Zusammenhang mit dieser Frage die Spuren des ältestbekannten Schöpfungsmythos auf dem Balkan: die Hochzeit der Göttin *Eurynome* („die weit Herrschende") mit *Ophion,* dem Gott mit Schlangenleib, von denen letzterer bei den Albanen (in der Gegend von Tetovo) Sinnbild für weibliche Fruchtbarkeit bzw. Symbol des Geistes der Ahnen (im nördlichen Bergland) ist. Lediglich die Albanen haben bis heute den „Klotzenkult" (alb. *buzëm)* der Nacht der Wintersonnenwende als eine ferne Erinnerung an die einstige *Dendrolatrie* (Verehrung von Schutzgeistern, die eßbare Früchte tragende' Bäume bewohnen) bewahrt. Nach Ansicht des Verfassers wurde dieser Brauch vom indogermanischen Ethnikum *Derwiopes/Dryopes* in den Balkanraum gebracht, welche die Vorläufer der *Illyrer* und *Thraker* waren und dem heiligen Berg der Albanen den Namen *Tomor* (.Dunkler Berg') gegeben hatten (so wird es vom großen klassischen Dichter der Albanen, Nairn Frashëri besungen). Des weiteren wefden die Leser/Leserinnen mit der Geschichte und der Sprache der Thraker, Daker und Geten, sowie der Illyrer und Dardanen bekannt gemacht, aber auch mit der Geschichte der griechischen Siedlungen und deren Bedeutung für die Begünstigung der ersten wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Differenzierung der primitiven Gesellschaft. So werden die Eroberungskriege von Rom auf dem Balkan verfolgt. Die Monographie widmet mehrere Seiten dem differenzierten Romanisierungsprozeß der balkanischen Völkerschaften, dessen spektakuläres Ergebnis die Entstehung des Rumänischen und zweier dalmatischer Sprachen ist. Ein gesondertes Kapitel behandelt die Romanisierung und Übergabe der *Dacia Traiana provincia,* die Räumung der Provinz durch Kaiser Aurelianus. Die Völkerwanderung hatte tiefe Spuren im Balkanraum hinterlassen: Goten, Hunnen, Gépiden, Awaren und Slawen folgten aufeinander. Das große Römische Reich wurde unter der Last ihrer Angriffe in das Weströmische und das Oströmische Reich gespalten, von denen letzteres dazu berufen wurde, unter der Bezeichnung *Néa Romé* (‚Neues Rom') zum Fortführer der früheren Großmacht zu werden. Nach der kostspieligen und spektakulären Unternehmung des Kaisers Justinianus jedoch, die einstige Größe wiederherzustellen, brach der verstärkte *Limes* der Save und der

unteren Donau entlang zusammen. Die Toren wurden dadurch weit geöffnet vor Neukömmlingen, die auf dem Balkan seßhaft wurden. Von da an bildet die Geschichte der Region eine ununterbrochene Kette von Kriegen zwischen Byzanz und den Neukömmlingen (oder den Eroberern aus dem Osten), von Siegen und Niederlagen. Wir werden Zeugen von der Ansiedlung der *Kroaten, Serben* und *Bulgaren,* ferner von der Genese der *Rumänen,* eines neuen Ethnikums, welche die Nachkommen von romanisierten, aus den Gegenden der Save und der unteren Donau fliehenden Bauern waren.

Als Quellen zieht der Verfasser vor allem byzantinische Chroniken, aber auch die Schriften arabischer Geographen heran, die ihm die Erforschung der Vorgeschichte dieser Ethnien ermöglichen. So ist er auf die Ahnen der Kroaten gestoßen, die vor dem 6. Jahrhundert noch *Kumyß* am mittleren Lauf des Dons getrunken hatten. Sodann hat er die Vorfahren der Serben unter der Bezeichnung *Serboi* im Kaukasus gefunden. Auch sind im Buch die wichtigsten Stationen der Geschichte der byzantinischen Kirche zu finden, die Geschichte jenes Kampfes, den Rom und Konstantinopel ausgefochten hatten für die ununterbrochene Erweiterung ihrer Einflußnahme und Macht, für die Anwendung von Missionstätigkeit in der politischen Propaganda von Byzanz mit dem Ziel, neue Verbündete zu finden unter den Neukömmlingen an den Grenzen des Reiches. Einen glänzenden Beweis für letztere stellen die Aktivitäten von *Kyrillos* und *Methodios* dar, sowie die Blütezeit des Klosterzentrums auf dem *Berg Athos.* Weder die Annahme des Christentums in der Zeit des bulgarischen Zaren Boris, noch die kulturelle Entwicklung des Landes unter der Herrschaft von Simeon konnten Bulgarien vor dem siegreichen Heer von *Basileios II,* dem *Bolgarochtonos,* retten. Dennoch durfte sich Byzanz nicht über die Zurückeroberung von *Paristrion* (später *Paradunavon)* freuen. Dies ist die turbulente Zeit der Landnahme der *Magyaren,* die Zeit der Ankunft solcher kriegerischen Völkerschaften, wie der *Petschenegen, Uzzen/Ghuzzen* und *Kumanen,* die dem Byzantinischen Kaiserreich das Leben oft schwer gemacht hatten. Kaiser *Manuel Komnenos,* der von der einen Seite von *Normannen,* von der anderen Seite aber von Petschenegen angegriffen wurde, war gezwungen, die Ansiedlung von *Serben* in weiten Gebieten des Reiches zu erdulden, bevor es ihm gelang, die Petschenegen mit der Hilfe der Kumanen (der künftigen Feinde des Reiches) zu schlagen.

Aus dieser Epoche stammen die ersten Erwähnungen von *AÍbanen* und *balkanischen Walachen,* von denen letztere eine entscheidende Rolle in der Gründung des ersten und zweiten *bulgarischen Staates* gespielt und jahrhundertelang in friedlicher Symbiose mit den mehrheitlichen Kumanen in den Gebieten zwischen der unteren Donau und den Karpathen gelebt hatten. Man begegnet dieser Region unter dem Namen *Karavlaska* (.Schwarze Walachei') in den Heldengesängen der Serben *(Junacke pesme).* In der *Heimskringla* des isländischen Dichters und Geschichtsschreibers Snorri Sturluson heißt das Land *Blökumannaland,* d.i. 'Land der Walachen'. Der Verfasser verweist auf den arabischen Geographen des sizilianischen Königs Roger II, *Al-Idrisi,* um das Rätsel der mit „schwarz" oder „weiß" attribuierten Ländernamen zu lösen. Byzanz, von der schweren Niederlage bei *Manzikert* im Osten ziemlich geschwächt, hatte vergebens darauf gehofft, sich durch die Unterstützung der Kreuzzüge zu erholen. Die Kreuzzüge hatten sich als fatal für das Kaiserreich erwiesen: die Heere des vierten Kreuzzugs hatten Konstantinopel meuchlings besetzt, das Lateinische Kaiserreich ausgerufen und damit Byzanz zerstückelt. Der Mittelpunkt der Ereignisse hatte sich in dieser Epoche in Richtung Norden verlagert, auf die russische Steppe, die vom entsetzlichen Heer der *Mongolen* bedroht wurde. Während ein Land nach dem anderen der Invasion der Mongolen zum Opfer gefallen war (darunter auch Ungarn), hatte sich der Wirkungskreis der Orthodoxie und der byzantinischen Kultur ausgebreitet und unauswischbare Spuren nicht nur in den Ländern auf dem Balkan und im Lande der *Rus,* sondern auch im Westen hinterlassen. Dadurch wurde die Wiederentdeckung

der unvergänglichen Schatzkammer der griechisch-lateinischen Kultur erheblich begünstigt, was mit den in byzantinischen Klöstern unaufhörlich kopierten, ja gar geretteten klassischen griechischen Werken zusammen zur Genese der Renaissance beigetragen hatte. In dieser Periode dürfte das byzantinisch-orthodoxe Bistum von *Prizren* zu lokalisieren sein. Balkanische Völkerschaften, ermutigt durch die Schwächung des Byzantinischen Reichs, konnten ihre ersten Staatsgebilde ins Leben rufen, wie z.B. das Fürstentum von *Progon* und dessen Sohn *Arbanon,* mit *Kruja* als Verwaltungszentrum, das auch als katholischer Bischofssitz fungiert hatte. In derselben Epoche hatte auch das serbische Königreich unter der Dynastie der *Nemanjiden* an Macht und Bedeutung gewonnen, dessen Höhepunkt das Vielvölkerreich des zum Zaren ausgerufenen *Dusan des Großen* war. Dieses Reich konnte seinen Tod dennoch nicht überleben. Byzanz war es zwar gelungen, Konstantinopel zurückzuerobern, doch konnte sie ihre alte Machtstellung nicht wiedererlangen. Auf ihren früheren Gebieten hatten zahlreiche örtliche Fürsten und Potentate ihre ephemeren Staaten gegründet, zu deren Zwistigkeiten und Fehdereien nicht selten auch die Türken „eingeladen" wurden, die bald diesen, bald jenen Rivalen bewaffnet unterstützt hatten. Der Kaiser von Byzanz hatte sich, um sein Reich zu retten, vor der unausweichlichen Niederlage zu einem verzweifelten Schritt entschlossen: er nahm an der *Synode von Florenz* mit dem Ziel teil, die Kirche nach dem Schisma von 1054 wiederzuveréinigen, um dem Fall von Konstantinopel mit der Unterstützung von westlichen Heeren vorzubeugen. Leider konnte die mit Verzug verkündete Wiedervereinigung das Reich auch nicht mehr retten. Nach der Schlacht an der *Maritza* wurde die Eroberung des Balkans unvermeidlich. Sultan *Mohammed (Mehmed) II* („dem Eroberer") war es schließlich gelungen, Konstantinopel 1453 zu erobern.

Im Bewußtsein der knappen Formulierung seiner Geschichte des Balkans fügt der Verfasser über manche weniger bekannte, ja vielleicht sogar überraschende „Entdeckungen" hinaus einige Entspannungsmomente in seinen Text hinein, wie z.B. die *Geheimgeschichte* des *Prokopios von Kaisareia,* in welcher der unbesiegbare Heeresführer *Belisar* und der große byzantinische Kaiser *Justinianus* im Boudoir der Gattinnen *Antoniana* bzw. *Theodora* als Pantoffelhelden entlarvt werden, oder die Geschichte der Prägung der ersten serbischen Silbermünze, die dem serbischen König *Milutin* in der Hölle von Dantes *Göttlicher Komödie* einen ewigen Platz unter den Falschmünzern verschaffen hatte.

Das dritte Kapitel des Buches behandelt die wunden Punkte der Region, d.h. die Frage nach der *Herkunft des Albanischen, Rumänischen und Makedonischen.* Über diese Probleme wird nach wie vor heftig debattiert, oft mit einer in wissentschaftlichen Veröffentlichungen und auf Konferenzen ungewöhnlichen Leidenschaftlichkeit, hauptsächlich im Falle des Rumänischen, dessen Herkunft heute noch nicht auf für alle Beteiligten akzeptable Weise geklärt werden konnte. Bezüglich des Albanischen setzt das Fehlen der Einigkeit unter den Linguisten bei der Etymologie der Volksbezeichnung *shqiptar* 'Albane' ein, eine Bezeichnung, welche die *Arbëresh* in Italien nicht einmal kennen. Die Philologen haben zwar früh festgestellt, daß dies eine indogermanische Sprache ist, doch waren sie in zwei Lager gespalten, als sie den Status des Albanischen hatten in der großen Familie der indogermanischen Sprachen bestimmen müssen. Sind die Albanen die Nachkommen von Illyrern oder von Thrakern? Die Frage ist heute noch offen. (Ganz zu schweigen von solchen vaghalsigen Hypothesen, wie die des bulgarischen Linguisten *Vladimir Georgiev,* der für eine mösische oder mösisch-dakische Herkunft plädiert, die aber von der Mehrheit der Albanologen zurückgewiesen wurde.) Der auch international anerkannte albanische Philologe *Eqrem Çabej* hat die drei Grundfragen der Albanologie wie gefolgt formuliert:

1. Wo sind die Ursprünge des Albanischen zu suchen? Welche alte balkanische Sprache wird in ihr fortgesetzt?

2. Sind die Albanen ureingesessen in ihrer eigenen Heimat, oder sind sie hingekommen?

3. Wo ist die Wiege ihrer Ahnen zu suchen, bevor sie sich auf dem Balkan angesiedelt hatten?

Anhänger der *thrakischen Herkunftshypothese* beantworten die zweite Frage mit einem entschlossenen Nein mit folgendem Hauptargument: der grundlegende, autochtone Wortschatz von Fischerei und Schiffahrt fehlt aus dem Albanischen. Auch bei der Beantwortung der dritten Frage mangelt es natürlich an der Übereinstimmung der Ansichten. Der einzige Punkt, um den ein Grad an Konsens manifest wird, ist die Folgerung von Georg Stadtmüller, der nach Erforschung der Etymologien albanischer Pflanzennamen deklariert hat, daß die Wiege der Albanen und ihrer Sprache in einer Höhe von 600 m ü.M., also im Bereich der Trockenwälder zu suchen sind. Der Verfasser vorliegenden Buches bietet Dutzende von Beispielen, die für und wider die illyrische Herkunft der albanischen Sprache sprechen, mit der Bemerkung, daß die Hypothese der thrakischen Herkunft des Albanischen erst seit Anfang des 20. Jahrhunderts bekannt und ein Hirngespinst von Linguisten ist, da sie sich auf balkanische Gebiete bezieht, deren Toponymie nicht die mindeste Spur der albanischen Sprache aufweist. Eine Lösung des Problems wird auch durch die Tatsache erschwert, daß die Sprachwissenschaftler bislang nicht einmal in der Zuordnung des Illyrischen zu den Satem- oder Kentumsprachen übereinstimmen konnten! Der rumänische Epigraph I. I. *Russu,* der vehementeste Gegner der illyrischen Herkunft des Albanischen, hat während seiner ganzen Laufbahn darauf beharrt, daß Albanisch und Rumänisch ein gemeinsames „geto-dakisches" oder „dako-thrakisches" Substrat haben. Um seine Phantasmagorien zu beweisen, hat er sich nicht einmal davor zurückgeschreckt, ganz willkürlich den wohlbekannten Lautgesetzen der indogermanischen Sprachen entgegengesetzte „indogermanische Wurzeln" zu fabrizieren und seine Kontrahenten als „Analphabeten" oder „Renegate" abzu-tun. Ausgehend von der Morphologie eines Archäologenkollegen, der in seiner umfangreichen Arbeit die Existenz des „großen Reiches der Karpen" zwischen den östlichen Karpathen und dem Dnjestr kundtut, die furchterregende Feinde (sie!) des Römischen Reiches waren (um auf diese Weise die auf diesem Gebiet nie dagewesene dakische Kontinuität zu beweisen), will uns I.I. Russu nicht weniger weismachen, als daß die Albanen Nachkommen der Karpen seien, welche die Römer Ende des 3. Jahrhunderts südlich der unteren Donau angesiedelt hätten. Der deutsche Historiker *Gottfried Schramm* ist der letzte Wissenschaftler, der zur thrakischen Herkunft der Albanen Stellung genommen hat. Nachdem er mit seinen Forschungen in der Toponymie des Balkans auf vielversprechende Weise angefangen hatte, hat er die Bilanz der rumänischen Herkunftsforschungen gezogen. Dann hat er sich auf ein für ihn unbekanntes Terrain verirrt. Auf Schritt und Tritt betonend, er sei kein Albanologe, hat er sich in den Kopf gesetzt, das Rätsel der Herkunft des Albanischen zu lösen. Sodann stieß er auf zwei Panegyrika aus dem 4. Jahrhundert, die einen Bischof der antiken Stadt Remesiana (heute die serbische Stadt Bela Palanka) preist, der ein gesondertes Alphabet erstellt haben soll, um die wichtigsten Bücher der christlichen Lithurgie ins Thrakische übersetzen zu können, damit der Stamm der thrakischen *Bessen* bekehrt werde. Auf diesem Befund baut der deutsche Historiker seine ganze Arbeit auf, um zu beweisen, daß die. Bessen die Vorfahren der Albanen sind. Dabei scheint er die allgemein anerkannte Tatsache zu mißachten, daß das Albanische bereits gesprochen wurde, als die ersten römischen Legionäre auf dem Balkan erschienen waren. Nach Ansicht eines englischen Historikers hat Professor Schramm den künftigen Albanologen dennoch einen enormen Dienst erwiesen, da er sogar die letzte Möglichkeit dessen ausgeschöpft hat, unter den Thrakern die Vorfahren der Albanen suchen zu können. Auch der Verfasser vorliegenden Buches macht die Philologen auf die eigentümliche Entwicklung einiger indogermanischer Wurzeln im Albanischen aufmerksam, die in dieser Sprache zwei

Wörter von unterschiedlicher Lautgestalt, aber mit verwandter Bedeutung ergeben (wie z.B. ig. **srp* 'Schlange', dem im Albanischen einerseits *gjarpën/gjarpër* dies, entspricht, andererseits aber *shtrebë* 'Käsemade' bzw. *shtërpinj* 'Kriechtiere'), was - unter Berücksichtigung anderer Hinweise - die Möglichkeit dessen nicht ausschließen kann, daß die Sprache der *Dardanen* um so mehr eine bestimmte Rolle in der Herausbildung der albanischen Sprache gespielt haben könnte, als die Dardanen nie romanisiert wurden! In diesem Zusammenhang spricht der Verfasser mehrere Beispiele an, die seinen Gedanken untermauern.

Die Hypothese der *dako-römischen,* oder vielmehr der *dako-rumänischen Kontinuität* wurde zu einem wahrhaftigen offiziellen Mythos des rumänischen Staates, nachdem *Gian Francesco Poggio di Guccio Bracciolini* im 15. Jahrhundert den ehemaligen Walachen die archaisierende Bezeichnung *dako-römisch* verliehen hatte. Der erste Wissenschaftler, der diesen jede wissenschaftliche Grundlage entbehrenden Gedanken widerlegt hat, war der österreichische Wissenschaftler *Robert Roesler,* der Ende des 18. Jahrhunderts das Hirngespinst des italienischen Humanisten mit bis heute unwiderlegten Argumenten zurückgewiesen hatte. Die Leiter der siebenbürgischen Latinistenschule von Balázsfalva (heute Blaj), die das Gedankengut der Aufklärung verbreitet hatten, bildeten eine gemeinsame Front für die Verteidigung der lateinischen Herkunft ihrer Nation und deren Sprache. Aufgrund dieser Theorie seien die Rumänen die Nachkommen der römischen Kolonisierer und der dakischen Kolonisierten, und ihnen gehöre die ethnische und geographische Kontinuität in ihrem heutigen Land. Der rumänische Wissenschaftler *Alexandru Philippide* hat im ersten Viertel des vergangenen Jahrhunderts diese Frage in einer umfangreichen Monographie analysiert. Er ist auf den Schluß gekommen, daß die Rumänen sich südlich der unteren Donau herausgebildet hatten, und gesetzt der Fall, daß ein Bruchteil der romani-sierten Bevölkerung den aus der Dacia Trajana provincia abgezogenen Legionen nicht gefolgt gewesen wäre, hätte diese Minderheit nur durch Wunder die lange anhaltenden Wogen der Völkerwanderung überlebt, um sich später ihren Geschwistern anzuschließen, die erst Jahrhunderte später vom Balkan gekommen waren. Seit dem 20. Jahrhundert haben sich drei Hypothesen in dieser Frage herauskristallisiert:

1. Die Hypothese der dako-rumänischen ethnisch-geographischen Kontinuität,

2. Die Einwanderungshypothese, d.h. daß das Rumänentum südlich der unteren Donau entstand, und

3. Ein Teil der romanisierten Bevölkerung blieb in der geräumten Dacia Trajana provincia zurück und hatte sich Jahrhunderte später den südlich der unteren Donau geborenen Rumänen angeschlossen.

Die Debatte hat sich zwischen den ungarischen und den rumänischen Forschern hauptsächlich nach dem Friedensabkommen von Trianon verschärft, durch welches Siebenbürgen Rumänien angegliedert wurde. Hunderte von Schriften waren auf beiden Seiten am Vorabend des Zweiten Weltkriegs erschienen, um zu beweisen, ob Ungarn oder Rumänien „mehr Rechte" hat, dieses Gebiet im Besitz zu haben. Der „proletarische Internationalismus" hat zwar der Debatte einen Dämpfer aufgesetzt, doch waren infolge der Wirkung der immer lauter werdenden, aus den Reihen der Rumänischen Kommunistischen Partei stammenden nationalistischen Richtung die Verfechter der dako-rumänischen Kontinuitätshypothese erneut in Erscheinung getreten, nachdem sie die Zustimmung des Diktators Ceauşescu erhalten hatten, der sich in der Nachkommenschaft des die Römer dereinst besiegenden großen dakischen Königs Boirebistas gefallen wollte. Im Ausland hat die auf französisch veröffentlichte Monographie von Ovid Densuşianu *(Histoire de la langue roumaine)* den größten Erfolg erzielt, die weiterhin die Meinungsbildung in der Romania beeinflußt. Die acht Thesen von

Gottfried Schramm zur romanischen Kontinuität auf dem Balkan haben die öffentliche Meinung in Rumänien wahrhaftig schockiert. Der deutsche Historiker, nachdem er die Argumente für und wider die dako-rumänische Kontinuität gesichtet hatte, hat diese Hypothese verworfen. Seines Erachtens beweisen die siebenbürgischen Flußnamen vielmehr eine dakische, als eine romanische Kontinuität, die moldauischen Flußnamen jedoch sind ohne Ausnahme indoiranischen Ursprungs. Die vielen slawischen Lehnwörter im Rumänischen liefern den Beweis dafür, daß das Altkirchenslawische erst nach der Metathese der Liquiden Einfluß auf das Rumänische haben konnte. Das kirchlich-lithurgische Wortgut des Rumänischen, ursprünglich lateinischer Herkunft, konnte erst während der lang andauernden rumänisch-bulgarischen Symbiose südlich der unteren Donau eine entscheidende slawische Prägung bekommen. Der deutsche Historiker beweist, daß die balkanischen Walachen vor dem 10. Jahrhundert nicht in ihre heutige Heimat haben wandern können. Trotz bestimmter Irrtümer und Mängel ist die Monographie von Schramm eine zuverlässige wissenschaftliche Arbeit. Schade nur, daß sein Beweismaterial aus dem Albanischen nicht die vom Verfasser gewünschte Überzeugungskraft hat. Auch ist es schade, daß er mit Bergnamen so offensichtlich rumänischer Herkunft, wie z.B. Durmitor, Visitor und Piriitor, nichts anzufangen weiß, und sich als Schiedsrichter im jahrhundertelangen Streit der ungarischen und rumänischen Forschern aufführen will. Der unbestreitbare Wert seiner Monographie besteht in der Tatsache, daß er die aus byzantinischen Chroniken bekannten Daten und die Argumente der ungarischen Forscher (Lajos Tamás, István Kniezsa und László Makkai), welche vor mehr als sechzig Jahren erschienen, umgruppiert hat. Auch hat er den Mut aufgebracht, den Begriff der „mobilen Kontinuität" der walachischen Hirten zu formulieren, welche die Nachkommen von romanisierten Flüchtlingen aus der Gegend der Save und unteren Donau waren und mehr als zweihundert Jahre lang ihre Transhumanz in Symbiose mit ihren albanischen Nachbarn fortgesetzt hatten. Natürlich verwirft Schramm die Hypothese von den sogenannten „Kerngebieten" der rumänischen Herkunft, die von dem deutschen Linguisten Ernst Gamillscheg und seinen Schülern stammen.

In letzter Zeit macht sich eine radikale Änderung bemerkbar in der Haltung zumindest eines Teils der rumänischen Forscher gegenüber dem heiligen Mythos der Kontinuität. Der Bukarester Professor Lucian Boia hat nach der politischen Wende in Rumänien eine außergewöhnliche Monographie - ein wahres Sakrileg! - unter dem Titel *Geschichte und Mythos im rumänischen Bewußtsein* veröffentlicht. In seinem Werk skizziert er kritisch die Entwicklung der rumänischen Geschichtsschreibung, darin die ständige, nach den unmittelbaren innenpolitischen Bedürfnissen des Landes gerichtete Gewichtsverlagerung der zwei Komponenten der dako-rumänischen Kontinuität. Die Nachhutkämpfer des jahrhundertealten Mythos sind jedoch auch diesmal aus dem Boden geschossen, dieses Mal an der Universität der Stadt Iaşi, wo manche junge Forscher angefangen haben, anstelle des „gemeinsamen geto-dakischen Substrats" nun über irgendeine mysteriöse „paläobalkanische Sprache" zu reden. Zugleich aber hat das Thrakologische Institut in Bukarest begonnen, in jüngster Zeit „seriösere" Bücher zu veröffentlichen, was auch das hervorragende Wörterbuch von *Catalina Vătăşescu* beweist, das unter dem Titel *Elemente des albanischen Latein im Vergleich zum Rumänischen* erschienen ist. Ob damit das Institut die Rückständigkeit rumänischer diplomatischer Kreise zu entschuldigen sucht, welche nach wie vor das Buch von Adolf Armbruster, einem siebenbürger Sachsen im Ausland verteilen, ein Buch, das unter dem Titel *Auf den Spuren der eigenen Identität* erschien, ursprünglich in der Glanzzeit von Ceauşescu...?

Was Makedonisch betrifft, was gestern noch als Stiefkind des Balkans betrachtet wurde, unterstreicht der Verfassser zum wiederholten Male die Bedeutung dessen, daß in dieser Sprache die antiken Formen des suffigierten Artikels weiterleben, sowie die Tatsache, daß seine eigentümlichen Laute es vom Bulgarischen abrücken, ohne jedoch die Möglichkeit nicht

auszuschließen, daß diese Sprache sich unter dem Einfluß des ersten slawischen Schubs im 6. Jahrhundert herausgebildet hatte, d.i. mindestens drei Jahrhunderte vor der Slawisierung des Bolgartürkischen.

Alle drei Kapitel des Buches werden ergänzt durch reichhaltige Bibliographien, ganz den Bestrebungen des Verfassers entsprechend, die Leser/Leserinnen dazu zu bewegen, keine einzige Schlußfolgerung hinzunehmen, keine Lehrmeinung irgendwelcher international anerkannten Autorität für bare Münze zu nehmen, sondern ihre eigenen Forschungen fortzusetzen, um sich früher oder später eine eigene Meinung zu bilden.

Der Band wird durch 17 Karten und ein Namenregister ergänzt.